

військово-історичний

АЛЬМАНАХ

Засновник – Центральний музей Збройних Сил України

Річник II

Число 2 (3)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Олександр АРТЕМОВ, Іван БІЖАН, Віктор КАРПОВ (головний редактор),
Ніна КОВТАНЮК, Денис КОЗАК, Дмитро МАЛАКОВ,
Сергій ПОСТНІКОВ, Олексій ПРОЦЕПКО, Володимир РЕПРИНЦЕВ,
Олександр РИБАЛКО, Іван РУСНАК, Олександр СОКОЛЬЧУК,
Ігор ЧИЧКАНЬ (відповідальний секретар), Віктор ШАМРАЙ

Відзнаки Міністерства оборони України „Доблесть і честь”, „Ветеран військової служби” та пам’ятний знак Міністерства оборони України „5 років Збройним Силам України”. Встановлені наказом Міністра оборони України від 2.12. 1996 р. №370.

Державна нагорода України медаль „За військову службу Україні”. До березня 2000 р. відзнака Президента України (указ Президента України від 5.10. 1996 р. № 931/96). Встановлена Законом України „Про державні нагороди України” від 16 березня 2000 р. №1549-III.

Пам’ятний знак „Учасник військового парад”, 1998 р. Автор В.Карпов, Центральний музей Збройних сил України.

Пам’ятний знак „Парад на честь десятої річниці Незалежності України”, 2001 р. Авторська розробка „Геральдична палата О.Руденко і компаньйони”

Київ

2001 р.

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ

10 років Збройним Силам України

Володимир БЕЗКОРОВАЙНИЙ.
Перші далекі походи кораблів
Військово-морських сил України 4

Анатолій ПАХЛЯ.
Офіційні візити кораблів ВМС України
до іноземних портів 16

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА.
Київський військовий шпиталь під час
війни 1812–1814 рр. 22

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ.
Комісія у справах військовополонених
при Головному штабі Української Держави 30

Олександр КУЧЕРУК.
„Бажаю ще раз послужити моїй Батьківщині...“
(Генерал Андрій Шкуро і
Організація українських націоналістів) 36

Відгуки. Обговорення

Василь ВЕРИГА.
Ціна Перемоги! 42

АРХЕОЛОГІЯ

Михайло ВІДЕЙКО.
Три епізоди з трипільських воєн 48

Віталій ЗУБАР.
Кругла споруда на території римської цитаделі
Херсонеса. (З приводу інтерпретації) 55

ФОРТИФІКАЦІЇ

Михайло МАКСИМ'ЮК.
Мури над Дністром 58

ЗБРОЯ. СПОРЯДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Наталія БУРДО.
Зброя племен культури Трипільля – Кукутені 64

Володимир НАЗАРОВ.
Однолезові мечі в античних центрах
Північного Причорномор'я 71

Тарас ШТИК.
Кораблі української флоти (1917 – 1918 рр.) 76

ЕМБЛЕМАТИКА

Микола ЧМИР.
Відзнаки військових звань українських
збройних формувань 1917–1921 рр. 92

Олександр МУРАВЬОВ.
Нова символіка українського війська
(Розробка Воєнно-геральдичної
служби ГШ ЗСУ) 110

ФАЛЕРИСТИКА

Олександр МУРАВЬОВ.
Медаль „10 років
Збройним Силам України” 116

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ.
Ракетний музей в Україні 120

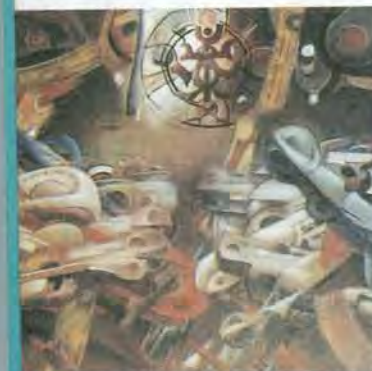
АРХІВ

З джерел української військової думки.
(Реферат Леоніда Костарева „Проблеми
морської оборони України”)
Публікація Анатолія Кентія 124

КНИГОЗБІРНЯ

Катерина КЛИМОВА
Перший військово-історичний часопис в
Україні. 138
Покажчик змісту „Военно-
исторического вестника” (1909–1914 рр.) 151

Сергій КАПРАНОВ
„Бранці Сталіна”: правда повертається до
Японії 159

М.Стороженко. Битва
(із серії Трипільський
світ). Авторська техніка

ІСТОРІЯ

10 РОКІВ ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ

Володимир БЕЗКОРОВАЙНИЙ

ПЕРШІ ДАЛЕКІ ПОХОДИ КОРАБЛІВ
ВІЙСЬКОВО-МОРСЬКИХ СИЛ УКРАЇНИ

Складний і напружений переговорний процес у справі Чорноморського флоту, що тривав у 1994 р., забирав в особового складу Військово-морських сил України багато часу і сил. Проте не брати участі в дипломатичних зусиллях керівництва країни штаб ВМС України не міг, бо саме на нього було покладено підготовку інформаційних документів до переговорів. Очевидно, що ніхто ін-

ший тоді не був спроможний виконати цієї роботи.

Переговори не позначилися істотним поступом у розв'язанні проблеми флоту, поділу кораблів і практичного використання інфраструктури. Це, звичайно, створювало додаткові труднощі в будівництві українських Військово-морських сил. Однак попри всі перешкоди, брак потрібних засобів, ВМС поповнюва-

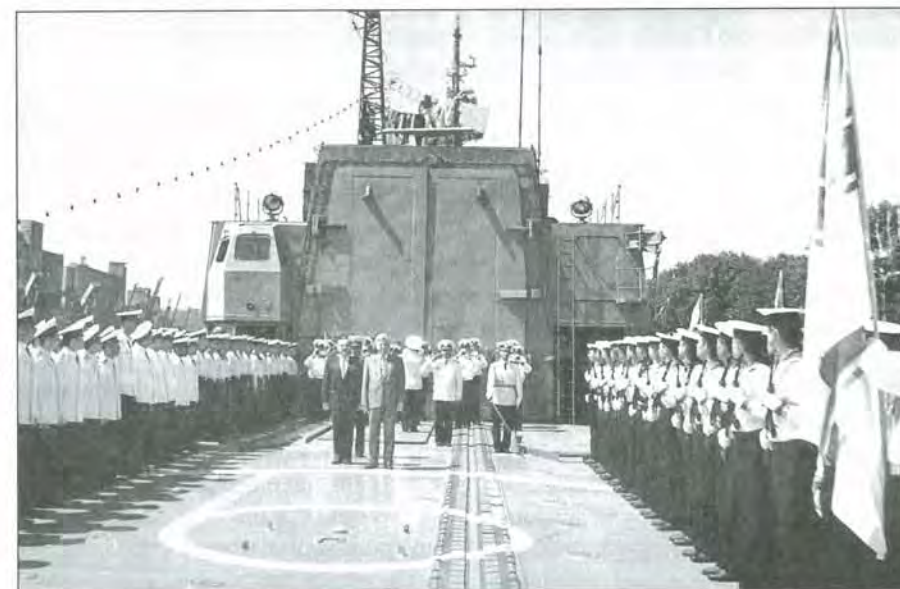

лися новими підрозділами, крок за кроком просувалися по шляху становлення. В Одеському й Миколаївському гідрографічних районах, які в березні 1994 р. ввійшли до складу ВМС України, почали діяти маяки,

радіонавігаційні станції, інше гідрографічне устаткування, раніше виведене з ладу. Командування докладало всіх зусиль, щоб кораблі плавали, але не вистачало палива і засобів для підтримання їх належного стану.

Далі розвивалися контакти ВМС України на міжнародному рівні. З 11 по 14 травня 1994 р. відбувся офіційний візит загону кораблів ВМС Болгарії в Україну. Корвет „Рішучий” і корабель розмагнічування „Капітан 1 рангу Димитр Добрев” під прапором командувача болгарських ВМС віце-адмірала В.Велкова прибули в Одесу. Частими гостями в командування ВМС були представники дипломатичного корпусу. За короткий час у штабі й на кораблях ВМС побували послы США, Південно-

Посол України у Франції Ю.Кочубей і віце-адмірал В.Безкоровайний на палубі „Гетьмана Сагайдачного”

Ансамбль ВМС України виступає на причалі в Руані перед гостями свята. 1994 р.

Африканської Республіки, Великої Британії, Італії в Україні – Вільям Міллер, Діон Фан Скуер, Саймон Гіманс, Вітторіо Сурдо.

Важливе значення для організації міжнародного співробітництва ВМС України мала зустріч командування українських Військово-морських сил із заступником Головнокомандувача Союзних Збройних Сил НАТО в Південній Європі генералом Антоніо Мілані. Часто можна чути, що наші кроки були націлені на вступ до НАТО. Правильніше було б оцінити нашу позицію як відхід від протистояння. Відверто вороже ставлення до нас московських політиків загалом не лишало нам вибору.

Український флот було запрошено взяти участь у святкуванні 50-річчя Нормандської операції, чим маємо

завдячувати активності нашого посольства у Франції, яке в той час очолював Юрій Кочубей.

Підготовка до далекого тривалого походу потребувала величезних зусиль. До того ж це був особливий похід: корабель ішов у Францію представляти нову європейську державу – Україну. Завдяки допомозі шефів корабель і команда були приведені у взірцевий стан і забезпечені усім потрібним для зарубіжної місії. Командиром походу було призначено капітана 1 рангу Ю.Шалита, сформовано похідний штаб.

26 червня „Гетьман Сагайдачний” вийшов з Севастополя і взяв курс на Босфор. Усі, що лишилися на березі, переживали не менше, ніж екіпаж, адже це був перший далекий похід молодих ВМС України. Я розумів, що найменша наша невдача в умовах жорсткої зовнішньо- і внутрішньополітичної боротьби перетвориться на зброю, спрямовану

військово-історичний альманах

Черга на відвідання українського корабля. Руан. 1994 р.

проти України. Штаб щодня уважно вивчав усю інформацію, що надходила про похід. Хвилювання офіцерів штабу було зрозумілим – це перший серйозний іспит на зрілість кожного управління і спеціаліста.

У ВМС України не було просто походів з візитами, життєвим правилом стало напружене бойове навчання. Будуючи флот в умовах тотального дефіциту, нам доводилося шукати будь-яку можливість для того, щоб кораблі плавали. Стоячи в базі, флот або готується до майбутніх походів, або деградує – якщо таких плавань не передбачається. У нас на очах розвалювався Чорноморський флот колишнього СРСР, що сполітизувався й припинив бойовий вишкіл і походи. Я прагнув максимально використати кожен нагоду, щоб вивести кораблі в море, навчити і повправляти передусім офіцерів штабів і командирів кораблів. Найкраща наука для моряка – це ви-

рішення завдань у морі. Завданням офіцерів було навчання рядовиків і підготовка їх до подальшої служби за контрактом. Як правило, після повернення кораблів з далеких походів 30 – 40% матросів призначали на старшинські посади, в інші екіпажі.

Екіпаж „Гетьмана Сагайдачного” – флагмана українського флоту – найчастіше залучали до участі у всіх навчаннях, зокрема міжнародних, тому він був найбільш підготований. Плавання мало стати гарною школою вдосконалення практичних навичок використання техніки і зброї, сприяти згуртуванню колективу. Багато з того, що належало зробити „Гетьманові Сагайдачному” в майбутньому поході, мало бути зроблено вперше в історії ВМС України: це і форсування про-

ток Босфор і Дарданелли, Мармурового й Егейського морів, вихід в Атлантику, плавання по Сені.

На четверту добу походу на корабель було відправлено телеграму з наказом про присвоєння чергових військових звань: старшого лейтенанта – командирові бойової частини зв'язку Валерієві Жижері; капітан-лейтенанта – офіцерові електромеханічної бойової частини Андрієві Панкєєву. Обидва офіцери зразково виконували свої службові обов'язки, зарекомендували себе справжніми професіоналами, корабель мав безперервний зв'язок з берегом і заданий хід. Для моряка немає більшої честі, ніж одержати військове звання в морі. У своїх донесеннях керівник походу відзначав роботу особового складу електромеханічної бойової частини і її командира капітан-лейтенанта Андрія Рудяка, а також вахтового офіцера старшого лейтенанта Андрія Коваленка, боцмана корабля старшого мічмана Василя Вандича.

Флоти середземноморських країн виявили особливий інтерес до появи українського бойового корабля. Нас дивувало, що світова громадськість краще усвідомлює історичну значущість того, що відбувається, аніж це розуміли на нашій Батьківщині. Протягом останніх двох діб плавання в Середземному морі „Гетьмана Сагайдачного” супроводили чотири італійські військові кораблі й французький фрегат „Командан Дюквін”, що ніс стежову службу в Йонічному морі. Увійшовши в радіозв'язок з нашим кораблем, командир фрегата висловив задоволення з приводу зустрічі у водах

Середземного моря з українським кораблем, що прямує до Франції з місією доброї волі. Згідно з морською традицією, командир „Командана Дюквіна” побажав українським морякам щасливого плавання.

Ми не маємо історичних документів, що підтверджують плавання моряків Київської Русі й Запорізької Січі в Західній півкулі нашої планети, тож вважаємо, що саме „Гетьманові Сагайдачному” під командуванням капітана 3 рангу Сергія Настенка випала історична честь першим прибути сюди під прапором України. 13 липня, перетнувши нульовий меридіан, корабель ввійшов у море Альборан, попереду були Гібралтар і Атлантика.

Сергій Настенко народився під щасливою зіркою. Це грамотний моряк, а ще справжня особистість, спроможна на рішучу дію, чин. Командуючи СКР-112, він здійснив історичний перехід з Донузлава до Одеси. Не раз пробували „доброзичливці” принизити значення цього вчинку і навіть зганьбити, але марно. Походи у Францію, Італію, Абу-Дабі, США підтвердили, що в Україні є командири кораблів, якими вона може пишатися. С.Настенко розуміє, що командирське щастя криється в професійній підготовці й злагодженості дій екіпажу, тому декларацію „кожну хвилину в морі – бойовому навчанню” він реалізовував у кожному поході, не було винятком і плавання в Руан.

Протягом усього походу командир особисто дбав про вироблення

Корвет „Луцьк” на навчаннях „Сі-Бриз-2001”. Червень 2001 р.

військово-історичний альманах

злагодженості бойових обслуг з усіх видів оборони. Пізніше, на спеціальних навчаннях з французами такі спеціалісти, як офіцер РТС капітан-лейтенант Сергій Татарченко, старшина команди гідроакустиків мічман Андрій Петров, гідроакустик матрос Роман Белоусов, командир мінно-торпедної бойової частини капітан-лейтенант Ігор Терехін якнайкраще покажуть себе й заслужать у наших закордонних колег високу оцінку.

Залишивши за кормою три тисячі дев'яност миль і зробивши шестигодинний перехід по річці Сені, „Гетьман Сагайдачний” пришвартувався біля причалу французького міста Руан, побіч з французьким вертольотоносцем „Жанна д'Арк”. Сюди для участі у святі „Армада свободи” на честь 50-річчя висадження десанту союзницьких військ у Нормандії прибули десятки військових кораблів і вітрильників з усього світу. Поряд з українським кораблем вітер маяв прапори розцвічення на кораблі-господарі – французькому вертольотоносці, російському есмінці Балтійського флоту, польському вітрильному фрегаті, чотирищогловому вітрильникові з Чилі, мексиканських, грецьких, іспанських, ірландських, бельгійських кораблях. Особливо приємно було бачити серед кораблів-гостей козацьку чайку із Запоріжжя, оздоблення якої і вбрання команди мало історичний характер.

Моє прибуття до Руана було узгоджене в часі з прибуттям „Гетьмана Сагайдачного” й початком святкування. Дуже насичена програма перебування передбачала десятки візитів, офіційних і неофіційних

прийнять і зустрічей, зокрема відвідини флагмана французького флоту й зустріч з мером Руана п.П'єром Готьє. Усі заходи були вкрай важливими з огляду на значний інтерес, який виявлявся до України. Військові моряки й політична еліта Франції добре розуміли, що Україна та її Військово-морські сили переживають нелегкий час.

Хвилюючою для українських моряків була урочиста церемонія біля пам'ятника Жанні д'Арк. Під звуки скорботної мелодії військові моряки України і Франції поклали вінки з живих квітів до пам'ятника, вшановуючи пам'ять героїні, що показала, як треба любити свій народ і боротися за незалежність своєї батьківщини. Пролунали гімни України і Французької Республіки, посол України Ю.Кочубей піднявся до пам'ятника і з майстерністю, що справила велике враження на присутніх, продекламував французькою мовою вірші, присвячені Жанні д'Арк. Сотні людей гаряче аплодували йому. У цей момент я пошкодував, що не знаю французької. Церемонія закінчилася урочистим маршем підрозділів почесної варті.

На цьому контакти з французькими колегами не закінчилися. Було досягнуто домовленості щодо проведення спільного навчання із залученням вертольотів. Офіцери вивчили особливості керування літальними апаратами на обох кораблях і команди французькою мовою.

Висадження морського десанту з ВДК „Костянтин Ольшанський” на навчаннях „Сі-Бриз-2001”. Червень 2001 р., Чорне море

військово-історичний альманах

Зустріч командувача ВМС України віце-адмірала В. Безкоровайного з Головнокомандувачем ВМС США адміралом Дж. Джонсоном у Пентагоні під час офіційного візиту до США. Вересень 1996 р.

Завершилася підготовка тренувальними польотами й посадками французького гелікоптера на наш корабель, а нашого – на вертольотоносець „Жанна д'Арк”. На тлі святкування, що відбувалися в місті, ці тренування сприймалися як атракціон. Зрештою це не так і далеко від правди, адже ми були абсолютно впевнені в наших пілотах і, додержуючи всіх приписів безпеки, прагнули продемонструвати їхню майстерність, ще і ще раз звернути увагу гостей свята на прапор України.

На урочистостях, вітаючи гостей Руана, голова Сенату Французької Республіки Рене Монарі наголосив значення відкриття другого фронту

для перемоги над німецьким нацизмом і висловив надію, що свято „Армада свободи” стане яскравим підтвердженням прагнення народів усіх держав жити в мирі й дружбі. Немов на підтвердження слів голови Сенату в небо над Сеною знялися сотні голубів.

Святкування 50-річчя десантної операції союзників викликало величезне зацікавлення. Руан заповнили туристи з цілого світу. Та й самі французи з'їхалися з усіх куточків країни, щоб побувати на святі, оглянути вітрильники й військові кораблі. Багатокілометрова міська набережна виглядала наче нескінченна людська ріка.

Морякам ВМС України було особливо приємно дізнатися від мера Руана, що разом з французьким вертольотоносцем і чилійським чотирищогловим вітрильником наш „Гетьман Сагайдачний” став найпопуляр-

Знайомство з пунктом керування енергетикою і живучістю корабля управління „Коронадо”. Сан-Дієго, США. Вересень 1996 р.

нішим кораблем свята – більш як 10 тисяч відвідувачів побували на українському кораблі. Секрет такої популярності пояснив американець французького походження, капітан 2 рангу запасу Клаудін Лепенді, що 27 років прослужив у морській авіації ВМС США. На борту українського сторожового корабля він був приємно здивований, з якою відкритістю й доброзичливістю військові моряки тут зустрічають гостей. „Такої гостинності, – зробив висновок Клаудін Лепенді, – на святі не було ніде”. Він назвав „Гетьман Сагайдачний” найкрасивішим військовим кораблем у Руані.

Набережна Сени притягала до себе людей ще й цікавими музейними експозиціями, розкладками із силою-силенною сувенірів з емблемою „Армади свободи”, безліччю кав'ярень, ресторанів та концертних майданчиків. Перед руанцями й гостями

міста з успіхом виступали оркестр ВМС України й гурт солістів. Набережна поблизу нашого корабля щодня на 3 – 4 години теж перетворювалася на концертний майданчик, багато сотень слухачів, сидючи прямо на землі, слухали музику й пісні мало знайомі, але цікаві їм України.

Кількакілометровий берег річки став місцем міжнародного спілкування. На Соборному майдані Руана відбулися концерт американського танцю, фестиваль „Армія джазу”. Ввечері відкриття свята було відзначено грандіозним салютом над Сеною. Три дні тривав футбольний турнір між екіпажами кораблів, у якому наша команда посіла шосте місце з-поміж 48 команд-учасниць.

Усі свята колись закінчуються, минуло і це. „Гетьман Сагайдачний” знявся зі швартових. На обох берегах Сени, від Руана до Гавра, тисячі людей вітали проходження кораблів з 30 країн світу. Після короткого прийняття в мера Гавра п.Жаке, що поздоровив присутніх офіцерів з успішним завершенням свята, відбулося спільне покладення квітів до пам'ятника жертвам Першої світової війни на центральному майдані міста.

Перед поверненням на Батьківщину екіпажі сторожового корабля Військово-морських сил України „Гетьман Сагайдачний” і французького вертольотоносця „Жанна д'Арк” провели ретельно підготоване раніше навчання, у процесі якого відпрацьовувалося керування силами під час спільного плавання, підтримання стійкого зв'язку, забезпечення злагодженості дій екіпажів вертольотів двох кораблів. Проведене навчання сприяло налагодженню практичної взаємодії військово-морських сил України і Франції.

7 серпня перший в історії молодого українського флоту далекий похід його флагмана – сторожового корабля „Гетьман Сагайдачний” – успішно завершився. Цей похід поклав початок новому етапу становлення й розвитку ВМС України. Екіпаж під командуванням капітана 3 рангу Сергія Настенка з честю продемонстрував Франції і всьому світові, що є така держава – Україна, яка успішно будує свої військово-морські сили.

Майже одразу після повернення до рідних берегів „Гетьман Сагайдачний” взяв участь у спільних навчаннях з кораблями Франції і Румунії.

Вони відбулися 5 вересня в північно-західній частині Чорного моря.

Життя флоту набирало обертів. Включився у свій цикл флотської служби малий протичовновий корабель ВМС України „Луцьк”. Він успішно виконав поставлені йому завдання на навчаннях ВМС Болгарії „Бриз – 94”. Учасниками їх були також кораблі й судна Туреччини, Росії, Греції, Румунії і США. „Луцьк” перший з кораблів, що брали участь у маневрах, ввійшов у контакт з підводним човном і провадив спостереження за субмариною, наводячи на неї кораблі Болгарії і Туреччини.

Розбудова Військово-морських сил України просувалася вперед, хоч доводилося переборювати величезні труднощі – багато офіцерів покинули флот, вони бачили своє майбутнє іншим. Одностороннє рішення командування ВМФ Російської Федерації не призначати українських офіцерів на кораблі Чорноморського флоту колишнього СРСР, всупереч угоді про комплектування його особового складу у співвідношенні 50 на 50, у перспективі було націлене на розвал ВМС України. За іншими розрахунками передбачалося, що внаслідок цієї акції після поділу флоту на 164 кораблях і суднах, які мали перейти до ВМС України, не буде кому служити. У відповідь на цей виклик ми зробили ставку на підготовку спеціалістів усіх рівнів самостійно, використовуючи нові широкі можливості міжнародного співробітництва і врешті перемогли. Флот України живе, а його авторитет зростає.

На с. 9, 11, 15 світлина С.Попсуевича

військово-історичний альманах

ОФІСІЙНІ ВІЗИТИ КОРАБЛІВ ВМС УКРАЇНИ ДО ІНОЗЕМНИХ ПОРТІВ

Пор. №	Термін	Заходи	Кораблі, що брали участь у візитах	Командири загонів кораблів та кораблів
1	2	3	4	5
1994 рік				
1.	26.06 – 07.08	Офіційний візит корабля ВМС України до Франції (п. Руан) з метою участі у святкуванні 50-річчя висадження союзних військ під час 2-ї світової війни „Армада свободи”	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”	Капітан 1 рангу Шалит Ю.В. – перший заступник НШ ВМС України, капітан 3 рангу Настенко С.В. – командир корабля
2.	25.07 – 28.07	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні ВМС Болгарії „Бриз – 94”	Малий протичовновий корабель „Луцьк”	Контр-адмірал Риженко О.О. – НШ ВМС України, капітан 3 рангу Заремба В.А. – командир корабля
3.	19.10 – 31.10	Діловий візит корабля ВМС України до Румунії (п. Констанца) з метою участі в навчаннях ВМС Румунії „Морський партнер – 94”	Корабель управління „Славутич”	Контр-адмірал Костров М.М. – заступник командувача ВМС України, капітан 2 рангу Хачатуров К.Е. – командир корабля
1995 рік				
4.	02.08 – 14.08	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні ВМС Болгарії „Бриз – 95”	Малий протичовновий корабель „Луцьк”	Контр-адмірал Українець Д.С. – командир ЗМР ВМС України, капітан 3 рангу Заремба В.А. – командир корабля

1	2	3	4	5
5.	12.08 – 16.08	Діловий візит корабля ВМС України до Румунії (п. Бреїла) з метою участі в навчанні ВМС Румунії „Дунай – 96”	Корабель управління „Дунай”	Капітан 1 рангу Мартіян М.П. – командир бригади річкових кораблів
6.	11.09 – 16.09	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Кооператив партнер – 95”	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”	Капітан 1 рангу Кузьмін В.І. – перший заступник НШ ВМС, капітан 2 рангу Настенко С.В. – командир корабля
7.	5.11 – 1.12	Діловий візит корабля ВМС України до Італії (п. Спеція) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Класика – 95”	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”	Контр-адмірал Фомін В.В. – начальник ОУ штабу ВМС, капітан 2 рангу Настенко С.В. – командир корабля
1996 рік				
8.	16.04 – 20.04	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні ВМС Болгарії „Шторм – 96”	Малий протичовновий корабель „Чернігів”	Контр-адмірал Риженко О.О. – заступник командувача ВМС України
9.	21.07 – 28.07	Діловий візит корабля ВМС України до Румунії (п. Констанца) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Кооператив партнер – 96”	Малий протичовновий корабель „Вінниця”	Контр-адмірал Риженко О.О. – заступник командувача ВМС України
10.	10.08 – 16.08	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні ВМС Болгарії „Бриз – 96”	Малий протичовновий корабель „Хмельницький”	Контр-адмірал Риженко О.О. – заступник командувача ВМС України, капітан 3 рангу Хоменчук В.О. – командир корабля

1	2	3	4	5
11.	31.08 – 09.09	Діловий візит корабля ВМС України до Румунії (п. Констанца) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Класика – 96”	Малий протичовновий корабель „Чернігів”, малий протичовновий корабель „Вінниця”	Контр-адмірал Риженко О.О. – заступник командувача ВМС України, капітан 3 рангу Гребенюк О.П., капітан-лейтенант Рисін І.Е. – командири кораблів
12.	11.09 – 18.09	Офіційний візит командувача ВМС України та загону кораблів ВМС України до США (п. Норфолк) з метою участі в навчанні „Осінні союзники – 96”	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”, великий десантний корабель „Костянтин Ольшанський”	Капітан 1 рангу Кузьмін В.І. – перший заступник НШ ВМС України, капітан 2 рангу Настенко С.В., капітан 2 рангу Савченко Г.М. – командири кораблів
1997 рік				
13.	22.06 – 04.07	Діловий візит корабля ВМС України до Болгарії (п. Варна) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Кооператив партнер – 96”	Малий протичовновий корабель „Луцьк”	Капітан 1 рангу Федоришин Я.М. – начальник КП ЗМР ВМС, капітан-лейтенант Удовенко І.П. – командир корабля
14.	22.09 – 24.09	Офіційний візит фр. „Гетьман Сагайдачний” під прапором командувача ВМС України до Туреччини (п. Стамбул)	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”	Капітан 2 рангу Настенко С.В. – командир корабля
15.	25.09 – 28.09	Офіційний візит фр. „Гетьман Сагайдачний” під прапором командувача ВМС України до Болгарії (п. Варна)	Сторожовий корабель „Гетьман Сагайдачний”	Капітан 2 рангу Настенко С.В. – командир корабля

1	2	3	4	5
1998 рік				
16.	1.06 – 27.06	Діловий візит загону кораблів ВМС України до Румунії (п. Констанца) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Кооператив партнер – 98”	Великий десантний корабель „Костянтин Ольшанський”, корвет „Луцьк”	Капітан 2 рангу Савченко Г.М., капітан 3 рангу Удовенко І.П. – командири кораблів
17.	06.07 – 09.07	Офіційний візит корабля ВМС України до Республіки Хорватія (п. Сплит)	Корабель управління „Славутин”	Капітан 1 рангу Тенюх І.Й. – командир 1 бригади надводних кораблів, капітан 2 рангу Кисельов О.О. – командир корабля
18.	14.07 – 17.07	Неофіційний візит корабля управління „Славутин” і учбових катерів СВМ до Туреччини (п. Тузла)	Корабель управління „Славутин”, учбові катери СВМ (3 од.)	Контр-адмірал Риженко О.О. – заступник начальника СВМ, Кисельов О.О. – командир корабля
1999 рік				
19.	16.07 – 31.07	Неофіційний візит загону учбових катерів ВМС України до Румунії (17 – 19.07, п. Констанца), Болгарії (20 – 23.07, п. Варна) і Туреччини (25 – 28.07, п. Стамбул) згідно з планом навчальної практики	Учбові катери „Нова Каховка”, „Сміла”, „Чигирин”	Капітан 1 рангу Гаврилюк В.М. – керівник практики, старший лейтенант Гапоненко А.Є., старший лейтенант Тулінов О.О., старший лейтенант Рябушиць Е.І. – командири катерів

1	2	3	4	5
20.	17.07 – 20.07	Офіційний візит загону кораблів ВМС України до Держави Ізраїль (п. Хайфа)	Корабель управління „Славутич”, фрегат „Гетьман Сагайдачний”	Капітан 1 рангу Тенюх І.Й. – командир 1 бригади надводних кораблів, капітан 2 рангу Кисельов О.О., капітан 2 рангу Гончаренко П.Д. – командири кораблів
2000 рік				
21.	19.04 – 22.04	Офіційний візит корабля ВМС України під прапором командувача ВМС до п. Стамбул (участь командувача ВМС України в зустрічі командувачів ВМС Причорноморських держав)	Фрегат „Гетьман Сагайдачний”	Віце-адмірал Єжель М.Б. – командир походу, капітан 2 рангу Гончаренко П.Д. – командир корабля
22.	13–15.06 – 27–29.07	Ділове заходження корабля ВМС України до п. Гібралтар (Велика Британія)	Корабель управління „Славутич”	Капітан 1 рангу Тенюх І.Й. – командир походу, генерал-майор Пахля А.І. – заступник командувача ВМС з виховної роботи (представник командування ВМС), капітан 2 рангу Кисельов О.О. – командир корабля
23.	20–22.06 – 27–29.07	Ділове заходження корабля ВМС України до п. Понта-Делгада (Португалія)	Корабель управління „Славутич”	Капітан 1 рангу Тенюх І.Й. – командир походу, генерал-майор Пахля А.І. – заступник командувача ВМС з виховної роботи, капітан 2 рангу Кисельов О.О. – командир корабля
24.	03.07 – 09.07	Офіційний візит корабля ВМС України до п. Нью-Йорк (США) для участі в „Міжнародному військово-морському огляді – 2000” (INR 2000)	Корабель управління „Славутич”	Капітан 1 рангу Тенюх І.Й. – командир походу, генерал-майор Пахля А.І. – заступник командувача ВМС з виховної роботи, капітан 2 рангу Кисельов О.О. – командир корабля

1	2	3	4	5
25.	20–23.07 – 25–28.07	Неофіційний візит учбових катерів ВМС України до п. Варна (Болгарія), п. Тузла (Туреччина) з курсантами СВМ ім. П.С.Нахімова	Учбові катери „Нова Каховка”, „Сміла”, „Чигирин”	Капітан 1 рангу Гаврилюк В.М. – керівник походу, лейтенант Семенов С.М., лейтенант Семилетко Р.Б., лейтенант Афанасенко Є.М. – командири учбових катерів
26.	20–23.07 – 25–28.07	Неофіційний візит учбових катерів ВМС України до п. Варна (Болгарія), п. Тузла (Туреччина) з курсантами СВМ ім. П.С.Нахімова	Учбові катери „Нова Каховка”, „Сміла”, „Чигирин”	Капітан 1 рангу Гаврилюк В.М. – керівник походу, лейтенант Семенов С.М., лейтенант Семилетко Р.Б., лейтенант Афанасенко Є.М. – командири учбових катерів
2001 рік				
27.	11.06 – 23.06	Діловий візит корабля ВМС України до Грузії (п. Поті) з метою участі в навчанні за програмою ПЗМ „Кооператив партнер – 2001”	Великий десантний корабель „Костянтин Ольшанський”	Контр-адмірал Князь І.В. – керівник походу, капітан 3 рангу Деренський Д.Г. – командир корабля
28.	10–12.08 – 13–16.08 – 17–20.08	Діловий візит учбових катерів ВМС України з курсантами СВМ ім. П.С.Нахімова на борту до Румунії (п. Констанца), Болгарії (п. Варна), Туреччини (п. Тузла)	Учбові катери „Нова Каховка”, „Сміла”	Контр-адмірал Колпаков В.О. – керівник походу, старший лейтенант Семенов С.М., старший лейтенант Семилетко Р.Б. – командири учбових катерів

Михайло БОЙЧАК, Римма ЛЯКІНА

КИЇВСЬКИЙ ВІЙСЬКОВИЙ ШПИТАЛЬ ПІД ЧАС ВІЙНИ 1812 – 1814 рр.

Форсувавши вночі проти 24 червня 1812 р. Німан, французькі війська пішли походом на Москву. Водночас точилися бої на київському напрямі. Будь-коли воєнні дії могли наблизитись до Києва¹. Тому було негайно розпочато велике будівництво, зокрема зведення нових укріплень у Києво-Печерській фортеці і в районі Звіринець². Велика увага приділялася обороні Київського військового шпиталю. Його оточили ровом і малим бруствером³.

7 серпня 1812 р. київський цивільний губернатор статський радник Олександр Санті терміново повідомив коменданта Печерської фортеці генерал-майора Олександра Массе, що вже одержано вказівку од військового міністра Барклай-де-Толлі від 1 серпня за №66 головнокомандувачеві 3-ї армії генералові Олександрову Тормасову, не зволікаючи, вивезти з Києва в Кременчук Комісаріатську і Провіантську комісії з їхніми коштами й документами. Туди належало відправити й зброю з арсеналу. Барклай-де-Толлі вимагав також перемістити до Переяслава Полтавської губернії Київський військовий шпиталь і військово-сирітське відділення. А в разі наближення наполеонівських військ до Києва відправити туди ж, за Дніпро, залишений колись у місті обоз 2-ї і 3-ї армій⁴. Того самого дня губернатор О.Санті рапортував генералові Тормасову про те, що він уже розпо-

рядився вивезти з Києва комісії і шпиталь з його сирітським відділенням.

На 8 серпня в Київському військовому шпиталі перебувало 2023 хворих і поранених. Щоб їх усіх транспортувати, знадобилося б понад тисячу підвід. Керівництво шпиталю вирішило вивезти з міста тільки тих, хто міг витримати дорогу. Таких було 1663 особи. А решту – тяжкохворих – залишили під наглядом приказу громадської опіки.

Малоросійський генерал-губернатор Яків Лобанов-Ростовський дозволив платити обивателям, які надавали шпиталю підводи, з комісаріатських сум. В архіві збереглась відомість з точним зазначенням кількості підвід, потрібних для „виступу з Києва до Переяслава”. Згідно з цим документом, для перевезення поранених призначалася одна підвода на двох, разом 832 підводи. Щоб вивезти аптечні матеріали, медикаменти й посуд, потрібно було 40 підвід. Для приготування на станціях їжі та її доставки пораненим планувалось використати по 10 підвід на кожний транспорт. А всього транспортів передбачалось чотири. Для транспортування шпитальних речей і амуніції в супроводі 10 надійних людей виділили 50 підвід. Кухонний посуд, а також інші речі мали розмістити на 276 підводах. Ліжка й столи вирішили відправити водним шляхом. Шпитальній конторі надали 5 підвід, а для вивезення церков-

них речей – 3. Щоб перевезти військову амуніцію померлих у шпиталі хворих, замовили 250 підвід. Провіант і шпитальних нижчих чинів розмістили на 50 підводах. Крім того, при кожному транспорті була одна підвода з ліками. Для запасів їжі виділили 100 підвід. Разом для переміщення шпиталю до Переяслава приготували 2100 підвід⁵.

Усі медичні чини шпиталю для виїзду з Києва мали одержати гроші, щоб найняти екіпажі в Комісаріатській комісії. 8 серпня комендант Печерської фортеці генерал-майор Массе рапортував цивільному губернаторові О.Санті про те, що військовий шпиталь і сирітське відділення будуть відправлені до Переяслава 17 або, щонайпізніше, 21 серпня. Ці дати визначив полтавський генерал-губернатор, який контролював відправлення з його губернії до Києва транспорту для перевезення військового шпиталю. Справник припровадив підводи вчасно, але розмістили на них хворих і навантажили майно лише 29 числа. Перший транспорт у Переяслав супроводжував сам головний доктор Іван Генделіус, який, можливо, вже знав про вислід битви біля села Бородіна (24 – 26 серпня) і дальший відступ російської армії⁶.

Багатьох поранених, вивезених з Бородінського поля, розміщували в сусідніх з Москвою губерніях. Ще до початку воєнної кампанії 1812 р. було вжито заходів для вдосконалення військово-медичної служби. На основі документа від 8 лютого 1812 р. – „Установи для управління великою діючою армією”, було вироблено струнку систему військово-медичної служби – від розвізних і пересувних шпиталів до головних. Розміщені кількома лініями, вони мали скласти основу системи ева-

куації поранених з діючої армії. Від Нарви на півночі й до Києва на півдні було розгорнуто мережу таких шпиталів⁷. Їх забезпечували ліками й лікарськими припасами з тимчасових запасних аптечних магазинів, організованих для трьох західних армій у Києві, Смоленську й Пскові⁸. Проте в перші місяці війни запровадження цієї системи медичного обслуговування армії зіткнулося з великими труднощами через брак загального керівництва медичною службою. Справи поліпшилися після призначення 8 серпня Вілліє на посаду начальника медичної служби армії⁹.

Київський військовий шпиталь під час війни 1812 р. належав до складу діючої армії і був найпівденнішим пунктом евакуації поранених на Дніпрі. Туди щодня прибувало до 50 поранених. Катастрофічно бракувало лікарів, тому комендант Массе розпорядився залишити при ньому, крім прикомандированих від Лікарської управи чинів, також вільнопрактикованих медиків, фельдшерів і фельдшерських учнів¹⁰. Ситуація в шпиталі особливо ускладнилась на кінець серпня, коли наплив хворих і поранених значно збільшився.

Архівні документи містять відомості про персонал Київського військового шпиталю під час війни 1812 р., зокрема зберігся повний список військових лікарів, що в ньому служили¹¹. Ім'я головного доктора – колезького радника Івана Генделіуса ми вже згадували. А ось біографію головного лікаря Михайла Глядицького, який народився в Києві (бл. 1770 р.), змогли відновити завдяки низці архівних знахідок, що доповнили відомості, зібрані раніше¹².

Сім'я Глядицьких належала до нащадків української шляхти¹³.

Його прадід Яків — виходець з Польщі, за часів гетьмана Івана Мазепи він служив у Першому командантському охочекомонному полку спочатку як знатний військовий товариш, а відтак як полковий хорунжий. Дід Григорій був сотником у тому самому полку. Але в 1721 р. уже в зрілому віці, вступив до школи богослів'я Києво-Могилянської академії і круто змінив своє життя — став священником Покровської церкви на Подолі, що була під ревною опікою козацтва. Там-таки пізніше правив службу й Михайлів батько — Семен Гляди́ковський. А Михайло ви́брав свій шлях. Провчившись у Києво-Могилянській академії з 1783 до 1788 р. і закінчивши школу риторик, далі пішов на медичні студії. Фахову освіту М.Гляди́ковський здобув у Санкт-Петербурзькому головному сухопутному шпиталі. Перше місце його служби поки що не встановлено, але, за уточненими даними, уже в 1807 р. він служив у Київському військовому шпиталі¹⁴. В історію медицини М.Гляди́ковський увійшов як лікар, що пояснив причину виникнення в поранених „Антонового вогню” — зараження крові. Його спричиняли грецькі губки, якими обмивали рани. Гляди́ковський винайшов для обмивання спеціальну поливальницю, і його нововведення запровадили в усіх медико-хірургічних закладах¹⁵. У 1821 р., захворівши, склав духівницю, призначив колегу Євстафія Рудиківського її виконувачем і опікуном своїх малих дітей. Невдовзі він помер¹⁶.

У списку штаб-лікарів 1-го класу, колезьких асесорів, що служили в 1812 р. у Київському військовому шпиталі, зазначений Іван Степанович Згурський-Левицький. Як свідчать збережені документи, він похо-

див зі старовинного польського роду, що одержав у 1348 р. від польського короля Жигмунта Августа герб „Рогаль”¹⁷. Його прапрадід Матвій був Закрочимським підчаши́м і володів селом Левківкою (XVII ст.). Прадід Кирило служив священником. Дід Григорій і батько Степан теж були священниками й правили службу у Воскресенській церкві на Печерську.

І. Згурський-Левицький народився в Києві у 1781 р. Як і більшість членів його родини, навчався в Києво-Могилянській академії. Є свідчення, що в 1803 р. він уже студіював медицину в Санкт-Петербурзькій медико-хірургічній академії. У 1809 р. в чині штаб-лікаря І.Згурський-Левицький служив у Київському гренадерському полку, 10 липня того ж року на адресу Дворянського депутатського зібрання надійшла копія указу з Державної герольдії про причислення Івана, його батька і братів до дворянського стану Київської губернії.

У 1812 р. в списку шпитальних штаб-лікарів 2-го класу значилися: колезький асесор Овксентій Потапович, Роман Хилинський, Іван Гловацький, Григорій Міненко́в і прикомандирований їм на підмогу з Уманського уланського полку штаб-лікар Рого́зін. У київських архівах пощастило виявити відомості про декого з них.

Овксентій Семенович Потапович народився близько 1770 р. в Могильовському повіті Білоруської губернії в сім'ї священика¹⁸. 7 листопада 1789 р. вступив на службу підлікарським учнем до Санкт-Петербурзького головного сухопутного шпиталю. 20 березня 1792 р. його направили підлікарем до Фрідріхсгамського польового шпиталю. Там він прослужив до 31 березня 1799 р.,

коли його перевели до Санкт-Петербурзького шпиталю, а звідти лікарем у гренадерський полк, яким командував Тимофеев. Від 1 грудня 1800 р. О.Потапович служив старшим лікарем у Чернігівському піхотному полку, а 10 жовтня 1801 р. його було переведено у 8-й артилерійський батальйон. Там він 24 серпня 1802 р. здобув чин штаб-лікаря. З 23 червня 1803 р., маючи чин колезького асесора, продовжив службу в 5-му артилерійському полку, а з 18 січня 1808 р. — в XI артилерійській бригаді. Того ж року його приділили на службу до Київського військового шпиталю. 23 липня 1813 р. за самовіддану працю в роки війни з Наполеоном він дістав чин надвірного радника. У 1818 р. його дружина Марія одержала з контори шпиталю патент за № 6667 на право мешкати зі своїми малолітніми дітьми в будь-якому місці, де б вона хотіла. Ймовірно, цей документ було видано у зв'язку зі смертю її чоловіка.

Служба в Київському військовому шпиталі Романа Петровича Хилинського розпочалась 3 грудня 1811 р.¹⁹ Він народився 2 жовтня 1764 р. в селі Чорнорудка Махнівського повіту Київської губернії. Сім'я належала до нащадків польської шляхти. Прадід Григорій і дід Михайло дістали за свою службу від польського короля герб „Ястржебець”. Наприкінці XVIII ст. Хилинські одержали дворянство. Роман здобув медичну освіту в Московському шпиталі, де він перебував з 28 серпня 1788 р. Через два роки, 18 вересня 1790 р., його перевели підлікарем до Санкт-Петербурзького шпиталю. Службу він розпочав 26 липня 1792 р. в Черторизькому польовому шпиталі, а через два роки його призначили в Катеринослав-

ський кирасирський полк. У 1797 р. Р.Хилинський служив у весловій флоті, звідти 21 березня 1798 р. його перевели до Санкт-Петербурзького морського шпиталю. Там він 10 грудня 1799 р. здобув звання кандидата хірургії і 9 березня 1800 р. став до служби молодшим лікарем у 4-му артилерійському полку. Рівно через рік був переміщений і продовжив службу в 7-му артилерійському батальйоні, а 28 квітня 1803 р. у чині старшого лікаря його направили в Український піхотний полк. Здобувши в 1806 р. чин штаб-лікаря, служив у тому самому полку до 3 грудня 1811 р. Далі його направили до Київського військового шпиталю. За бездоганну службу під час війни 1812 р. представлений 25 серпня 1813 р. до чину колезького асесора.

У Київському військовому шпиталі служили в 1812 — 1814 рр. також колезький асесор Павло Силаєв, вільнопрактиковані лікарі Федір Гіршфельд з Санкт-Петербурга і Сторожевський з Орші.

У найтяжчий період, коли російська армія, відступаючи, зазнавала великих втрат і не лише шпитальні приміщення, а й приватні будинки були переповнені хворими, військовий губернатор Милорадович відправив на Печерськ штаб-лікаря Києво-Могилянської академії Християна Бунге²⁰. Він прослужив у шпиталі до 30 грудня 1812 р. За бездоганну службу й безкорисливу допомогу в 1814 р. його нагороджено бронзовою медаллю на стрічці ордена Св. Володимира. І в наступні роки Х.Бунге не поривав зв'язків зі шпиталем²¹.

Серед персоналу Київського військового шпиталю в 1812 р. на першому місці значився протоієрей Афанасій Гороновський. Він не

тільки правив службу Божу в церкві Покрови, що містилася в одній зі шпитальних будівель, а й розраджував, сповідав, причащав поранених і хворих. В архівних справах Київської духовної консисторії пощастило виявити цікаві відомості про нього²².

А.Гороновський народився в 1770 р. На священика його висвячено 9 листопада 1796 р. Починаючи з 12 березня 1800 р. перебував на полковій службі. 25 листопада того ж таки року одержав посаду армійського благочинного. 23 листопада 1803 р. став протоієреєм. Служив „старанно й бездоганно”, перебуваючи з армією у воєнних походах у Галичині, Моравії і Верхній Австрії (1805), беручи участь у всіх битвах з французями. Під час російсько-турецької війни (1806) і штурму фортеці Ізмаїл був поряд з атакуючими солдатами. Командир Малоросійського гренадерського полку Шилов у атестаті, виданому Гороновському, високо оцінив ревну службу протоієрея. У 1808 р., перебуваючи з армією у Волощині, він тяжко захворів і за велінням фельдмаршала князя Прозоровського лікувався в офіцерському шпиталі в Яссах. Одужавши, вийшов у відставку зі зразковим атестатом. 20 липня 1809 р. його направили в Київську єпархію, де з вересня він почав правити службу в шпитальній церкві Покрови Божої Матері. У ній прослужив до липня 1816 р., після чого його перевели до Воскресенської церкви на Печерську. За службу у війську був відзначений фіолетовою оксамитною камілавкою.

За шість місяців 1812 р. лікарі Київського військового шпиталю повернули до лав сотні солдатів і офіцерів. Комендант Печерської фортеці О.Массе доповідав цивіль-

ному губернаторові О.Санті, що, згідно з приписом від 11 грудня 1812 р. генерал-фельдмаршала князя М.Кутузова і головнокомандувача 3-ї армії О.Тормасова, нижчі чини різних полків 3-ї Західної армії, які одужали в шпиталі в Переяславі, прямують до Чернігова, а звідти слідом за армією, що вже вивільнила Смоленськ і частину Могильовської губернії²³. Бойові дії на теренах Російської імперії добігали кінця. 25 грудня 1812 р. імператор Олександр I підписав Маніфест про закінчення війни й спорудження в Москві на честь перемоги храму Христа Спасителя..

Тоді ж, у грудні, генерал-майор О.Массе повідомив губернатора О.Санті про те, що вже отримано наказ з військового відомства з дозволом повернути шпиталь, у якому перебувало 1300 осіб, з Переяслава до Києва²⁴. Проте зробити це не було можливості: усі приміщення на Печерську ще в липні – серпні 1812 р. зайняв за наказом генерала О.Тормасова польовий шпиталь, переміщений з м.Олики²⁵. Тим часом для Київського військового шпиталю почали готувати великі приміщення Присутствених місць, розмістивши урядовців у приватних будинках²⁶.

У 1813 р., за настійною вимогою імператора війну було продовжено на території європейських країн, і роботи в шпиталі додалося. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що після взяття в полон у Данцигу ворожої залоги, її перепроводили до Києва²⁷. Полонених було багато: 12 генералів з генерал-аншефом, 82 офіцери, 667 обер-офіцерів і близько 6 тисяч нижніх чинів. Частину з них відправили до інших міст: саксонців – у Білосток, поляків – у Полтаву, а багатьох французів – у

військово-історичний альманах

Чернігів. Серед них були хворі й поранені, які потребували лікарської опіки. Тому Медичний департамент Військового міністерства 15 березня 1813 р. дозволив використати 160 військовополонених-лікарів. Шестеро з них працювали в шпиталях Київської губернії²⁸.

4 квітня 1813 р. командувач ополчення 3-го округу генерал-лейтенант граф Петро Толстой звернувся до київського цивільного губернатора О.Санті з проханням відкрити в околиці містечка Чорнобилів відділення Київського військового шпиталю. У листі він пояснював, що в Костромському ополченні, яким командує генерал-лейтенант Бардаков, є багато хворих і поранених. Це ополчення, тимчасово розквартироване поблизу Чорнобиля, терміново шукає приміщення для лікарень. П.Толстой просив відрядити з Києва штаб-лікаря і на підмогу йому прислати з повітів вільнопрактикованих медиків²⁹.

Своєю чергою губернатор листовно вдався до графині Людовіки Ходкевич, чий маєток Горностай-Поле лежав за кілька верст від Чорнобиля³⁰. Чернетка листа збереглась серед документів О.Санті. Губернатор звертав увагу графині, що поблизу її маєтку опинилися дві тисячі хворих, для яких граф Толстой наказав відкрити відділення Київського військового шпиталю, і в зв'язку з цим, звертаючись до її патріотичних почуттів, просив про сприяння. У результаті в маєтку Ходкевичів було розміщено 230 поранених. А для решти знайшли приміщення в Чорнобилі та інших місцях. Через кілька місяців, коли йшлося про повернення чорнобильського відділення шпиталю до Києва, графиня Л.Ходкевич через свого управителя маєтком запропонувала

відправити 500 осіб водним шляхом графськими байдаками. Губернатор О.Санті й комендант О.Массе радо прийняли цю пропозицію. Оскільки в населених пунктах, через які конвоювали французьких полонених, спалахнула епідемія „прилипливої хвороби”, транспортування поранених по річках видавалося безпечнішим. Персонал шпиталю почав готувати хворих до відправлення, а в прибережних селах було терміново організовано пункти харчування.

Поки в Чорнобилі й Горностай-Полі функціонувало відділення Київського військового шпиталю, у ньому служили вільнопрактиковані лікарі з різних міст Київської губернії³¹. На місцях залишалися переважно лікарі літнього віку.

Доктора медицини Плєселя прислали з Києва. Але потім його відкликали, щоб замінити на посаді інспектора Київської медичної управи Еберлена, який тяжко захворів. Тож головному докторові шпиталю Генделіусу довелося відрядити на місце Плєселя вільнопрактикованого лікаря Гросс-Гейма.

В архівних документах пощастило знайти деякі відомості про Плєселя³². Він був родом з Австрії. У 1809 р. приїхав до Росії. Диплом про медичну освіту одержав у Віденському університеті. З дозволу міністра внутрішніх справ Олексія Куракіна склав як іноземець додатковий іспит у Житомирі й тільки після цього був допущений до медичної практики в Києві.

Для праці в Чорнобильському відділенні шпиталю з Чигирини прибув Петерс, з Радомисля – Рудницький і Андрій Тамберг, з Білої Церкви – Альтштейн. Були ще лікарі з Василькова й Богуслава (їхні прізвища через погану збереженість документа не відчитуються).

Медичного персоналу й далі не вистачало, тому комендант О.Массе додатково прислав ще трьох лікарів – Єстлі, Клодницького й Ріхтера³³.

В архівній справі за 1814 р. зберігся формуляр про службу вільнопрактикованого лікаря з Липовецька Григорія Михайловича Клодницького³⁴. Він народився приблизно в 1782 р. Походив з Галичини, належав до дворянського стану. Приїхавши до Росії як іноземний лікар-акушер, був додатково проєктований у Волинській лікарській управі. З 1806 р. розпочав службу в Липовецькому повіті. Як лікар, заслужив повагу в місцевого населення. Зробивши сотням дітей у своєму повіті щеплення проти віспи, урятував їх від смерті. На початку 1813 р. через хворобу мусив піти у відставку. Але щойно його здоров'я поправилось, став до праці в Чорнобильському відділенні Київського військового шпиталю, де прослужив півроку. Потім знову повернувся в Липовецьк, на своє місце повітового лікаря.

З поверненням на Печерськ Київський військовий шпиталь знову зіткнувся з проблемою розміщення великої кількості хворих. Приміщення не вистачало, а військове відомство виділяло замало коштів на будівництво нових корпусів. У вересні 1812 р. шпитальному керівництву довелося терміново приймати рішення про переобладнання пральні й винайм для прання білизни будинку штабс-капітана артилерії Даронова на березі Дніпра³⁵.

Частина коштів для потреб шпиталю виділяла міська влада. Про це свідчить виявлений в архіві звіт київського вїта Георгія Рибальського, датований 1808 роком³⁶. У документі зазначається, що на ремонтні роботи в шпиталі у 1793 р. місто

витратило 3500 карбованців, у 1797 – 4275, у 1798 – 5970 карбованців і 69 копійок, а в 1799/1800 рр. на будівництво літніх повіток для поранених, лазні, льохів тощо – 8440 карбованців і 72 копійки. Останній корпус на 180 осіб збудовано на території шпиталю в 1805 – 1806 рр.³⁷ Ці дані підтвердив 4 вересня 1808 р. військовому міністру А.Аракчееву генерал Князев, який керував інженерним департаментом³⁸.

13 жовтня 1808 р. інженерна команда писала київському цивільному губернаторові П.Панкратьєву про те, що „час розпочати складання кошторисів на спорудження різних будівель у Києві для Генерального шпиталю... і запропонувати дворянам, які нині засідають у Дворянському зібранні, доставляти дерево зі своїх дач, бо для шпиталю потрібно багато всього, і знадобиться досить велика кількість лісових матеріалів”³⁹. Але, очевидно, війни з Туреччиною і Францією завадили здійсненню будівельних задумів, і до 1812 р. нічого значного на території шпиталю не було збудовано. Отож напередодні війни в приміщеннях, розрахованих на 660 хворих, їх лікувалося 947.

Через брак місця доводилося займати коридори, а 200 осіб лежали в повітках⁴⁰. Тоді комендант Печерської фортеці О.Массе запропонував зайняти під відділення шпиталю лікарню за Васильківським шляхбаумом, переселивши її пацієнтів у Кирилівський монастир. Водночас надвірний радник Ф.Фурман просив оглянути з метою можливого використання його велику садибу на Подолі з садом і городом. Але обидві пропозиції керівництво шпиталю відкинуло, оскільки лікарня за Васильківським шляхбаумом була інфекційною, а садиба Ф.Фурмана

містилася за старими рогатками, надто далеко від шпиталю⁴¹. І тільки через чверть століття після війни 1812 року розпочнеться спорудження мурованого корпусу Київського військового шпиталю, який стоїть і нині.

ПРИМІТКИ

¹ Иконников В.С. Киев в 1654 – 1855 годах: Исторический очерк. – К., 1904. – С.111.

² Державний архів м.Києва. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 228. – Арк. 1 – 3.

³ Ситкарева О.В. Киевская крепость. – К., 1997. – С. 92.

⁴ Епанчин Н. Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа // Военно-исторический вестник. – 1911. – Кн. 7–8. – С.11; Державний архів Київської області (далі – ДАКО). – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2505. – Арк. 1 – 8.

⁵ Там само. – Арк. 9.

⁶ Там само. – Арк. 20, 50.

⁷ Собрание Российских законов о медицинском управлении с 1640 – 1826. – Санкт-Петербург, 1826. – С. 416.

⁸ Заглухинский В.В., Копосов В.П., Фомин И.В. Организация и работа военно-медицинской службы русской армии в Отечественную кампанию 1812 года. – Москва, 1912. – С. 18, 31, 64.

⁹ Маслинковский Т. Отечественная война 1812 г. // Энциклопедический словарь военной медицины / Под ред. Е.Смирнова. – Москва, 1948. – Т. 4. – С. 161.

¹⁰ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2505. – Арк. 34.

¹¹ Там само. – Арк. 10.

¹² Бойчак М., Лякіна Р. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.): Життєписні причинки // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 127.

¹³ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 2391.

¹⁴ Бойчак М., Лякіна Р. Их путь в медицину начинался в Киево-Могилянской академии // Поділ і ми. – 2000. – № 5 – 6. – С. 1.

¹⁵ Столетие Военного министерства: 1802 – 1902. – Санкт-Петербург, 1902. – Т. 8. – Ч. 1. – С. 163 – 164.

число 2, 2001 р.

¹⁶ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі – ЦДІАУК). – Ф. 484. – Оп. 3. – Спр. 93. – Арк. 39.

¹⁷ ДАКО. – Ф. 782. – Оп. 1. – Спр. 6599. – Арк. 18, 23, 38, 47, 57.

¹⁸ Там само. – Оп. 2. – Спр. 403. – Арк. 139 – 141.

¹⁹ Там само. – Оп. 1. – Спр. 12475.

²⁰ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського. – Ф. 160. – Спр. 1271. – Форм. № 15; Медицина в Україні: Видатні лікарі. Кінець XVII – перша половина XIX ст.: Біобібліографічний словник. – К., 1997. – Вип.1. – С. 32; Рожановский В. Христиан Бунге и Киево-Могилянская академия // Поділ і ми. – 1999. – № 6. – С. 18.

²¹ Бойчак М., Лякіна Р. Лікарі Київського військового шпиталю (перша третина XIX ст.). – С. 127.

²² ЦДІАУК. – Ф. 127. – Оп. 201. – Спр. 2. – Арк. 51.

²³ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2508. – Арк. 33, 35.

²⁴ Там само. – Арк. 47.

²⁵ Там само. – Арк. 25.

²⁶ Там само. – Арк. 48.

²⁷ Там само. – Арк. 20, 42; Смирнов Е.И. Военная медицина и Н.И.Пирогов. – Ленинград, 1945. – С. 15.

²⁸ Заглухинский В.В., Копосов В.П., Фомин И.В. Организация и работа военно-медицинской службы русской армии в Отечественную кампанию 1812 года. – С. 71, 86.

²⁹ ДАКО. – Ф. 2. – Оп. 3. – Спр. 2675. – Арк. 5.

³⁰ Там само. – Арк. 2.

³¹ Там само. – Арк. 33.

³² Там само. – Оп. 145. – Спр. 115. – Арк. 37; Оп. 3. – Спр. 2134. – Арк. 9.

³³ Там само. – Арк. 21, 32.

³⁴ Там само. – Оп. 3. – Спр. 2921. – Арк. 1 – 3 зв.

³⁵ Там само. – Оп. 145. – Спр. 142. – Арк. 20.

³⁶ Там само. – Оп. 3. – Спр. 1887. – Арк. 87 а.

³⁷ Там само. – Арк. 87.

³⁸ Там само. – Арк. 103.

³⁹ Там само. – Оп. 145. – Спр. 142. – Арк. 2.

⁴⁰ Там само. – Арк. 5, 8.

⁴¹ Там само.

Олександр ЛУГОВСЬКИЙ

КОМІСІЯ У СПРАВАХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ ПРИ ГОЛОВНОМУ ШТАБІ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ

За роки Першої світової війни в полон потрапили сотні тисяч солдатів російської армії, серед них і українці. Правні основи для звільнення й повернення військовополонених-українців додому заклав Берестейський мирний договір, укладений між Україною і Центральними державами 9 лютого 1918 р. Одразу по тому уряд Української Народної Республіки почав займатися справою негайного повернення військовополонених. Проте Німеччина не погодилася на переговори щодо цього. Прихильнішою була позиція Австро-Угорщини, з якою вдалося досягти відповідної домовленості: перший транспорт із здоровими військовополоненими передбачалося відправити в Україну у червні¹.

10 квітня 1918 р. наказом військового міністра при Головній військово-санітарній управі було створено комісію щодо вироблення плану заходів у зв'язку з майбутнім пересуванням полонених і призначення для забезпечення догляду за ними санітарних установ². 27 квітня 1918 р. начальник Головного штабу в доповіді військовому міністрові запропонував пояснити наказ про демобілізацію губернським військовим начальникам і комендантам так, щоб родини військовополонених могли ще до розроблення Центральною Радою нового закону отримувати допомогу в попередньому розмірі³.

Більшого зробити уряд УНР за тодішніх обставин не спромігся. Протягом березня – квітня його увага була зосереджена передусім

на боротьбі проти загонів російських більшовиків, що захопили значну територію України. А 29 квітня стався державний переворот і до влади прийшов гетьман П.Скоропадський.

Брак поступу в справі повернення військовополонених викликав невдоволення їхніх рідних в Україні. Серед населення розходилися чутки, що українських полонених відправлять на французький фронт. З усієї України до Києва прибували їхні родичі, а також представники від спілок рідних військовополонених. Канцелярії міністерств, Ради Міністрів і штабу гетьмана були засипані листами тих, хто прагнув хоч щось довідатися про долю своїх близьких.

У скруті опинилися колишні українські військовополонені, які дісталися на батьківщину в складі військових формувань, створених у таборах для боротьби за незалежність України, а потім розпущених. Один з таких військовиків – сотник В.Пилипенко – писав у листі від 13 травня 1918 р. до Військового міністерства: „... ні грошей, ні одягу, ні взуття – нічого цього не маю, їсти і помешкання потрібні, яку-небудь посаду зайняти – так там теж спершу треба заробити, потім і отримувати, а цей час годується нічим“⁴. Він прохав виплатити йому утримання за час перебування в полоні.

Однак, звичайно, найбільше потерпали самі військовополонені. Після підписання Берестейського миру вони були певні, що невдовзі вже повернуться додому, але ми-

Відправлення в Україну 5-го куреня, сформованого з колишніх військовополонених українців російської армії в концентраційному таборі під м. Фрайштадтом (Австро-Угорщина). 1918 р.

нали місяць за місяцем, а евакуація не розпочиналася. До того ж погіршувався їхній матеріальний стан, особливо хворих та інвалідів. Тяжку ситуацію в таборі Мюнстер-1 описав табірний комітет у листі від 12 червня 1918 р. до гетьмана П.Скоропадського. У таборі перебувало 6300 військовополонених, з них 500 – українців. Як повідомлялося в листі, за останні шість місяців комітет не одержав з батьківщини ні листів, ні посилок, ні грошей, а іноземні комітети відмовилися допомагати, зокрема Бернський комітет, який після Жовтневого перевороту перестав отримувати з Росії асигнування з державної скарбниці й самоліквідувався. „Таким поганим піклуванням про нас усі вкрай засмучені: французи й англійці, дарма що їх добре підтримують, так часто обмінюються інвалідами, хворих відсилають до нейтральних країн, а російські хворі позбавлені всього, живуть самими сподіваннями, що становище з поданням їм допомоги поліпшиться“⁵.

Отже, справа повернення українських військовополонених на батьківщину, організації допомоги їм та

їхнім родинам стала нагальною. При Головному штабі було створено сталу Комісію в справах військовополонених⁶. Документи про її діяльність, які ми використовуємо в цій статті, відклалися у фонді Військового міністерства Української Держави, Ради Міністрів Української Держави, що частково збереглися у ЦДАВО України⁷.

На жаль, документи, що розкривають склад, структуру й цілі діяльності Комісії не збереглися. Лишилися невелике за обсягом листування й чернетки доповідей начальника Головного штабу військовому міністрові про її діяльність.

Комісія здійснювала координацію зусиль як у самому Військовому міністерстві, так і зовнішніх чинників, співпрацюючи з німецькими й австро-угорськими представниками. Комісія складалася з голови, його заступника, двох референтів і секретаря, яких призначали з військовослужбовців Головного штабу. У травні 1918 р. сталу Комісію в справах військовополонених очолював Байло, його заступником був Андріюк, членами-референтами –

Урочисте відправлення в Україну військових підрозділів, сформованих з інтернованих в українському військовому таборі у м. Фрайштадті. 1918 р.

Світлина з фондів Центрального державного кінофотофоноархіву України ім. Г.С.Пшеничного

Печорін і Сахновський, секретарем – Ус⁸. У серпні 1918 р. на чолі Комісії стояв Г.Сиротенко – відомий політичний діяч, за фахом адвокат, член Союзу визволення України, добре відомий військовополоненим, заступником його був Минович, секретарем – М.Тютюнник⁹.

Комісія розгорнула роботу в трьох напрямках: відновлення поштових зносин між полоненими і їхніми рідними в Україні; поліпшення харчування полонених у таборах; розроблення законопроекту про надання полоненим грошового забезпечення за час полону і відшкодування за втрату особистого майна¹⁰.

Стосовно відновлення поштових зносин провадилися тривалі переговори з німецькою військовою делегацією в Україні й цісарсько-королівською австро-угорською місією в справах полонених. Якщо Німеччина була проти спрощення поштових зносин і наполягала на збереженні попередніх правил, то Австро-Угорщина пристала на українські пропозиції і в травні 1918 р. погодилася відновити листування поштовими картками між українськими поло-

неними і їхніми рідними. У червні було вироблено механізм обміну кореспонденцією: зібрані в Україні поштові картки залізницею з Києва пересилали до станції Волочиск, де передавали представникам австро-угорської влади, які доставляли їх у табори¹¹.

Комісія намагалася поліпшити харчування військовополонених, постачаючи в табори продукти з військового інтендантства: у червні було відправлено шість вагонів з продуктами, а в липні – сім¹². Крім того, Комісія сприяла відправленню продуктів Полтавським і Костянтинівським товариствами допомоги полоненим.

Водночас Комісія розробила законопроект (з пояснювальною запискою і об'єднанням) про видачу військовополоненим платні за час полону й допомоги у зв'язку з втратою майна. Проте законопроект загубився десь у надрах Військового міністерства.

Допомога прибулим в Україну колишнім полоненим утруднювалась через незадовільний фінансовий стан Української Держави, а також

ліквідацію механізмів соціального захисту, що існували в Російській імперії. Шлях до розроблення і втілення в життя нових законопроектів був досить складний, бо Комісія мала лише координаційні функції. Складені з її участю пропозиції від міністерств і військових інституцій подавали на схвалення Раді Міністрів, а потім на затвердження гетьманові, але здійснення їх залежало від наявності кредитів.

Активізувало роботу Комісії і посилило увагу начальника Головного штабу до неї повідомлення австро-угорської місії у справах полонених про те, що між 28 червня і 13 липня 1918 р. в Україну кожні п'ять днів відправлятиметься транспорт з інвалідами (усього близько 400 осіб)¹³.

Для визначення потреб військовополонених і військовиків, що потерпіли під час більшовицької агресії, у Військовому міністерстві за наказом військової офіції ч. 172 від 25 травня 1918 р. утворили спеціальну комісію¹⁴. 29 червня Рада Міністрів ухвалила надати одноразову допомогу полоненим, лояльним до Української Держави, що перебувають у важкому матеріальному стані¹⁵. 2 липня гетьман затвердив цю постанову уряду й асигнував у розпорядження військового міністра 500 тис. крб. для виконання її. Грошову допомогу, призначену відповідно до національної належності, стану здоров'я і службового рангу, а також документ на право безкоштовного проїзду видавали лише на евакуаційних пунктах. Однак постанова містила лише загальні положення, не було визначено механізму реалізації її, тож у процесі своєї діяльності Комісія робила потрібні уточнення й давала роз'яснення.

Нестача державного фінансування змусила Комісію звернутися до громадських організацій. Серед інших відгукнулася Спілка взаємодопомоги інтелігентних воїнів, яка ор-

ганізувала гуртожиток для колишніх офіцерів-військовополонених, створила трудову комісію для працевлаштування їх. Всеукраїнська спілка покалічених воїнів відкрила бюро з працевлаштування інвалідів. Надавати полоненим харчі й одяг запропонували Житомирське товариство допомоги російським полоненим і Полтавське товариство допомоги полоненим. Проте матеріальні можливості громадських організацій були дуже обмежені.

23 серпня гетьман затвердив постанову Ради Міністрів про асигнування 1 млн. крб. для допомоги українським військовополоненим. Щоб об'єднати зусилля державних установ у цій справі, наказом військового міністра від 24 серпня до Комісії в справах військовополонених при Головному штабі було приєднано постійну Комісію для розроблення руху військовополонених при Головній військово-санітарній управі.

Перші підсумки роботи об'єднаної Комісії підбив начальник Головного штабу у своїй доповіді, яку він зробив 29 серпня 1918 р. першому заступникові військового міністра. У ній йшлося про заходи, здійснені для відновлення поштових зносин, поліпшення долі полонених та евакуації їх. Комісія звернулася до Ради Міністрів з проханням асигнувати щомісяця 1 млн. 200 тис. крб. на допомогу полоненим, а також надати можливість органам місцевого й земського самоврядування збирати продукти й одяг по селах та містах.

Влітку і восени 1918 р. становище військовополонених погіршилося внаслідок загострення кризи в Німеччині й Австро-Угорщині: у таборах почався голод, зросла смертність. Посол Української Держави у Відні В.Липинський у листі від 22 липня 1918 р., надісланому міністрам закордонних справ, писав

про надзвичайно важкі умови життя військовополонених у таборі Кляйн-мюнхен поблизу Лінца. Там було зібрано понад 30 тис. інвалідів для наступного повернення їх в Україну – вони масово вмирали з голоду¹⁶. У скарзі п'яти військовополонених табору Залаегерсег у Будапешті описувались здирства табірної адміністрації під час відправлення на батьківщину 26 серпня 1918 р. 292 українців. Щоб потрапити до списку евакуйованих, полонений мусив сплатити певну суму грошей. Проте, коли запис було закінчено, з'явилися претенденти, здатні сплатити більше, і зі списку почали викреслювати неможливі, незважаючи на слабкий стан їхнього здоров'я¹⁷. На заваді найшвидшому поверненню українських полонених стала неспроможність етапно-розподільчих пунктів перепускати більше ніж 400 – 450 душ за 5 днів, тимчасом як австро-угорська влада могла відправляти й по 700 – 800¹⁸.

Для надання термінової допомоги військовополоненим у серпні з представників усіх міністерств було створено комісію з дорученням розробити заходи щодо закупівлі й відправлення полоненим продуктів на асигновані Радою Міністрів 1 млн. 200 тис. крб. За підрахунками комісії цього асигнування мало вистачити лише на 300 тис. полонених, проте на серпень 1918 р. в полоні перебувало 600 тис. осіб¹⁹.

2 вересня Міністерство народного здоров'я і опікування звернулось до Військового міністерства з проханням подати офіційні дані про кількість хворих українців, які мають повернутися з полону протягом двох років. Особливу стурбованість міністерства викликала велика кількість хворих на сухоти, вони потребували санаторного лікування²⁰. Так само у вересні для організації евакуації полонених-українців з Німеччини й Австро-Угорщини туди

було відряджено військово-санітарні комісії, а також делегації від сталої Комісії в справах військовополонених.

Гетьман підписав дві постанови Ради Міністрів, що передбачали поліпшення становища інвалідів: від 24 вересня 1918 р. – про асигнування у розпорядження Міністерства народного здоров'я і опікування 708300 крб. на утримання закладів для інвалідів Харківської губернії і від 28 вересня 1918 р. – про асигнування в розпорядження Міністерства внутрішніх справ 100 тис. крб. для видачі Українському товариству допомоги жертвам війни та на утримання дитячих установ і притулків у 1918 р.

У жовтні – листопаді становище військовополонених у таборах Німеччини, Австро-Угорщини й Туреччини стало катастрофічним: усім загрожувала голодна смерть. Комітет Українського Червоного Хреста звернувся до голови Ради Міністрів з доповідною запискою про доконечну потребу збільшити харчовий раціон полонених. Він пропонував свої послуги в організації відправлення індивідуальних посилок полоненим і просив дозволу провести для цього збір грошей і харчів по всій Україні²¹.

Ускладнювалась ситуація і в Україні. На етапно-розподільчих пунктах у Києві, Радивиліві, Волочеську й Рожищах почастішали випадки зловживань: правами евакуйованих полонених намагалися скористатися цивільні особи, місцеві злочинці змушували прибулих одержувати добові гроші по кілька разів. Комісія у справах військовополонених запропонувала комендантам етапно-розподільчих пунктів видавати полоненим посвідчення із зазначенням часу прибуття, а хворих скеровувати до центрального етапу в Києві, де вони діставатимуть лікування²².

Комісія продовжувала роботу в справі законодавчого забезпечення прав військовополонених. 10 жовтня 1918 р. було поновлено текст загубленого в канцелярії Військового міністерства законопроект про видачу військовополоненим платні за час полону й допомоги у зв'язку з втратою майна²³. Цей примірник законопроекту згорів під час пожежі вночі проти 22 листопада. Комісія втретє передрукувала проект закону і ще того ж дня надіслала його до законодавчої управи Військового міністерства²⁴.

З розвалом влади в Австро-Угорщині й Німеччині в листопаді 1918 р. почалося масове пересування військовополонених до кордонів України, що викликало тривогу в населення прикордонних губерній, які пам'ятали грабунки й знущання збільшовичених солдатів колишньої російської армії. А тому представники місцевої влади звернулись до військового міністра з проханням ужити належних заходів. Так, у телеграмі Волинського губерньського староства від 15 листопада пропонувалося негайно відкрити приймальні-харчові пункти в Рожищах, Торчині, Берестечку, Вишнівці, Волочеську²⁵. Своє сприяння в організації таких пунктів і медичного догляду запропонувала Волинська організація допомоги військовополоненим при Волинському губерньському земстві, яке одержало для цього 3 млн. крб. від головноуповноваженого генерала Соловйова²⁶.

Але бурхливі події осені 1918 р. не дали змоги урядові Гетьманату забезпечити повномасштабну допомогу колишнім військовополоненим, що прибували в Україну.

Комісія продовжувала свою діяльність і за Директорії. Були спроби поповнити військові частини УНР українськими полоненими з італійських таборів. Проте швидке просування військових формувань радянської Росії унеможливило цей захід.

А 27 грудня 1918 р. наказом начальника тилового організаційного відділу Управління військових комунікацій Головного управління Генерального штабу видачу допомоги (за винятком годування) було взагалі припинено²⁷. Фактично Комісія завершила свою діяльність на початку 1919 р.

ПРИМІТКИ

- 1 Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 4.
- 2 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 6, 6 зв.
- 3 Там само. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 330.
- 4 Там само. – Арк. 31, 32 зв. Сотник В.Пилипенко служив у 1-й Українській дивізії, створеній на початку березня 1918 р. в Німеччині в таборах військовополонених Раштат, Вейдлар і Зальцведель за згодою між урядами УНР і Німеччини. За особливостями уніформи (сині жупани козацького крою) вояків дивізії називали «синьожупаниками». Розформована вночі проти 27 квітня 1918 р.
- 5 ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 83, 83 зв.
- 6 Комісія створена в травні 1918 р. (ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 5, 329).
- 7 Див.: ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 1. – Спр. 11 а; Оп. 2. – Спр. 5, 8, 9; Оп. 4. – Спр. 5; Ф. 1064. – Оп. 1. – Спр. 4, 140, 144, 192, 250.
- 8 Там само. – Ф. 1077. – Оп. 2. – Спр. 9. – Арк. 4.
- 9 Там само. – Спр. 8. – Арк. 88, 172, 320.
- 10 Там само. – Арк. 86.
- 11 Там само. – Спр. 5. – Арк. 54.
- 12 Там само. – Спр. 8. – Арк. 86, 86 зв.
- 13 Там само. – Арк. 27.
- 14 Там само. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 107.
- 15 Там само. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 51, 51 зв, 88.
- 16 Там само. – Арк. 161, 161 зв.
- 17 Там само. – Спр. 9. – Арк. 83, 84.
- 18 Там само. – Арк. 161 зв.
- 19 Там само. – Арк. 86 зв.
- 20 Там само. – Арк. 171, 171 зв.
- 21 Там само. – Арк. 203, 203 зв.
- 22 Там само. – Арк. 204, 204 зв.
- 23 Там само. – Арк. 292.
- 24 Там само. – Арк. 217, 217 зв, 291, 291 зв.
- 25 Там само. – Арк. 278, 278 зв.
- 26 Там само. – Арк. 272.
- 27 Там само. – Арк. 326.

Олександр КУЧЕРУК

„БАЖАЮ ЩЕ РАЗ ПОСЛУЖИТИ МОЇЙ БАТЬКІВЩИНІ...”

(Генерал Андрій Шкуро і Організація українських націоналістів)

Серед історичних матеріалів, що зберігаються в архіві Організації українських націоналістів у Києві, виявлено два цікаві документи, датовані серпнем 1941 р. Перший з них – офіційний лист-звернення командира кубанської козачої дивізії генерал-хорунжого Андрія Шкуро до голови Проводу українських націоналістів Андрія Мельника, де стверджується готовість козаків „станути під прапори організованого українського націоналізму” і йти визволяти Україну. Другий документ – „Важніші дані про моє життя й працю” – це власне автобіографія генерала.

У час, про який ідеться, на Балканах, у Югославії¹ і зокрема в Хорватії, жила значна кількість українців (русинів). Перші українці з'явилися тут наприкінці XVIII століття, а в XX столітті внаслідок кількох хвиль еміграції в Королівстві сербів, хорватів і словенців їх було близько 40 тисяч. Перед Другою світовою війною прибули сюди члени Організації українських націоналістів активізували громадсько-культурне життя в середовищі місцевих українців.

Після закінчення громадянської війни в Росії і остаточної перемоги більшовиків тут осіла велика російська антибільшовицька еміграція. Більшість її становили солдати й офіцери білого російського війська, які прибули сюди головню через Крим, Туреччину та Болгарію. Стосунки між українською і російською еміграцією в Югославії, як і в інших країнах, були складними. На них проеціювалася недавня боротьба українців за самостійну українську державу, а росіян – за збереження „єдиної і невіддільної” Росії. При цьому слід зазначити, що в складі вояків білої російської армії значний відсоток становили українці з усіх просторів колишньої Російської імперії, зокрема з Кубані. До них належав і А.Шкуро.

Публікована тут його автобіографія – характерний документ часу. У ньому, крім іншого, відбилися тодішні настрої еміграції, трактувалися завдання біжучого моменту, що ґрунтувалися на переконанні у швидкому розгромі німецьким військом Радянського Союзу.

Андрій Шкуро,
генерал-поручник Куб[анського] коз[ачього] війська
Адр[еса]: Панчеко, вул.Г.Герінга, 40.

Важніші дані про моє життя й працю:

Родився я 7 лютого 1887 р. у Катеринодарі на Кубані. Мій рід походить із Запорізької Січі (вільних козаків України з XIII століття).

В початку XVII століття були мої предки отаманами запорізьких козаків і за їхнім іменем названо один курінь „Шкуринський”, а на Кубані одну станицю „Шкуринська”.

Мій пращур переселився з наказу цариці Катерини з другими запорізькими козаками в р. 1796 на Кубань, де запоріжці заселили теперішні свої чорноморські станиці.

Я скінчив кадетський корпус у Москві.

В часі фєрїй² 1904 р. відійшов я зо своїм полком як охотник на російсько-японську війну, де мене відзначено воєнним хрестом св.Юрія.

В р.1908 брав я зо своїм полком участь в поході на Персію в цілі здушення повстання племені махсєвен в районі Тавриза.

У світову війну я увійшов як командант сотні (ескадрону).

У вересні 1914 р. нагороджено мене золотою шаблею св.Юрія³ за кінний герць моєї сотні на стежі проти 8 гусарського гонведського⁴ полку в поході за Красноставом при виході на р. Сян в Галичині.

В р.1915 на мій власний внесок іменовано мене царським указом за команданта кінного відділу з окремим завданням, з котрим-то відділом зробив я рейд в запіллї малярської армії й у авангарді терської козачої дивізії вийшов в малярську рівнину через Карпати аж до Мармарош-Сигіту.

В р.1916 мене авансовано до ступня підполковника, а в лютні 1917 р. іменовано мене командантом другого лінійського кубанського полку.

В Першій світовій війні був я три рази ранений та відзначений усіма орденами до ордена св. Володимира III степеня включно⁵.

Револуцію я не признав і присягу Тимчасовому урядові не зложив, але в квітні 1917 р. з власної ініціативи приступив я зо своїм кінним відділом до генерала Баратова, команданта експедиційного корпусу в Персії, де я як командант кінної бригади перейшов від Ензелі через Гамадан, Сенну Керманшах – на шляхові в Багдад.

У серпні 1917 р. в боротьбі в Гаранському просмиків⁶ біля міста Сенне в персійському Курдистані відзначено мене старшинським хрестом, але це відзначення революційним комітетом я відмовився прийняти.

Початком 1918 р. пробився я зо своєю бригадою через большевицькі відділи в Дагестані на Кубань, де я розв'язав свою бригаду, а з малою часткою старшин і козаків ховався в горах і лісах Північного Кавказу.

Коли почався корніловський добровольчий похід проти большевиків весною 1918 року в районі Ваталь-Пашинського уділу й околиці П'ятигорська, я підняв повстання кубанських й терських козаків. Зачав я це повстання з 2 старшинами і 7 козаками, а після двох тижнів я вже мав 20 тисяч козаків.

В літі 1918 року зайняв я після боїв з червоними город Ставропіль і з'єднався з Добровольчою армією ген[ерала] Денікіна, що в ній я авансував на генерал-майора й де мене іменовано командиром кубанської козачої дивізії.

У грудні 1918 р. дістав я приказ пробитись з двома сотнями крізь большевицький фронт біля станиці Новикоміської й двигнути повстання тамошніх козаків. Це завдання я виконав і після двох тижнів сформував кінну козацю дивізію і пішу пластунську⁷ бригаду, з якими вичистив від большевиків Північний Кавказ до города Грізний.

В лютні 1919 р. вислано мене з моєю дивізією у Донецький басейн в часі відвороту Добровольчої армії, де я з власної ініціативи пробив фронт большевиків із моєю кінною групою, зложеною з двох козацьких дивізій, пішов у запіллї червоних, на протязі 10 днів вичистив цілий Донецький басейн і увійшов на територію України. За цей продор⁸ авансував я до ступня генерала-поручника й [мене] іменовано командантом III кінного корпусу, що з ним я побив большевицькі відділи в Україні і зайняв Катеринослав,

Кременчук, Єлисаветгород і Полтаву, після чого я розбив банду Махна біля Гуляйпілья. Відтак мене перекинули в район Харкова, що його вже евакуйовано під напором большевиків. Зібравши корпус в районі Білгорода, вдарив я на тилах большевицьких армій, що наступали на Харків у складі коло 60000, розбив це військо й захопив у полон майже цілі 8 і 13 сов[єтські] армії (в цьому мені допомогли московські офіцери, що були в штабі цих же армій). Після цього я відпустив домів усіх полонених червоноармійців, а жидів і комуністів дав повісити.

Зараз після цього вислала мене верховна команда на поміч донській групі ген[ерала] Мамонтова, що пробилась аж до Тули, але там була окружена.

В цілі переведення цього завдання пробив я червоний фронт коло Воронежа, розбив червоні групи, що окружили ген[ерала] Мамонтова і з'єднався з ними.

У вересні 1919 р[оку] з 6 тисячами козаків зайняв я після боїв Вороніж, де я прийняв приказ верховної команди прямувати на Москву.

Біля Козлова (на південь від Рязані) наткнувся я на новосформовану советську кінну армію Буденного в силі 24 тисячі шабель, що її вислано проти мойого відділу. В тяжкій боротьбі, відбиваючи його навалу, я відступав до Дону. У цих боях мене ранено й тому мене евакуйовано. Після відвороту добровольчого війська в напрямі Ростова іменовано мене командантом кубанської козачої армії, що з її частинами перейшов я у Крим, де їх підпорядкував ген[ералові] Врангелеві.

В маю 1920 р. виїхав я у Царгород, а там у Париж.

За весь час еміграції я брав активну участь в праці проти комунізму й проти советів.

В р.1923 був я в Німеччині в Мюнхені, де вкупі з князем Аваловим був я на одних сходинах малої групи націонал-соціалістів під особистим предсідництвом Адольфа Гітлера. Враження, що на мене зробив цей чоловік волі, було незвичайно глибоке й вже тоді я повірив, що на ньому лежить божеська місія спасти людство від жидівського комунізму.

Після повороту до Франції я виразно виявляв мої симпатії до Гітлера й його руху й тому в році 1931 окремим декретом французької влади мене прогнали як гітлерівця й німецького агента в Югославію.

Від р.1931 я живу в Югославії, де працював з групою моїх козаків на земельних роботах при будові залізниць, каналів, мостів і шляхів.

Цілий цей час я беріг у моїх козаків сильну віру в неминучу пропасть большевизму й почесний поворот в Батьківщину.

До ніяких політичних і суспільних організацій я ніколи не належав.

Подібно як за горожанської війни, коли я мав біля себе мої „вовчі сотні“, – страх і трепет комуністів, так само й тепер остав я осамленим і самотійним вовком і дотепер.

На цілій території Лівов- і Правобережної України, на Дону, Кубані, Терекі й Північному Кавказі добре знають і пам'ятають моє ім'я, ім'я генерала й його „вовчих сотень“ як непримиримого борця проти жидо-комуністичної влади. Моє ім'я нарочно грізне між жидами й комуністами, для котрих я ніколи не мав змилювання.

На протязі 21 літ еміграції большевики [на] нікого стільки не нападали в пресі й радіо, скільки накидалися на мене; та це було мені найбільшою нагородою.

І тепер, у вирішний час закінчення цієї боротьби я все ще повний снаги й енергії та бажаю ще раз послужити моїй Батьківщині й вкупі з побідницькими німецькими групами брати активну участь в остаточному знищенні жидо-комуністичної зарази у світі.

Андрій Шкуро с[воя] р[ука]⁹.

Печатка:

Представник Українців
у Незалежній Державі
Хорватів, Загреб

20. VIII. 1941 р.

Як бачимо з автобіографії А.Шкуро, незважаючи на те, що він був офіцером російських армій – царської, а потім Добровольчої (білої), у якій йому було надано звання генерала, усе ж таки не забув про своє українське походження. І власне українство (можливо, пробуджене на чужині) підштовхнуло його до вчинку, засвідченого другим документом.

У квітні 1941 р. після відновлення державної самостійності Хорватії Українське представництво в Загребі, очолюване тереновим провідником ОУН В.Войтанівським, отримало статус дипломатичної місії¹⁰. Основними напрямками роботи Представництва були опіка над українцями, формування самооборонних підрозділів в українських населених пунктах і підготовка до утворення культурної автономії українців.

На місцях постали органи самоврядування українського населення та загони самооборони. Одночасно за підтримки хорватської влади розпочалися заходи щодо створення добровольчого Українського легіону при хорватській армії. Спершу група загребських студентів-українців зголосилася до студентського відділу. До нього планувалося приєднати місцеві загони самооборони. Таким чином окреслювалася перспектива швидкого сформування українського полку, який передбачалося передислокувати на Батьківщину і включити до складу майбутньої армії незалежної України. Хорватський маршал С.Кватернік так висловився тоді стосовно будучини Хорватії і України: „Якщо не буде великої України, то нас (цебто Хорватію) сфашерують на шницлі!“¹¹.

Українське представництво мало у своєму розпорядженні близько 5 тисяч добровольців, з яких формувався полк, чи, як його ще називали, – Український легіон. Вояків одягли в хорватські військові однострої з українськими національними відзнаками. Полк одержав синьо-жовтий бойовий прапор, вояки склали присягу на вірність Україні.

Звістки про те, що в Хорватії формується український полк, який незабаром буде переміщений в Україну, дійшли до козаків генерала А.Шкуро. Незабаром у Загреб, до Українського представництва прибули представники козацької дивізії, підрозділи якої використовувалися для охоронної служби на дорогах і залізницях у Сербії. Через них командирів дивізії генералу А.Шкуро було передано дозвіз голови ОУН А.Мельника від 6 липня 1941 р., у якій всі націоналістичні, державницькі сили закликалися до об'єднання і боротьби за відновлення української державності. Саме тоді і з'явилися обидва документи. Виявляється, генерал А.Шкуро, якого паплюжено радянською історіографією, а російською емігрантською (білогвардійською) записувано у росіяни, залишався українцем, і коли настав час вибору він його зробив на користь України.

число 2, 2001 р.

Рішення генерала А.Шкуро „ще раз послужити Батьківщині” підтримали й козаки. На жаль, нам не відомо, як у козацькому середовищі обговорювався заклик А.Мельника і як козаки прийшли до такого рішення, але в результаті було складено друкований нижче документ – своєрідний меморандум, підписаний генералом А.Шкуро та В.Войтанівським і надісланий голові ОУН.

Голові Проводу українських націоналістів
у місці постою

Я, Андрій Шкуро, генерал-поручник Кубанського козачого війська, оголошую готовість стати під прапори організованого українського націоналізму згідно з Вашим покликом з дня 6 липня 1941 р.

На це моє рішення вплинули оці обставини:

1. Часи, що їх тепер переживаємо, покладають на всіх українців обов'язок згуртування всіх творчих сил під одним проводом у боротьбі з відвічним ворогом Української Нації для виборення її суверенного державного життя в усіх її етнографічних границях. В цій боротьбі не може остати осторонь українське козацтво, як таке воно не може вести осібної якої-небудь акції.

2. Рішення козацької старшини на терені Сербії, що однозгідно заявило готовість повести козацтво визволяти Батьківщину з під московсько-жидо-комуністичного режиму.

3. Жажливе положення козацтва в Сербії, виставленого на страшні переслідування з боку сербів, мовляв, ми винуваті, що Москва (біла й червона) не є в силі дати їм поміч.

У виду цього козацька старшина й козацтво доручили мені повести на терені Незалежної Держави Хорватії переговори в справі включення козацтва до активної боротьби з московським більшовизмом в складі української самостійної формації, а коли це неможливе, то в складі козацької частини в складі німецького або хорватського війська.

В усіх трьох випадках прохаємо, щоб під козацтвом з території бувшої Югославії розумілося усіх козаків: кубанських, чорноморських, донських, терських, астраханських і других без огляду на їх народність, виходячи з заложення, що всі вчислені козаки представляють у всіх своїх станих на Рідних Землях один національний в державному розумінні склад і тому непобажаним було б виріжнювати й розділювати їх на українців, москалів та інших іногородців. Це побажання виправдуємо обставиною, що за весь час своєї перебування в Югославії не визнавало себе козацтво членами рускої нації, не визнавало компетенції руских правлень, а все й усюди признавало себе просто козаками.

В другому й третьому випадкові (участь у складі німецького чи хорватського війська) є нашим безумовним бажанням вжити нас в операціях тільки на українських етнографічних територіях.

Про все це говорився я з Вашим уповноваженим представником у Незалежній Державі Хорватії і, складаючи Вам оцим мою чолобитню, підтверджую своїм власноручним підписом.

Слава Україні!

Загреб, дня 19.VIII.1941.

Володимир Войтанівський,
Представник ОУН у Хорватії

Генерал поручник Андрій Шкуро,
генерал-поручник Куб[анського]
коз[ачого] війська

Німецькі чинники і в цьому випадку категорично виступили проти творення українських національних військових підрозділів і не дали своєї згоди на передислокацію українського полку з Хорватії в Україну, натомість для командування полком послали якогось Панькова, який, за свідченням учасника подій Є.Мацяха, з наказу німецького командування „повів його у карні експедиції проти комуністичних партизанів”¹². Згодом більшість вояків полку, що залишилися живими, були репресовані комуністичною владою Югославії. Так само зазнали репресій більшість членів ОУН, загинув В.Войтанівський з дружиною-хорваткою і сином, поручником українського полку.

Козацьку дивізію генерала А.Шкуро і далі використовували для охорони транспортних магістралей на території Югославії, а також у боротьбі проти комуністичних партизанських груп.

При кінці війни, у травні 1945 р., дивізія здалася в полон британцям, але ті, маючи таємні домовленості зі Сталіним, видали кубанців та інших козаків, що воювали на боці Німеччини чи її союзників, представникам СРСР. У червні того ж року А.Шкуро (разом з двома іншими генералами) за участь у антирадянській діяльності засуджено до смертної кари. Страчено його в СРСР 1947 року.

ПРИМІТКИ

¹ Внаслідок геополітичних змін після Першої світової війни на Півдні Європи 1918 року утворилася монархічна держава Королівство сербів, хорватів і словенців, з 1929 – королівство Югославія. У квітні 1941 р. країну окупували Німеччина та її союзники, тоді ж на території Хорватії, до якої згодом приєднано Боснію та Герцоговину, утворено незалежну хорватську державу в союзі з Німеччиною та Італією, що проіснувала до 1945 р.

² Ферії – канікули, відпустка.

³ Йдеться про російську військову нагороду – іменну холодну зброю – шаблю з нанесеним на руків'я хрестом ордена Св.Георгія. У виготовленні такої зброї використовували дорогоцінні метали.

⁴ Гонведи – загальна назва угорських збройних сил у XIX – XX ст. (до 1949 р.).

⁵ Перед орденом Володимира III ступеня йдуть 6 орденів (за зростанням) – Станіслава III ст., Анни III ст., Володимира IV ст., Георгія IV ст., Станіслава II ст., Анни II ст. Нагородження орденом Володимира III ст. давало право на отримання спадкоємного російського дворянства.

⁶ Просмик – перевал.

⁷ Пластуні – особовий склад спеціальних піхотних команд частин Чорноморського й Кубанського козачого війська у XIX – на поч. XX ст.

⁸ Продор – тут військова операція в запіллі ворога.

⁹ Машинопис документа власноручно підписаний генералом А.Шкуро. Наявність у тексті численних галицьких елементів можна пояснити, очевидно, тим, що А.Шкуро, не володіючи українською мовою в її літературній формі, попросив представника ОУН у Хорватії В.Войтанівського чи котрогось із його співробітників-галичан, допомогти йому мовно оформити документ.

¹⁰ Мацяха Є. Українці в Хорватії // Організація українських націоналістів: 1929 – 1954. – [Б.м.], 1955. – С. 399.

¹¹ Там само. – С. 401.

¹² Там само. – С. 402.

Василь ВЕРИГА

ЦІНА ПЕРЕМОГИ!

У 2000 р. заходами Центрального музею Збройних Сил України в Києві з'явилося перше число „Військово-історичного альманаху”. Тут опубліковано 16 статей, а між ними одну авторства секретаря редакційної колегії Ігоря Чичканя під заголовком „Ціна перемоги”, яка змусила мене написати цих кілька сторінок.

Уже в першому реченні п.Чичкань твердить про „Величезний внесок України в Перемогу в Другій сві-

товій війні. Здобуто її неймовірно дорогою ціною. Загиблих мільйони! Майже кожна українська родина втратила когось з рідних чи близьких. Протягом 1941 – 1945 рр. Україна направила до діючої армії 7 млн. чоловік, кожний другий з них не повернувся з фронту”.

У цьому першому абзаці я не можу погодитися з терміном „Перемога”. Якщо б тут було сказано, що СРСР (тобто російська імперія) здобув перемогу, то це відповідає прав-

ді, бо СРСР поширив свої кордони і здобув величезні трофеї для матушки Росії й поодиноких головно-і менш головнокомандувачів, а Україна втратила Підляшшя, Холмщину, Засяння і Лемківщину, разом близько одного мільйона населення, не рахуючи теренів українського Полісся, переданих Сталіним Білорусі, та етнічно українських теренів у північно-західній Словаччині, і це коштом трьох і пів мільйона українців.

Неправильно сказано й те, що „Україна направила до діючої армії 7 млн. чоловік”, бо більшість із них були силою мобілізовані, а між ними і мій брат (літом 1944 р.), якого без військового вишколу й належної зброї кинули на фронт, і в січні наступного року він уже впав жертвою „за Сталина и родину”, але не за Україну.

Фактом було нелюдське ставлення німців до полонених вояків Червоної армії, вони трактували їх зовсім інакше, ніж полонених французів, англійців чи поляків. Але тут немало завинив і „батько Сталін”, який заявляв, що коли вояки Червоної армії здаються в полон, то вони зрадники, і тому не підписав Женевської конвенції про трактування військовополонених. Советський Союз розстрілював полонених поляків (напр., Катинь), які навіть не перебували в стані війни з СРСР. Подібно советський уряд трактував італійських полонених вояків. І на цьому місці дозволимо собі поставити питання: а як ставилися советські власті до полонених червоноармійців, яких вони „визволили” з німецьких концтаборів?

„Загалом на окупованій території України серед цивільного насе-

лення загинуло 3 898 457 осіб і ще 2 244 000 вивезено до Німеччини”. Тут очевидно не враховано жертв голодомору 1932 – 1933 рр., але постає питання, куди зараховано жертв НКВД, які спочили в Биківні, Вінниці, Дем'яновому Лазі, у в'язницях Львова, Станіславова, Дрогобича, Чорткова, Тернополя, Луцька, Полтави, спаленої разом із в'язнями тюрми в Харкові та в багатьох інших містах України. Чи українські сучасні автори застановилися над тим, чому це український нарід зазнав таких великих жертв, які „дорівнюють майже половині військових втрат усіх західних держав антигітлерівського альянсу”?

З тих 2 244 000 молоді, вивезеної до Німеччини на невольничу роботу, із закінченням війни не всі хотіли повертатися додому, побачивши, як німецьке населення жило в часі війни, а як українське чи взагалі советське в часі миру. Пропаганда за поворот на батьківщину змусила велику частину їх повернутися додому, де вони сподівалися зажити мирно в рідному краю. А чи відомо сучасникам в Україні, як тих поворотців трактували представники советської влади? Скільки їх загинуло після визволення советською армією? На Заході з'явилося декілька спогадів тих, які хотіли повертатися до своїх батьків і родин, але вже в перехідних таборах зорієнтувалися, що їм не скоро вдасться побачити своїх рідних, і при першій-ліпшій нагоді вони зрезигнували з повороту на батьківщину й написали про те, що пережили в „обіймах єдинокровних братів”. А залишившись на Заході, багато їх допомагають принаймні своїм рідним і близьким, які в переможній „вітчині” нічого

Д-р Василь Верига – відомий український еміграційний історик і громадський діяч. Народився 1922 року в с.Колодзівка Заліщицького повіту на Галичині. Під час Другої світової війни – вояк дивізії „Галичина”. З початку 50-х рр. живе в Канаді. Автор численних праць з історії України. Військово-історичній тематиці присвячені, зокрема, такі його монографії: „Дорогами Другої світової війни” (Торонто, 1980; 2-е випр. вид. – 1981), „Під сонцем Італії” (Торонто; Нью-Йорк, 1984), „Втрати ОУН в Другій світовій війні” (Торонто, 1991), „Листопадовий рейд” (К., 1995), „Визвольні змагання в Україні

1914–1923 рр.” (Львів, 1998. – Т. 1 – 2). (Докладніше про доробок історика див.: Закидальський Т. Історичні праці Василя Вериги // На службі Кліо. – Київ; Нью-Йорк *etc.*, 2000. – С. 429 – 438.) Керуючись принципом плюралізму поглядів, подаємо тут відгук В.Вериги на одну з публікацій нашого альманаху.

не доробилися, а їхні діти так і залишилися в колгоспах доярками чи пастухами.

У моєму родинному селі поставили пам'ятника полеглим на фронтах т. зв. вітчизняної війни. На ньому зазначено 114 прізвищ молодих людей, а між ними й мого молодшого брата. І, читаючи ті прізвища, згадую кожного з них, бо я їх знав особисто. Здебільшого то були мої ровесники — колишні члени руханково-спортивного товариства „Луг“, які ніколи не вірили в комунізм і загинули згідно з фронтовим гаслом „За Сталина, за родину“, тобто за свого ворога.

Згідно з наведеними офіційними статистичними даними, в Україні було спалено 714 міст і 28 тис. сіл, зруйновано 16 тис. промислових підприємств, 2 тис. залізничних станцій, пограбовано майно десятків тисяч колгоспів, 872 радгоспи і 1300 МТС...

Я не маю статистичних даних, але приймаю те, що сказано в статті „Ціна перемоги“. Водночас хочу поставити питання, хто за ті страшні втрати в людях і майні несе відповідальність? Тут не можна забути того, що війну Німеччина розпочала за згодою „миролюбної“ Москви, від імені якої Молотов підписав з Ріббентропом договір — відкритий про ненапад і таємний про розподіл Польщі. Крім того, 17 вересня 1939 р. Червона армія під фальшивим претекстом напала на Польщу зі сходу всупереч договору з Польщею про ненапад. Я тоді був на вакаціях, бо через вибух війни початок навчання в школах відклали. А що моє село лежить над Дністром, по якому тоді пролягав кордон між Польщею і Румунією, я бачив, як польські при-

кордонники переходили на румунський бік. Після того я побував у будинку прикордонної сторожі при єдиному на все село телефоні, щоб довідатися, що діється в інших місцевостях. У приміщенні нічого не було знищено, усе лишалося на місці, портрети висіли на стінах, а на столі стояли телефон і каламар з чорнилом. Не буде зайвим згадати тут, що коли я врешті сполучився з сусіднім містом Борщевом, де було вище командування прикордонної сторожі, то перше питання, яке я почув у слухавці, було, чи в нас у селі є євреї. Я не розумів, що це таке євреї, і той самий голос сердито поінформував мене, що євреї — це жи-ди, і попередив, щоб ми їм не робили кривди.

Коли прийшли советські прикордонники, то їх стояла в нас ціла рота, тоді як за Польщі було всього 16 прикордонників. За Польщі був вільний доступ до Дністра — прати білизну, купатися літом, мити коней, ловити рибу тощо. За советської влади це все було заборонено, і коли я приїхав на різдвяні вакації додому, то мене мало не заарештували: як я смів приїхати до села без дозволу районного НКВД. Не допомогло і те, що я за панської Польщі завжди приїжджав на різдвяні свята до своєї мами без жодного дозволу та що мене в селі всі знають.

Моє село налічувало більш як 500 господарств. Під час Першої світової війни воно дуже потерпіло, бо поблизу, на горі, проходила лінія австрійсько-російського фронту. В повоєнні роки село помалу відбудовувалося. Господарі мого села любили гарні будинки, і тому кожний, хто будував дім, будував його так, щоб він був кращий, ніж у сусі-

да, або принаймні не гірший. І всі нові будинки в міжвоєнний період покривали вже бляхою, дахівкою, рідко коли соломою, і то тільки тимчасово.

У 1938 р. за селом на панському лані побудовано десь із 30 дерев'яних хат, і там польська влада оселила мазурів, щоб місцевість зробити більш польською. Так з'явилася польська колонія Сміглювка, але 4 лютого 1940 р. районна влада збрала багато возів, які заїхали на ту Сміглювку, розбудили мазурів, дали їм дві години на те, щоб зібрати найпотрібніше в дорогу, і вивезли всіх, здається, до Казахстану. Так від зайшлого польського елементу Галичину очищено. Секретар сільради, побачивши, як влада поводитися з тими людьми, зі старшими жінками й молодими мамами з немовлятами, захворів від того і більше до канцелярії не прийшов.

У міжчасі в селі бував представник районної влади і намовляв людей організувати колгосп. Але охочих не виявилось. Хай як воно дивно, але більше опиралися бідні й безземельні, ніж багатші, які вже встигли довідатися, очевидно, дістаючи звістки з-за Збруча, що чекає на „куркулів“, дарма що їх у селі не було. У нас заледве двоє чи троє господарів мали від 20 до 30 моргів поля, але вони самі працювали в поті чола, а так само їхні діти, і проти колгоспів ніхто з них не виступав.

У повітовому місті Заліщиках поляки також нічого не знищили і всі бюро залишили в порядку. Залізничний двірць спокійно чекав на нову владу, а через Дністер стояли не пошкоджені два мости, старий залізничний і новозбудований пішо-

хідний. І так було по всіх інших містах і селах, де не точилися бої.

У другій половині вересня 1939 р. я повернувся до гімназії в Заліщиках, яку скоро перетворили на українську середню школу, що для нас було приемним і позитивним актом. Але вже пізньою осінню і зимою відбулися арешти колишніх українських діячів д-ра Романа Долінського з сином Степаном, яких провадили серединою вулиці в білий день чотири вояки з крісами в руках як дуже небезпечних бандитів. Заарештували колишнього сенатора адвоката Василя Бараника, власників української книгарні Романа й Маркіяна Скоморовських, талановитого молодого диригента хорів Івана Ткачика та інших.

У березні 1940 р. надійшов наказ, щоб село евакуювалося геть із надкордону протягом трьох чи чотирьох днів. Село було поділено на три частини і кожна з них мала евакуюватися до іншого району. Можна було йти і до родичів, якщо такі жили далі від кордону. По тих, які не мали куди йти, приїхали вози, щоб їх забрати до інших районів — за 25 — 30, 100 і 150 кілометрів від колишнього місця. Якщо хтось не хотів нікуди їхати, мав можливість записатися до колгоспу й перейти жити на колонію Сміглювку.

На людське нещастя саме тоді випали дощі, сільські дороги розмокли і евакуація обернулася на пекло, сповнене прокльонів партії та її вождям. Представники влади бачили те все й заспокоювали народ як могли. Отак село збезлюднили, щоб бергати „святих кордонів“ СССР.

Як тільки закінчено евакуацію, було створено робочі бригади, які йшли від хати до хати і руйнували

їх, а будівельний матеріал відставляли на польську колонію, де почали організовувати колгосп. І руйнували ж найновіші хати по цілому селу, збудовані в останні роки. А коли в червні 1940 р. „єдинокровні брати” простягнули визвольну руку братам на Буковині, тоді дозволили колишнім мешканцям повертатися на свої колишні господарства: вони влаштовувалися в стайнях і стодах, яких ще не знищено, або ж копали землянки, бо багато хат було вже зруйновано. Щасливими вважалися ті, чії хати були понад Дністром, бо робітничі бригади не втигли їх там ще зруйнувати.

Так минув рік, протягом якого багатьох найбільш свідомих українців було заарештовано й заслано, аж поки 22 червня 1941 р. Гітлер не напав на „миролюбний” Советський Союз. Червона армія і всі наслані зі сходу урядники мусили поспішно повертатися на схід. Але поверталися не так просто, бо ж „батько” Сталін наказав покидати після себе спалену землю, не дбаючи про те, що станеться з тим народом, який муситиме залишитися на місці без даху над головою і засобів для прожитку. Щоправда, землі не спалили.

Зате в Заліщиках усюди, де працювали советські урядовці, понищили бюра, головню внутрішню устаткування. Відпочинкові будинки для офіцерів залишили в жалюгідному стані. У перші дні війни 1941 р. до Заліщик прибув ешелон вантажних вагонів, набитий в'язнями. Місцеве НКВД втиснуло до тих вагонів ще одну групу арештантів з місцевої в'язниці, весь ешелон облили якоюсь рідиною і вагони загорілися. Тоді ззаду під'їхали два

локомотиви і штовхнули вагони на підмінований залізничний міст на Дністрі, що сполучав Залішки з Буковиною, пролунав вибух, вагони із заарештованими громадянами разом з мостом впали у повноводий тоді Дністер.

Відступаючи із Заліщик, совети, перш ніж відійшли на схід, підірвали великий новозбудований пішохідний міст через Дністер, висадили в повітря чепурну залізничну станцію і зруйнували колію від Заліщик аж до Тернополя й Ланівців, тобто понад 150 кілометрів. Дорогою понищили всі станції, зокрема й велику в Тернополі. Про інші лінії мені не відомо, але там було те саме, руйнували всі залізничні й пішохідні мости.

За советів Залішки втратили своє пріоритетне значення як відпочинкова місцевість, тож совети, повернувшись весною 1944 р., залізничної станції не відбудували, дарма що німці платили відшкодування за спричинену советами руїну.

Залішки, а тим більше Колодрібка, не зазнали жодної шкоди під час наступу німців. Буковину знову зайняли румуни, кордон на Дністрі відновлено й до Колодрібки прийшло кільканадцять вояків як прикордонна сторожа, а не ціла рота як за большевиків. Доступ до Дністра був дозволений, як і за Польщі. На розпорядження окупаційної влади, жидів із села, де було їх 5 родин, загалом не більш як 25 осіб, відправлено до містечка Мельниця Подільська, що над Дністром.

У 1973 р. з'явився черговий том „Історії міст і сіл Української РСР. Тернопільська область”, у якому читаємо: „В роки тимчасової німецько-фашистської окупації гіт-

лерівці розграбували колгосп (у селі Колодрібка. — В.В.), завдали силу великих руйнувань. На фронтах Великої Вітчизняної війни билися проти ворога 310 жителів села. З них 48 загинули, 40 нагороджено орденами й медалями” (с. 273). А в селі німців практично не було, через село військо не проходило, бої тут не точилися, тому німці не могли розграбувати колгосп і завдати великих руйнувань.

На пам'ятнику, спорудженому в центрі села, поіменно названо 114 polegших на війні „за Сталіна і родину”, а між ними й мого молодшого брата. Перед війною в селі було понад 2000 мешканців, а в 1970-х рр. — 1652, отже за цілих 30 років населення села, подібно як і цілої України, не збільшилося, а зменшилося.

Це приклад із Західної України. А тепер дозвольте навести факт трактування українського села на Наддніпрянщині — як билися громадяни України за перемогу над фашистами (чому фашистами — я цього не годен зрозуміти, бо ж німці були нацисти, а італійці — фашисти). Ось вам характерний епізод з Корсунської битви напровесні 1944 р. „На знову зайнятій території Червона армія мобілізувала все населення — чоловіків і жінок. Сформовані з них трудові батальйони використовувалися для збільшення маси атакуючих. Не мало значення, що ці призовники не були навчені, більшість не мала зброї, а багато — чобіт. Ці неозброєні люди, змушені йти в атаку, були у підозрі щодо співробітництва з німцями і платили за цю підозру життям”. Командир взводу Червоної армії лейтенант Валентин Дятлов далі пригадує: „Командирам усе ж вдавалося

кілька разів піднімати „чорну” селянську піхоту, але марно. Вогонь ворога був такий щільний, що люди пробігали кілька кроків і падали, мов покошені” (Свобода. — Н.Дж., 2001. — 11 трав.).

Що ж дістала Україна за свій внесок у перемогу Советського Союзу? Чи може Україна похвалитися якимись конкретними досягненнями в економіці, науці, техніці? Скільки фабрик і заводів, демонтованих советською владою і вивезених углиб Росії, повернено Україні після „перемоги”? На жаль, досі ніхто не зробив належної аналізи з усіх тих даних про т. зв. перемогу: у чому покращало життя в Україні? на скільки піднеслися добробут населення, його мова і взагалі культура, навіть за советською формулою „національна формою, соціалістична змістом”?

Так під оглядом економічним може похвалитися ще одним голодом — 1946 — 1947 рр., під політичним оглядом — поважно збільшеним українським населенням советських Гулагів. На спорожненні українськими засланнями місця Москва прислала росіян, завдяки чому їхня кількість в Україні збільшилася з 3 100 000 у 1926 р. до 10 400 000 у 1979 р., тобто у відсотковому відношенні з 8,2% до 21,1%. Зате кількість українців зросла в Сибіру й північній Росії, посилюлася русифікація й прискорився процес злиття націй. Отака нагорода за внесок України в т. зв. перемогу — перемогу збільшеного рабства. Невже варто кожного року відзначати таку перемогу, чи, може, доцільніше було б відзначати 9 травня як день жалоби, щоб спом'янути усі ті невинні жертви советської тиранії?

Михайло ВІДЕЙКО

ТРИ ЕПІЗОДИ З ТРИПІЛЬСЬКИХ ВОЄН

Дві з половиною тисячі років проіснувала на землях між Карпатами і Дніпром трипільська культура, за якою стоїть одна з найдавніших хліборобських цивілізацій Європи. Часто пишуть про те, що мирні рільники-„трипільці“, які створили цю високу цивілізацію, зникли під навалю агресивних орд степових кочовиків. Проте тому, хто довго й ґрунтовно вивчає трипільську культуру, важко погодитися як з твердженням про мирний характер хліборобів-трипільців, так і про загибель їх від кочівницької навали (як водночас і з існуванням цих „агресивних степовиків“ у ту далеку добу).

Нині науковцям відомо чимало епізодів з тогочасних воєн на теренах України. Я пропоную назвати ті війни трипільськими – виходячи з того, що в центрі подій була саме ця культура, ця людність. На основі дослідження стародавніх курганів і могильників, зіставлення здобутих відомостей можна з'ясувати характер і перебіг окремих збройних сутичок.

Епізод перший. Час події – близько 4500 р. до н. е. Місцевість – берег річки Чугурської (напевне, тоді вона мала якусь іншу назву), територія країни, яка тепер називається Молдова.

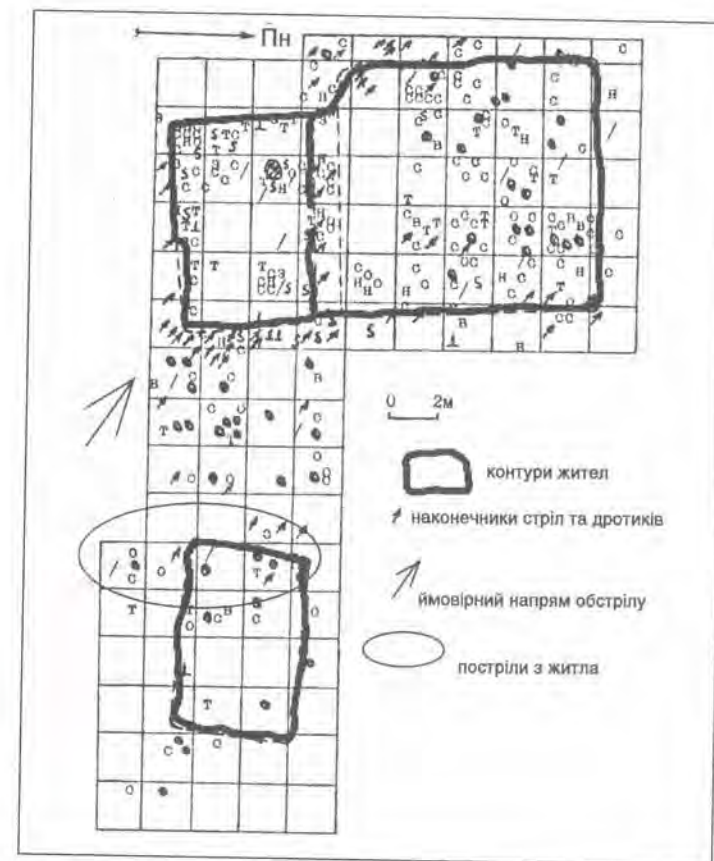
...Стріли і дротики застрягали в стінах і очеретяній покрівлі. Хтось прицільно пускав стрілу за стрілою з лука зліва, з-за рогу сусіднього будинку, цілячись понад невисоким парпетом, який оточував ганок перед входом на рівні другого поверху. Лучник, що ховається в цьому будинку, встигає відповісти хіба що

однією стрілою на кожні десять ворожих. Усі стріли і дротики з крем'яними наконечниками. Кожен має форму видовженого трикутника, висотою від двох пальців до ширини долоні. Менші вістря – до стріл, більші – до дротиків. Влучаючи в тіло, бічні грані ріжуть його, людина втрачає багато крові, до того ж така різана рана гоїться довго. Та найгірше, коли наконечник, влучивши в кістку, розсипається від удару на багато уламків. Видалити їх усі з рани майже неможливо, тож ворог виведений з ладу надовго, якщо не назавжди.

...Двоповерховий будинок з товстими стінами, вхід тільки з ганку – якщо господар з луком і дротиками вийде на ганок, до нього не підступишся. Але покрівля зайнялася, і господареві довелося вийти на відкрите місце. Всього дев'ять стріл вилетіло з цієї палаючої оселі в нападників, які стріляли з-за рогу сусіднього невеликого будинку. Дев'ять стріл проти п'ятдесяти – один лук проти п'яти.

Селище горіло, його оборонці, заскочені зненацька, гинули під стрілами підступних сусідів. Однак напад зрештою вдалося відбити, поховати загиблих – своїх і чужих. А от нове селище жителі збудували вже собі на сусідньому місці, за кілометр від згарища...

Реконструювати цей епізод трипільських воєн дали змогу дослідження московських археологів Н.Риндіної і А.Енговатової, проведені поблизу села Друци в Молдові. На місці одного із селищ трипіль-

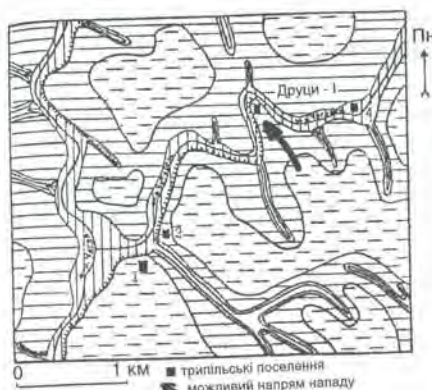

Епізод перший. Схема атаки і оборони житла на трипільському поселенні Друци-1

ської культури – Друци-1 вони розкопали рештки 5 будівель (з 25), які там колись були. Ретельно фіксуючи кожну знайдену річ, дослідники звернули увагу на незвичайно велику кількість крем'яних наконечників від стріл і дротиків. Більшість їх (97 із 100) виявлено під стінами будинків. Це привело археологів до висновку, що в давні часи тут учинено напад, і нападниками, найімовірніше, були трипільці, які виробляли саме такі наконечники до стріл і дротиків¹.

Опублікований план розкопаного житла ряснів умовними позначками наконечників (бл. 60). Десь із 50 наконечників були розсіяні по периметру обгорілих решток великого (колись двоповерхово-

го) будинку з ганком – складалося враження, що вони застрягли в стінах або у стрісі. Це, безперечно, стріли нападників, які вели досить інтенсивний прицільний обстріл, не випускаючи оборонців на ганок. На площі між цим і сусіднім будинком (і біля стіни його) виявлено лише 9 наконечників, якраз навпроти ганку великого будинку. Це, на мою думку, сліди пострілів у відповідь, напевне, мало влучних. Будинок таки згорів. Загинув при цьому хтось чи ні – годі встановити, людських останків під руїнами не виявлено. Однак при такому нападі загиблі могли бути, і якщо їх поховали, виходить, мешканці все ж таки зуміли відбити напад. Селище, однак, згоріло і його не відбудовували. На від-

Епізод перший. Схема розміщення поселень трипільської культури на річках Чугур і Чугуриць

далі кілометра на південний захід археологи знайшли ще одне поселення – можливо, саме туди переселилися жителі з Друц-І. Що ділили між собою трипільці? Землю, пасовища – цілком можливо. Не виключено також, що це була помста...

Епізод другий. Час – перша половина IV тисячоліття до н.е. Місце – поля над річкою, яка нині відома як Таллянка (поблизу села Майданець на Черкащині). Тут майже шість тисяч років тому стояло Місто.

...Розвідники причаїлися в чагарнику на високому березі. Перед ними як на долоні видно місто. У центрі – великі майдани й квартали двоповерхових будинків, широкі вулиці, що перетинаються під прямим кутом, величезні прямокутники храмів і громадських будівель. Навколо височить суцільна стіна з поприбудованих один до одного будинків. Вони сполучені переходами на рівні другого поверху, і їхні мешканці можуть вільно пересуватися по всьому периметру оборони. Три поверхи – така висота споруд. За кілька метрів перед цими укріпленнями – стіна з глини й дерева, вища за людський зріст, вона прикриває підходи до лінії „житлових стін”.

А далі – відкритий простір, жодної будівлі більш ніж на лет стріли.

Спробуй, подолай цю відстань – сто, сто п'ятдесят кроків, і скільки разів твоє тіло встигнуть простромити стріла чи дротик? Потім треба перебрисися ще через стіну, дістатися суцільної лінії будівель, між якими не проскочиш. Є і проходи в цій стіні, але навколишні будівлі утворюють суцільний коридор завдовжки сто метрів. Тут тебе доставлятимуть стрілами вже зусбіч – справжній „коридор смерті”! І це лише центральна лінія оборони, цитадель. За нею нова суцільна лінія жител – тут уже двоповерхових, але і їх буде нелегко здобути. Якщо ж згадати ще чисельність ворога в місті – а це кілька тисяч, і серед них до тисячі воїнів, то які шанси на успіх? Жодних... Сюди можна ввійти, але вийти звідси ледве чи пощастить. Краще вже порадити своїм вождям шукати якоїсь приступнішої і безпечнішої здобичі деінде...

*Місто! Образ його побиває жахом!
Його мур! Сам бог підступитись
до нього не годен!*

*За мурами – гомін, поклики спраглих битви,
поклики військових таборищ!
Нінпур – западня для ворожих країн,
він їх ловить пасткою й сіттю!²*

Ці поетичні рядки будуть складені через тисячу, а записані через дві тисячі років по тому задля уславлення божественних предків могутніх правителів Шумеру й Аккаду, серед них царя-напівбога Гільгамеша. Автор епосу не знав і не могли, звичайно, знати про давнє місто в українському Лісостепу, але створений ними образ цілком стосується і їх.

Археологічне підґрунтя цього епізоду – матеріали дослідження трипільських поселень на Черкащині, розпочаті під керівництвом археолога М.Шмаглія в 1971 р.³

військово-історичний альманах

Розкопи й археометричні дослідження показали, що за тих часів кожне значне трипільське поселення там було могутньою фортецею. Збудовані впритул одне до одного двоповерхові житла утворювали потужні лінії укріплень. Їх робили щонайменше дві: перша охоплювала центральну частину поселення, друга пролягала через 70 – 100 метрів після першої. Площу поміж укріпленнями – на відстань пострілу з лука – здебільшого не забудовували. Вражають масштаби укріплень –

Епізод другий. План поселення-міста трипільської культури біля села Майданець на Черкащині (за даними магнітного знімання В.Дудкіна). 1 – рештки жител; 2 – можливі житла; 3 – курган; 4 – ставок

цитадель Майданця мала форму еліпса з довгою віссю близько 1,1 км, поблизу Таллянок – до 3,5 км у поперечнику.

Перша лінія оборони, заввишки 4 – 5 метрів, – це двоповерхові житла з дерева і глини, сполучені пере-

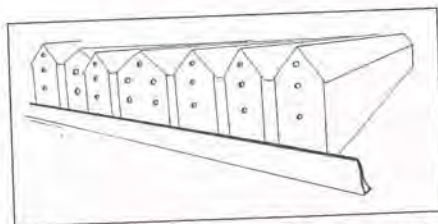
ходами на рівні другого поверху. Назовні вони виходили глухими стінами. Далі був відкритий простір (70 – 100 м), обстрілюваний лучниками зі стін цитаделі. Ці вищі за першу лінію стіни здіймалися щонайменше на 6 – 7 метрів. Підступи до цитаделі в Майданці прикривала глиняна стіна кількадеметрової висоти. Елементарні обрахунки показують, що за тими стінами було від 6 до 10 тисяч жителів, а це означає, що кількість оборонців сягала сотень, а то й тисяч воїнів.

Обведення царем Гільгамешем на початку III тисячоліття до н.е. фортечною стіною стародавнього Урука надихнуло сучасників на відомі епічні рядки:

*Світлу комору священної Еанни
Урук майданний обвів стіною.
Мур обдвигив, де зубці – мов по нитці,
Поглянь на вал, що не має рівних...
І прийдешній цар такого не створить, –
Піднімись і пройди по стінах Урука!*

Тут маємо близький до документального опис фортифікацій шумерського міста-держави: фортечна стіна і вал перед нею. Така сама схема, як і в Майданці, де перед рядом багатоповерхових будівель, що утворювали фортечну стіну, височів глиняний вал. Тільки було це принаймні за півтисячоліття до того, як невідомий шумерський поет написав наведені рядки. Як же враження мали справляти трипільські міста-фортеці зі своїми червоними стінами на європейців четвертого тисячоліття до н.е. ? Ці стіни, які „побивали жахом”...

Щоб захистити себе і свій народ, не завжди потрібно брати до рук зброю. Питання безпеки можна вирішити, створивши такий військовий потенціал, саме існування якого остереже ваших сусідів від ворожих замірів щодо вас. Напевне, саме так міркували правителі трипільців шість тисячоліть тому, зводячи пер-

Епізод другий. Реконструкція укріплень центральної частини поселення-міста трипільської культури біля села Майданець за даними археологічних досліджень

ші величезні поселення-фортеці. І їхні надії справдилися – археологам наразі не відомі сліди воєнних дій на території трипільських міст. Майже тисячу років проіснував цей тип поселень – і ніхто не спробував здобути їх штурмом.

Епізод третій. Час події – близько 3000 року до н.е. Місце – Північно-Західне Причорномор'я, морське узбережжя. Цей край через кілька тисяч років називатимуть Бессарабією, а на березі моря стоятиме місто Одеса.

... Поселення – кількадесят хат, вкритих очеретом, стоять коло лиманів, у степу. Поруч – багаті пасовища, поля, щоб сіяти просо – ніщо інше не родить, та й немає часу доглядати посіви. Коли скрута з харчами – побіч море, багате на рибу. А найважливіше – неподалік пролягає Великий Шлях. Той, хто сидить на цьому торговому шляху із Заходу на Схід, дістає зиск більший, ніж від скотарства, а риболовлі й поготів. Мідь, срібло, прикраси і зброя – основні тутешні товари, тож за право жити тут доводиться воювати.

... Чоловіки із селищ над лиманом уже наготувалися до бою. Вузькі червоні смуги на голених головах – від потилиці до підборіддя – нанесені розведеною вохрою. Зброя напоготові. У кожного лук зі стрілами, у декого – ще бойові сокири-молоти – з каменю чи металу. При поясі – кинджали з бронзовими клинками.

Нам не відомо, як виглядали їхні вороги, знаємо тільки, яку вони мали зброю. Це були кам'яні сокири-молоти. Тому ці вояки намагалися нав'язати супротивникові близький бій.

Ворогів було багато, на одного „усатівця” іноді припадало по два-три супротивники. Однак воїни з червоними смугами вохри здобули гору. Чому і як? Ми можемо тільки припустити, що їхні вожді виявилися мудрішими, а вояки вправнішими, або ж зброя (мідні клинки?) в них була досконалішою. Свою землю вони відстояли, відбивши напади з-за Дунаю, і кілька сотень років володіли землями над лиманами та наддунайськими озерами.

Сліди цієї війни відкрили археологи, розкопавши давні кургани в Бессарабії. Найбагатші поховання, які їм трапилися, були похованнями військових ватажків і воїнів. Найбільші могильники розкопано поблизу Усатова й Маяків під Одесою⁵ (тому й цю археологічну культуру, в якій проглядаються риси культури трипільської, а також культур з-за Дунаю – Чернавода, Єзеро, Баден – називають ще усатівською). Тривалий час, а ці пам'ятки відомі вже понад 100 років, учені звертали основну увагу на вивчення матеріальної культури місцевої людності – поселень, ужиткових речей і, звичайно, зброї, намагаючись відтворити сторінки давньої історії.

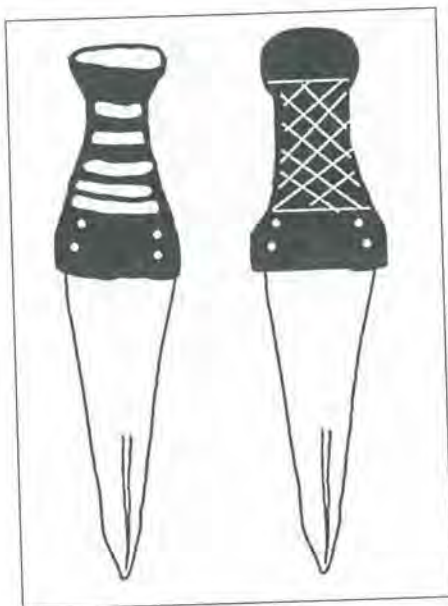
У 1987 р. одеські археологи В.Петренко і К.Зінківський оприлюднили результати вивчення черепів з могильників Усатове і Маяки⁶. Не всіх, а лише тих, на яких виявлено сліди червоної мінеральної фарби – вохри. Вони переконливо довели, що в деяких випадках кістки не просто посипали товченою вохрою (цей обряд був тоді доволі поширений), а вкривали певним малюнком голову небіжчика. Подеколи – це вузькі смуги вохри від потилиці до підборіддя. Крім того, на давніх черепах дослідники завважили сліди ударів, можливо,

Епізод третій. Розкопане біля с.Маяків поховання воїна усатівської культури, який загинув у бою (I)

травм. Щоб прояснити справу, звернулися до судово-медичних експертів. Здобути результати просто вражали: смертність від бойових травм серед чоловічого населення (тобто воїнів) була радше правилом, ніж винятком! І ще на одне звернули увагу археологи: там, де в похованнях знаходили лезо мідного кинджала, він не мав руків'я. І не тому, що воно зітліло за тисячі років. Ні, в могили поклали самі леза – може, щоб озброєний дух небіжчика не блукав світом живих, продовжуючи бій, у якому колись полягло його тіло?

Ось від чого помер, за даними судово-медичної експертизи, проведеної через п'ять тисячоліть, похований у могилі 3/3 коло Усатова: „...небіжчикові заподіяно смертельних травм трьома ударами по голові... Один – по правому тім'яному горбу округлим предметом, можливо, клевцем, другий – по лівій частині, сокирою-молотом з лезом, прямокутним у перерізі, з округлими кутами розмірами 4,7х4,1 см. Третій удар – наскрізний пролом лобової кістки діаметром 2,4 см, завданий клевцем...”

Епізод третій. Бойова зброя – кинджали воїнів-„усатівців”. Реконструкція за даними археологічних досліджень

А от інший випадок (Маяки, поховання 5, скелет 2): „...завдано сильного удару в лоб з відтяжкою обухом сокири-молота... Крім того, завдано ще шість ударів, кожен з яких миг спричинити смерть...” І так поховання за похованням. Були вояки, що вижили, діставши такі травми, щоб потім загинути в іншій сутичці, так само від удару бойовою сокирою, як небіжчик з Усатова, похований у могилі 5 кургану П/5. Він видужав від удару по лівій частині голови сокирою-молотом, але пізніше загинув від рани, завданої кинджалом.

Відповідь на питання, хто воював з „усатівцями”, можна знайти, відшукавши народ, в якого улюбленою зброєю були кам'яні сокири-молоти. З усатівських могил і поселень відомі поодинокі зразки цієї зброї, отже одноплемінники відпадають. Не були поширені наприкінці IV – на початку III тисячоліття до н.е. ці сокири і в степах на схід від Бессарабії

(там вони з'являються лише в катакомбній культурі через кілька століть). Зате чимало їх виявлено на Захід від Дунаю – на поселенні Єзеро в Болгарії, при дослідженні культур Баден, Чернавода. Напевне, звідти і приходили вороги „усатівців”. Чого вони прагнули? Можливо, не тільки контролювати торговельні шляхи, а й оволодіти новими землями та пасовищами. Адже на батьківщині вже все було поділено, зведено численні укріплені городища, які захищали племінні володіння, – відкритим лишився тільки шлях на Схід. Але і його заступили вояки з червоними смугами, боронячи свої володіння і своїх рідних.

Отже, дві з половиною тисячі років існування трипільської культури – це не тільки історія створення вишуканого посуду, ліплення тисяч статуеток і будівництва численних поселень між Карпатами і Дніпром. Це був суворий час воєн – спочатку завоювання нових земель на Сході, потім – сутичок через них між спорідненими племенами, а наприкінці – з сусідами, які зазіхали на ці землі.

ПРИМІТКИ

¹ Рындин Н.В., Энгелатова А.В. Опыт планиграфического анализа кремневых орудий трипольского поселения Друц-І // Раннеземледельческие поселения – гиганты трипольской культуры на Украине. – К., 1990. – С. 108 – 114.

² На риках Вавилонських: 3 найдавнішої літератури Шумеру, Вавилону, Палестини. – К., 1991. – С. 61.

³ Шмаглій М.М., Відейко М.Ю. Трипільські протоміста // Археологія. – 1993, – № 3. – С. 68 – 82.

⁴ На риках Вавилонських. – С. 98.

⁵ Див. розділи „Усатовський могильник Маяки”, „Усатовська локальна група” у праці: Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полишук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1989. – С. 50 – 124.

⁶ Зинковский К.В., Петренко В.Г. Погребения с охрой в усатовских могильниках // Советская археология. – 1987, – № 4. – С. 24 – 39.

КРУГЛА СПОРУДА НА ТЕРИТОРІЇ РИМСЬКОЇ ЦИТАДЕЛІ ХЕРСОНЕСА (З приводу інтерпретації)

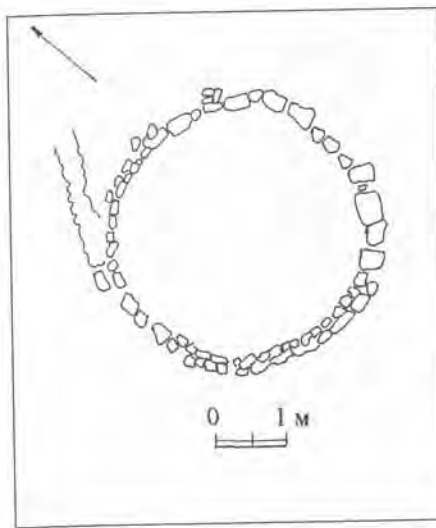
У другій половині II – третій чверті III ст. у Херсонесі, як нині встановлено, містився осідок командування римських збройних сил у Тавриці й перебувала залога. Вояки, що належали до неї, займали т. зв. цитадель – район площею близько 0,5 гектара в південно-східній частині міста. На цій території відкрито рештки приміщень різного призначення, зведені римськими військовиками¹, і серед них круглу в плані споруду, яку інтерпретовано як залоговий вівтар. Сумніви в слушності такої інтерпретації змусили нас ще раз удатися до аналізу цієї споруди й спробувати з'ясувати її призначення, а також час збудування.

Отже, 1987 р. під час розкопів на території т. зв. римської цитаделі Херсонеса на незабудованій площі на схід від хвртки у 18 куртині оборонних споруд, за 4 м на південний захід від терм римської залоги виявлено круглу в плані споруду діаметром 3,8 м, заглиблену в ґрунт. По її краях зафіксовано кам'яне обкладення з невеликого каміння завтовшки 0,2 м, яке подекуди досягало 0,3 – 0,4 м. Зі сходу зберігся один ряд кладки, а в інших місцях – два ряди. Каміні добре припасовані один до одного й промазані глиною. З південної сторони споруди зафіксовано встановлену плазом прямокутну плиту, закрунену й зглажену в цен-

трі, розмірами 1,1 x 0,5 x 0,2 м, яка з двох боків була укріплена прямокутними вапняковими блоками, поставленими на ребро. Блок, розташований із заходу, мав розміри 0,3 x 0,4 x 0,2 м, а зі сходу – 0,3 x 0,4 x 0,27 м. Описана конструкція була, мабуть, порогом входу, який вів до центру круглого заглиблення в ґрунт.

Сферичне заглиблення в межах круглого кам'яного обкладення, крім місця порога, було обмазане білою глиною зі слідами багаторазової дії вогню і заповнене золою, пухким сипучим ґрунтом з дрібним камінням, а також фрагментами кераміки перших століть н. е. (в основному II – III ст.) і пізнього середньовіччя².

І. Антонова, яка керувала розкопами, у звіті написала, що ця споруда, очевидно, являла собою вівтар, і навела аналогії з Фракії, зазначивши, що на відміну від херсонеського там такі вівтарі були не круглими, а прямокутними в плані³. Згодом таке саме твердження повторено в публікації, присвяченій результатам розкопів на території цитаделі⁴, хоч спеціально призначення споруди І. Антонова не вивчала. Водночас, як свідчать епіграфічні пам'ятки й порівняльні матеріали, ймовірніше, що культові дії вояки римської вексилії в Херсонесі відправляли в спеціальних приміщеннях, які входили до

План круглої споруди

комплексу принципії, зокрема в схолі принципалів⁵.

Вівтарів такої конфігурації не було на території римських військових таборів⁶. Це, а також відомі з розкопів інших античних центрів Північного Причорномор'я аналоги⁷ дають підстави інакше визначити призначення цих будівельних залишків. Своєю формою споруда дуже близька до горен для випалювання кераміки, досліджених в Ольвії, тільки трохи більша за них⁸. Зважаючи на це, т. зв. херсонеський вівтар можна зарахувати до типу аналогічних, імовірно, двоярусних споруд, круглих у плані, з одним підпорним стовпом, що не зберігся. У цьому разі вхід у споруду з поро-гом – це елемент завантажувального пристрою для палива, який, наприклад, в Ольвії, також був зміцнений поставленими на ребро блоками⁹. Виходячи з виявленого керамічного матеріалу й аналогій¹⁰, горно, відкрите на території цитаделі Херсо-

неса, датується II – III ст. Саме в цей час римські військовики в Херсонесі налагодили виробництво дахівки і цегли, на які ставили латинські клейма з абрєвіатурами римських військових підрозділів¹¹.

Не виключено, що горно побудоване в середині II ст. і функціонувало воно аж до виведення римської залози з Херсонеса, хоча наполягати на цьому через нестачу точно датованого матеріалу важко. З іншого боку, наявність горна для випалювання керамічних матеріалів не в'яжеться з характером внутрішньої забудови південно-західної частини цитаделі, де містилися казарми римських вояків і терми. Та коли пригадати, що в другій чверті III ст. більшість тих споруд, очевидно, зруйнував сильний землетрус, а невдовзі їх почали відбудовувати (про це, крім стратиграфічних спостережень, свідчить і напис Марка Ратіна Сатурніна 250 р. про ремонт схолі принципалів)¹², усе стає на свої місце.

З огляду на значний обсяг відбудовчих робіт потрібна була велика кількість керамічних будівельних матеріалів, зокрема дахівки і цегли. Саме цим, очевидно, було зумовлене зведення на незабудованому раніше місці, на схід від хвртки у 18 куртині оборонних споруд, горна для випалювання кераміки. Значний діаметр херсонеського горна – майже вдвоє більший від аналогічних споруд II – III ст., розкопаних, наприклад, в Ольвії, – свідчить про те, що воно було призначене для випалювання саме керамічних будівельних матеріалів, насамперед дахівки. Цілком можливо, що після закінчення відбудовчих робіт або трохи пізніше горно розібрали, а територію знівельовали. Тому й не

знайдено решток підпорного стовпа в центрі. Цим пояснюється також характер засипу внутрішнього простору горна пухким ґрунтом з невеликим камінням і фрагментами кераміки.

Отже, за наявними даними залишки круглої в плані споруди, відкритої на території римської цитаделі Херсонеса, нині можна інтерпретувати як тимчасове горно для випалювання керамічних будівельних матеріалів. Зведення цього виробничого комплексу є всі підстави залічувати до періоду між 237 р., часом землетрусу¹³, і 250 р., коли тут було завершено відбудову схолі принципалів¹⁴. Адже перш ніж відбудувати схолу принципалів, треба було в основному завершити ремонт оборонних споруд, а також відбудову казарм та інших життєво важливих будівель на території цитаделі, зруйнованих землетрусом.

ПРИМІТКИ

¹ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя: Очерки военно-политической истории. – К., 1994. – С. 44 – 60; Вн же. Северный Понт и Римская империя: (середина I в. до н. е. – VI в. н. е.). – К., 1998. – С. 88 – 89.

² Антонова И. А. Отчет о раскопках в цитадели Херсонеса в 1987 г. // Научный архив Института археологии НАНУ. – 1987. – Спр. № 1987/69. – Арк. 18 – 21. – Рис. 26 – 27.

³ Там само. – Арк. 22.

⁴ Антонова И. А. 15 лет работ в цитадели Херсонеса // Херсонес в античном мире: Историко-археологический аспект: Тезисы докладов. – Севастополь, 1997. – С. 8.

⁵ Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Die Schola Principium in Chersonesos // II Mar Nero. – 1995/1996. – II. – S. 133; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Schola principium в Херсонесе // Нумизматика и этнография. – 1999. – Т. XVI. – С. 75.

⁶ Petrikovits H. von. Die Innenbauten römischer Legionslager während der Prinzipatszeit // Abhandlungen der Rheinisch-Westfälischen Akademie der Wissenschaften. – 1975. – Bd. 56. – S. 75 – 78. – Abb. 15; Johnson A. Römische Kastelle. – Mainz am Rhein, 1990.

⁷ Гайдукевич В. Ф. Античные керамические обжигальные печи // Известия Государственной академии материальной культуры. – 1934. – Вып. 80. – С. 71; Ветштейн Р. I. Керамичні випалювальні печі Ольвії перших ст. н. е. // Археологічні пам'ятки УРСР. – 1958. – Т. 7. – С. 73; Козуб Ю. И. Ольвия // Керамическое производство и античные керамические строительные материалы / Свод археологических источников. – Москва, 1966. – Вып. Г 1 – 20. – С. 11. – Табл. 1, 3 – 4.

⁸ Крапивина В. В. Материальная культура Ольвии I – IV вв. – К., 1993. – С. 74 – 75.

⁹ Там само. – С. 68 – 75.

¹⁰ Там само. – С. 74 – 75. Ще кілька залишків аналогічних горен для випалювання кераміки (перших століть н. е.), за повідомленням В. Крапивіної, розкопано в Ольвії останніми роками, але ці матеріали ще не опубліковано.

¹¹ Борисова В. В. Черепица с клеймами римских легионов // Сообщения Херсонесского музея. – 1961. – Вып. 2. – С. 39 – 45; Сапрыкин С. Ю. Черепица с клеймами римского легиона из усадьбы хоры Херсонеса // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1981. – Вып. 168. – С. 58 – 62; Зубарь В. М., Антонова И. А. Об интерпретации и датировке клейм с аббревиатурой VEMI из Херсонеса // Вестник древней истории. – 1991. – № 2. – С. 80 – 88; Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя. – С. 78 – 81, 98.

¹² Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Op. cit. – S. 29 – 143; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Знач. праця. – С. 72 – 81.

¹³ Зубарь В. М., Антонова И. А. Новые данные о римском гарнизоне Херсонеса в первой половине III в. // Вестник древней истории. – 2000. – № 1. – С. 68 – 69.

¹⁴ Vinogradov Ju. G., Zubar V. M. Op. cit. – S. 130 – 131; Виноградов Ю. Г., Зубарь В. М., Антонова И. А. Знач. праця. – С. 73.

ФОРТИФІКАЦІЇ

Михайло МАКСИМ'ЮК

МУРИ НАД ДНІСТРОМ

На високій горі, що височіє над стародавнім Галичем, видніють залишки колись грізного старостинського замку. Нині це посічені дощами, посірілі від плину років мурі, засипані підземелля...

Поява Галицького старостинського замку пов'язана з трагічною сторінкою історії колись могутнього Галицько-Волинського князівства. Сплундроване ординцями в XIII ст., воно занепадало. А після трагічної смерті у 1340 р. останнього князя Юрія II Болеслава Галичиною оволоділа Польща. Щоб закріпитися на здобутих землях, польські феодалі спорудили численні замки і фортеці. Один з дослідників середньовічної історії Галичини — В.Лозинський подає відомості про 50 великих і малих замків, збудованих тут протягом XIV–XVII ст.¹, тоді як у Львівській, Перемиській і Сянській землях разом їх було 49².

Коли закладено Галицький старостинський замок, достеменно не відомо. На думку дослідника Галича В.Грабовецького, будівництво його розпочалося не раніше 1376 р., тобто після того, як місто одержало магдебурзьке право й стало резиденцією Галицького старости³.

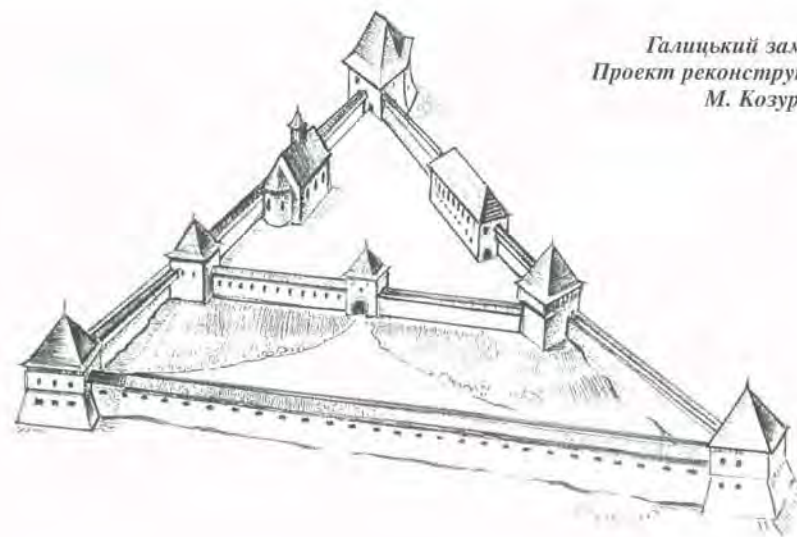
Первісні укріплення замку являли собою дерев'яний частокіл і земляні вали. Це підтвердили археологічні дослідження, проведені на замковій горі в 1990-х рр. у зв'язку з підготовкою до відзначення 1100-ліття

міста (1998 р.). Експедиція львівського Інституту українознавства під керівництвом Ю.Лукомського виявила унікальні рештки, можливо, єдині в Україні, дерев'яних укріплень у вигляді дворядного частокілу, що утворював одну оборонну стіну завширшки 1,24 м⁴. Обороноздатність твердині посилювали з трьох боків високі кручі, а з четвертого (південного) — глибокий рів.

Деякі дослідники, зокрема В.Грабовецький, припускали, що на Замковій горі, з огляду на її вигідне — відносно княжої столиці — місцезнаходження, а також близькість до Дністра, могли бути укріплення ще за давніших часів⁵. Це тепер підтвердили матеріали розкопів. У культурному шарі, що сягає тут більш як 8 метрів, виявлено речі, які походять не тільки з XII — XIII і пізніших століть, а й дуже давню кераміку фракійського гальштату⁶. Можливо, що укріплення княжої пори штурмували Батиеві орди.

Галицька твердиня, як і інші феодальні замки Прикарпаття, збудована тяжкою працею місцевої людності. Селяни з навколишніх сіл мусили возити для потреб замку дерево, каміння з-над Дністра, а ремісники з міста платили окремий чинш на користь замку і виконували різні роботи⁷.

Інвентар Галицького замку від 19 листопада 1627 р. описує його укріплення, які склалися як з мурованих, так і дерев'яних веж та мурів⁸.

Галицький замок.
Проект реконструкції
М. Козурака

Замок мав приміщення, де галицька шляхта проводила свої сейми, кімнати для писарів і зберігання гродських і земських книг, а також комори, в яких у разі небезпеки шляхта й багаті міщани ховали своє майно. На території твердині були пекарня й мурована каплиця Святої Катерини з різьбленим з білого алебастру вітарем⁹. Проте більшість приміщень, як зазначається в інвентарі, уже в той час потребувала значного ремонту¹⁰.

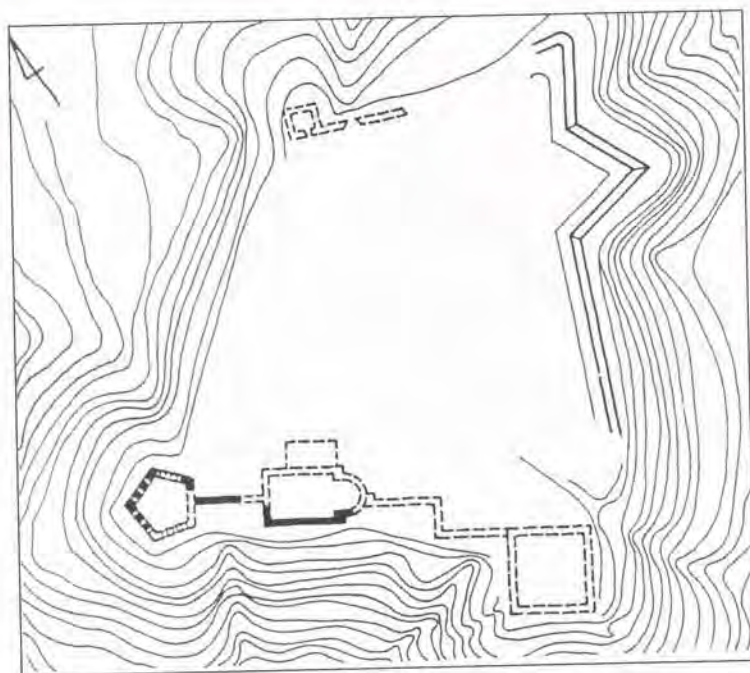
Після смерті галицького старости Миколи Струся староство перейшло до великого польського феодала Станіслава Потоцького (1579 — 1667), пізніше польського коронного гетьмана, що брав участь у війні проти Б.Хмельницького. З родом цих магнатів Галицька твердиня була пов'язана майже два століття.

Захищала замок артилерія: дві бронзові гармати й дві мортири, гаківниць числилося шістнадцять, але в наявності, згідно з інвентарем, виявилася чотири справні, а п'ята була без ложа. Перед цим із замкової збройовні до Коломиї передано вісім гаківниць¹¹.

За довгу історію Галицької твердині вороже військо з'являлося під її стінами не раз. Найчастіше це були турки і татари, які впродовж XVI — XVII століть спустошували західноукраїнські землі. Галичині найбільш дошкуляли буджацькі та едиганські татари, що кочували безпосередньо біля її кордонів, рідше — кримські татари, бо їм потрібно було витратити на похід лише в один бік 30 днів¹². До того ж Запорізька Січ пильно стежила за пересуванням орди, і це почасти стримувало її.

Не маючи відповідного озброєння, ординці рідко наважувалися здобувати такі твердині, як Галицький замок і добре укріплені міста. Їхньою жертвою переважно ставали села, містечка, невеликі шляхетські замки. Кількість спустошливих набігів зростала в першій третині XVII ст. Як підрахувала польський історик Е.Горнова, ординці в 1612 — 1624 рр. 17 разів вдиралися до краю¹³. Лише через Галицьку землю вони пройшли 21 раз, нищачи все на своєму шляху. Тоді було зруйновано щонайменше 33 міста, з них 13 — кілька разів¹⁴.

План
Галицького
замку.
Репродуко-
вано з
видання:
Polak T.
Zamki na
Kresach. –
Warszawa,
1997. –
S.175

Особливо страхотливого розору зазнавали західноукраїнські землі, коли в набігах разом з татарами брали участь турки й молдаване. Спільні наїзди буджацьких татар і молдаван відбулися у 1612, 1615 і 1616 рр.¹⁵

Дуже потерпіла Галицька земля під час Хотинської війни. На початку вересня 1621 р. татарські чамбули, відокремившись від головних турецьких сил під Хотиним, вторглися в Галичину. Наприкінці вересня край затопила нова хвиля ординців, турків і молдаван. Це був особливо руйнівний наїзд. Нападники спалили передмістя Галича, міста Снятин (уп'яте), Косів, Коломию, Заболотів, Тлумач, Калуш та інші¹⁶.

Великими були людські втрати Галицької землі. Тільки протягом 1605 – 1633 рр. до неволі потрапило щонайменше 30 577 чоловік, з них 6 812 міщан¹⁷.

Галицькі твердині сталої військової залоги не мали. Не становив винятку й старостинський замок. Ли-

ше галицький староста Струсь, очевидно у зв'язку з численними татарськими нападами, організував військову залогу¹⁸. У 1621 р. вона складалася з ротмістра, поручника, 10 десятників, хорунжого, добоша, шипаша і 87 вояків¹⁹. Але по кількох місяцях залогу розпустили²⁰. Тож оборона замків лягала на плечі тих, хто ховався за його мурами.

У першій половині XVII ст. замок підупав²¹. Та попри це в ході Визвольної війни українського народу, коли 1648 р. Б. Хмельницький вирушив з козацькими полками в Західну Україну, а на Прикарпатті вибухнуло повстання під проводом Семена Височана²², у Галицькому замку знайшли собі захист чимало шляхти й чужоземного міщанства. Повсталі здобули кілька замків, але штурмувати Галицьку твердиню не наважились²³. Після відступу козацької армії і загонів С.Височана на Наддніпрянщину замок став місцем розправи з повсталими²⁴.

військово-історичний альманах

Налякана цими грізними подіями шляхта переконалася, що старостинський замок з напівзруйнованими укріпленнями не є надійним захистом. Одразу після закінчення козацьких воєн Галицький староста Андрій Потоцький почав його перебудову²⁵.

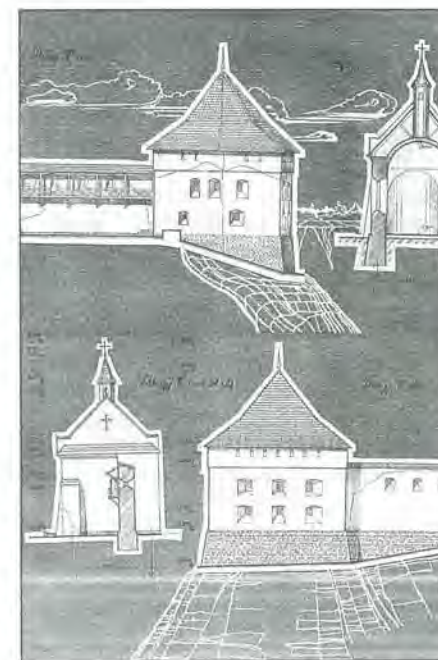
План перебудови склав французький інженер-фортифікатор Франсуа Корассіні з Авіньйона²⁶, який у ранзі підполковника пішої гвардії перебував на службі в А.Потоцького²⁷. До речі, саме під керівництвом Ф.Корассіні зведено й перші укріплення Станіславської фортеці (1662 р.)²⁸.

Ф.Корассіні, як засвідчили тепер і розкопи, переніс лінію оборонних мурів на нове місце, зменшивши при цьому їхній периметр, але збільшивши висоту²⁹. Кожного дня на будівництві працювало щонайменше 200 галицьких міщан і селян з навколишніх сіл³⁰. Стіни твердині, вимуровані з ламаного каменю й цегли, завтовшки загалом близько 2 м (1м 80 см). У стінах і вежах було зроблено численні стрільниці: долішні – для гармат, горішні – для ручної вогнепальної зброї. Обороноздатність посилювали вал і рів³¹. 1658 року реконструкція завершилася. Потоцький витратив на неї 28 500 злотих і ще 13 700 на – придбання гармат, боеприпасів тощо³².

З люстрації Руського воеводства за 1661–1665 рр. довідуємося, що на мурях Галицького замку тоді стояло 20 гармат різного типу, 2 мортири, 30 гаківниць, 2 шмиговниці³³. Люстратор відзначив також наявність пороку в бочках і великої кількості різних ядер, куль та інших військових припасів („magnum numerum widzieliśmy”)³⁴.

Тепер старостинський замок міг рівнятися з найсильнішими й найкращими твердинями всього Руського воеводства. Вислані галицьким сеймом комісари склали А.Потоцькому подяку від усієї галицької шляхти³⁵.

число 2, 2001 р.

Галицький замок. Проект реставрації
Шляхетської вежі і каплиці
Св.Катерини (автори:
З.Соколовський, С.Петрич,
Р.Михайлишин)

Велич Галицької твердині відзначали й іноземці. Так, німецький мандрівник Ульріх фон Вердум, проїжджаючи 1672 р. через Прикарпаття, у своєму щоденнику записав: „на березі (Дністра. – М.М.) видно справа на півмілі місто і замок Галич... Старостою нині є пан Андрій Потоцький, київський воевода і генерал, який нещодавно наказав укріпити замок у формі трикутника. Зрештою, він і від природи лежить на вигідному підвищенні”³⁶.

Сучасники вважали Галицьку твердиню неприступною. Проте наступні події показали, що це не так.

За польсько-турецьких воєн другої половини XVII ст. галицькі замки відігравали ролю опорних

пунктів для польських військ. Особливо зросла їхня роль після того, як турки в 1672 р. здобули Кам'янець-Подільську фортецю, що прикривала кордони Руського воєводства з півдня. Відтак турецькі загони увірвалися на Покуття й оволоділи деякими замками. Великого нищення зазнало Прикарпаття в 1676 р. від трьохсоттисячної турецької армії Ібрагім-паші. Разом з турками приїшли тоді татари й молдавани³⁷.

Здобути обложений Галицький замок Ібрагім-паша звелів анатолійському паші Хусейну³⁸. Вранці 24 вересня розпочався штурм твердині. Після кількох годин оборони комендант замку, побачивши, що становище безвихідне, наказав підняти білий прапор. Залогу і всіх, хто перебував у замку, забрав у ясир молдавський господар Дука. А від величнього замку лишилися тільки закурені руїни³⁹.

По війні Андрій Потоцький заходився був відбудовувати замок, але вже не зміг повернути йому колишнього значення, бо поблизу міцніла нова твердиня – Станіславська фортеця, і центр життя Галицької землі поступово перемістився туди.

У середині XVIII ст. замок відігравав ще певну роль в боротьбі проти карпатського опришківства. Сюди опришків привозили для суду й розправи. Так, у 1741 р. тут судили учасника загону Олексі Довбуша Срібнарчука⁴⁰, у 1759 р. Івана Варцебу, Олексу Головатого, Стефана Зеленчука, Тимка Ткача й Григорія Кровнюка із загону Івана Бойчука⁴¹, а в 1762 р. – ще вісьмох опришків, після тортур їх стратили перед замком⁴².

З розвитком військової справи, особливо вдосконаленням артилерії, роль замків як військово-оборонних споруд втрачається. Вони стають не потрібними і поступово руйнуються. Така доля спіткала й Галицький

замок. Люстратор 1767 р. описує його сумний стан: в'їзна брама без замка, тріщини в мурах, прогнилі дахи, повибивані вікна – „все потребує ремонту”⁴³.

З переходом західноукраїнських земель до Австрійської держави, після першого поділу Польщі в 1772 р., в долі Галицького замку нічого не змінилося – він і далі занепадав і руйнувався. До того ж частина замкової гори зсунулася й засипала будинки в місті, що викликало незадоволення міщан⁴⁴.

Австрійська влада зобов'язала останнього галицького старосту Йосифа Потоцького вжити належних заходів, але той волів відмовитись від своїх прав на замок, аніж витратитися задля збереження не потрібних уже будівель⁴⁵. Акт від 1789 р. підтверджує, що тоді замкові споруди не мали вже ні дверей, ні дахів, а мурі в окремих місцях загрожували обвалом. Того самого року руїни колись грізної твердині оцінено в 736 флоринів⁴⁶.

У 1796 р. за розпорядженням австрійської влади галицький магістрат розібрав деякі замкові будівлі й мурі та використав їх як матеріал на потреби міста⁴⁷. У 1858 р. завалилась східна частина оборонного муру й відкрила вхід до двоповерхових підвалів з підземними ходами (нині засипані)⁴⁸.

Час і дві останні війни довели до руйнації. Від твердині дотепер заціліли тільки незначні рештки Шляхетської вежі. Як встановив Ю.Лукомський, для будівництва її використано й матеріали з княжої катедрі XII ст.⁴⁹

У зв'язку з відзначенням 1100-ліття Галича було прийнято рішення реставрувати Шляхетську вежу й каплицю Св.Катерини. Проект реставрації розробили працівники Івано-Франківської філії інституту „Укрзахідпроектреставрація” С.Петрич і

Р.Михайлишин під керівництвом архітекта-реставратора З.Соколовського. Реставраційні роботи веде „Львівреставрація”.

У відреставрованій Шляхетській вежі має розміститися музей, звідки відвідувачі починатимуть ознайомлення з новоствореним Національним заповідником „Давній Галич”.

ПРИМІТКИ

¹ Łoziński W. Prawem i lewem: Obyczaje na Czerwonej Rysi w pierwszej połowie XVII wieku. – Lwów, 1931. – Т. 1. – С. 98.

² Ibid.

³ Грабовецький В. Нариси історії Галича: 3 найдавніших часів до початку XX ст. – Галич, 1997. – С. 127.

⁴ Лукомський Ю. Таємниці Галич-гори // Галичина. – 1996. – 8, 12 черв.

⁵ Грабовецький В. Фортеця над Дністром // Галицький собор: Суспільно-політичний і історико-літературний альманах. – Галич, 1993. – Листопад. – груд. – №3. – С. 4 – 5; Він же. Нариси історії Галича. – С.128 – 129.

⁶ Лукомський Ю. Таємниці Галич-гори.

⁷ Жерела до історії України-Руси: Описи королівщини в землях Руських XVI віку. – Львів, 1895. – Т. 1. – С. 55 – 57.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф. 15. – Оп. 12. – Спр. 277. – Арк. 2 – 4.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

¹¹ Там само.

¹² Horn M. Skutki ekonomiczne najazdów tatarskich z lat 1605 – 1633 na Ruś Czerwoną. – Wrocław; Warszawa; Kraków. – 1964. – С.13.

¹³ Hornowa E. Stosunki ekonomiczno-społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590 – 1648. – Opole, 1963. – С. 20.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid. – С. 16.

¹⁶ Ibid. – С. 18.

¹⁷ Horn M. Op. cit. – С. 87.

¹⁸ Łoziński W. Op. cit. – С. 24.

¹⁹ Hornowa E. Op. cit. – С. 22.

²⁰ Łoziński W. Op. cit. – С. 24.

²¹ Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – С. 19.

²² Łoziński W. Op. cit. – С. 420; Грабовецький В. Семен Височан. – Івано-Франківськ, 1995. – С. 17.

²³ Грабовецький В. Селянський рух на Прикарпатті (XVII – XVIII ст.). – К., 1962. – С.67; Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648 – 1654 рр. – К., 1972. – С.99.

²⁴ Литературний збірник Галицько-Руської Матиці. – Львів, 1897. – Ч.1. – С.105.

²⁵ Czołowski A. Op. cit. – С. 19.

²⁶ Ibid.

²⁷ Szarlowski A. Stanisławów i powiat Stanisławowski pod względem historycznym i geograficzno-statystycznym. – Stanisławów, 1887. – С. 55; Liske X. Cudzoziemcy w Polsce. – Lwów, 1876. – С. 172.

²⁸ Ibid.

²⁹ Лукомський Ю. Таємниці Галич-гори.

³⁰ Czołowski A. Op. cit. – С.19.

³¹ Ibid.

³² Ibid.

³³ Lustracje województwa Ruskiego 1661 – 1665. – 1976. – Cz. III. – С. 3.

³⁴ Ibid.

³⁵ Czołowski A. Op. cit. – С.9.

³⁶ Вердум Ульріх фон. Щоденник // Жовтень. – 1983. – №10. – С. 100.

³⁷ Максим'юк М. Півніська твердиня // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч. 1. – С. 103.

³⁸ Czołowski A. Op. cit. – С.19.

³⁹ Ibid.

⁴⁰ Грабовецький В. Карпатське опришківство. – Львів, 1996. – С.115.

⁴¹ Грабовецький В. Нариси історії Галича. – С. 130.

⁴² Там само.

⁴³ Czołowski A. Op. cit. – С.19 – 20.

⁴⁴ Mańkowski T. Plany dawnych zamków Halicza i Przemyśla // Biuletyn historii sztuki i kultury. – 1934. – R. II. – № 4. – С. 3 – 4.

⁴⁵ Ibid.

⁴⁶ Ibid.

⁴⁷ Czołowski A. Op. cit. – С. 20.

⁴⁸ Ibid.

⁴⁹ Коваль І. Відкриття галицької археології. // Тиждень Галичини. – 1997. – 4 груд. – С.14.

ЗБРОЯ. СПОРАДЖЕННЯ. ТЕХНІКА

Наталія БУРДО

ЗБРОЯ ПЛЕМЕН КУЛЬТУРИ ТРИПІЛЛЯ – КУКУТЕНІ

Культура Трипільля – Кукутені існувала на теренах Румунії, Молдови й України в VI – IV тис. до н.е., тобто за доби енеоліту – на початку бронзового віку. В історії України це була перша протоцивілізація, на озброєнні якої, крім мисливської зброї, характерної для попередніх етапів історії, з'являється і вдосконалюється вже справжня бойова зброя. Матеріалом для виготовлення трипільської зброї, як і в кам'яному віці, були не тільки кремінь, камінь, кістка, а й перший в історії людства метал – мідь, а на фінальних етапах – бронза. Сучасні дослідники мають у своєму розпорядженні численні предмети трипільського озброєння, знайдені під час розкопів серед руїн трипільських споруд або поруч з кістяками в похованнях у ґрунтових могилах та під курганними насипами.

Зрозуміло, до наших днів дійшла зброя не зовсім у тому вигляді, який вона мала, коли її використовували трипільські воїни. Найкраще збереглися частини, виготовлені з „вічного” матеріалу – каменю, що майже не змінюється, пролежавши в землі шість – сім тисяч років. Стоєво ж виробів з кістки та міді, то вони зберігаються не так добре, хоч іноді теж доходять до нас у непоганому стані. А оздоблення з органічних матеріалів (дерева, шкіри та ін.) від таких давніх часів лишаються тільки завдяки виключним умовам

зберігання, наприклад у торфовищах. Саме такі знахідки, а також аналіз етнографічних матеріалів дають змогу повніше реконструювати зброю населення мідного віку.

Наконечники стріл. Це одна з найпоширеніших категорій знахідок трипільської зброї. Їх виготовляли з кременю, видобутого на місці або в крем'яних копальнях на Середньому Дністрі та Волині. Від крем'яного нуклеуса відбивали невеликого розміру відщепи чи пластини з прямим профілем, потім їм надавали підтрикутної форми. Поверхню вістря вкривали з обох боків суцільною хвилястою ретушю. Ребра з боків загострювали. Довжина трипільських наконечників стріл становила від 1 см (малих) до 2,5 см (великих). Основа трикутних наконечників може бути прямою (рис. 1, 1, 2, 12, 30, 31) або ввігнутою (рис. 1, 13 – 17, 26, 27, 29 – 31), іноді вона скошена через різновеликі асиметричні бічні грані (рис. 1, 10, 36). Асиметричність форми зумовлювала зміщення центру ваги, тож при влучанні стріли в ціль це надавало їй обертального моменту. Точність влучання й убивча сила при цьому помітно зростали. Таким чином уже в V тисячолітті до н.е. зроблено винахід, який використано при конструюванні боєприпасів до вогнепальної зброї в XX ст.

Досить рідко серед трипільських виробів трапляються наконечники стріл з черешком (рис. 1, 11). Для всіх

етапів трипільсько-кукутенської культури характерні майже однакові типи крем'яних наконечників стріл. Для перших фаз такі знахідки відомі з поселень Олександрівка, Тирпешті, Дрегушені¹. На середньому етапі найчисленніші знахідки стріл відомі в Кліщеві, Ворошилівці, Коломийщині². У пізньому Трипільлі велика колекція наконечників стріл походить з могильників софіївського типу³.

Наконечники дротиків. Вони подібні до наконечників стріл, але більші розміром (3 – 7 см). Виготовляли їх з кременю, з пластин середнього й великого розміру, іноді з великих відщепів. Поверхня наконечників дротиків здебільшого з обох сторін вкрита суцільною ретушю. Ребра з боків оброблено загострювальною ретушю. На початкових етапах існування культури Трипільля – Кукутені трапляються крем'яні заготовки наконечників дротиків листкуватої форми (рис. 2, 3), зроблені з великих відщепів у техніці двобічного оббиття (Олександрівка). Підтрикутні видовжені вістря дротиків відомі в Тирпештах⁴, Луці-Врублівецькій⁵. Особливо презентабельну колекцію наконечників дротиків зібрано в поселенні Дрегушені⁶, де висота цих виробів сягає 7 см. Для пізніших етапів Трипільля знахідки дротиків поодинокі (рис. 2, 9). Оброблений у техніці хвилястої ретуші наконечник висотою 4,5 см походить з Кліщева⁷. Невеликі наконечники дротиків виявлено в похованнях софіївського типу (рис. 2, 15 – 16).

Різноманітність трипільських наконечників стріл і дротиків свідчить про досконалість і розвиненість цієї категорії зброї.

Сокири. Вони належать до найпоширенішої категорії трипільської зброї близького бою. Трипільці ви-

користували в господарстві багато типів сокир, які при потребі можна було застосовувати як зброю, проте ми тут розглянемо тільки сокири суто бойового призначення.

Найбільш ранній екземпляр бойової сокири знайдено на ранньотрипільському поселенні Бернашівка⁸. Цей фрагмент виготовлений з рогу оленя, оздоблений різьбленою орнаментациєю.

Для етапу Трипільля А – ВІ характерні свердловані сокири-молоти з лупаку або твердих порід каменю завдовжки 8 – 20 см (рис. 1, 7). Виготовляли їх з наддністрянської, південнобузької, іноді карпатської сировини. З карбунського скарбу походить мармурова сокира (рис. 1, 6) – вона, ймовірно, мала престижний характер і могла бути символом влади військового ватажка⁹. Сокиру виготовлено в техніці крапкування з наступним шліфуванням і поліруванням поверхні. Поодинокими фрагментарними екземплярами в поселеннях Ленківці¹⁰ й Лука-Врублівецька¹¹ репрезентовані шестигранні сокири-молоти (рис. 1, 5).

Вже на ранньому етапі трипільської культури з'являються сокири з міді. Їх знайдено, зокрема, у карбунському скарбі (рис. 1, 8). Клинувата вушкова мідна сокира типу Плочник має трохи розширені в ділянці вушка боки, широке напівкругле лезо, плоский розплющений обух. Довжина знаряддя 12,2 см. Дослідженнями Н.Риндіної встановлено, що карбунські сокири виготовлено з мідної руди (а не саморідної сировини) методом ковальського кування, без застосування лиття. Отвір вушка пробито в суцільній кутій заготівці її корпусу¹².

Друга мідна сокира карбунського скарбу клинувата, типу Гумельниця, завдовжки 14,6 см (рис. 1, 37). Н.Риндіна довела, що карбунські сокири

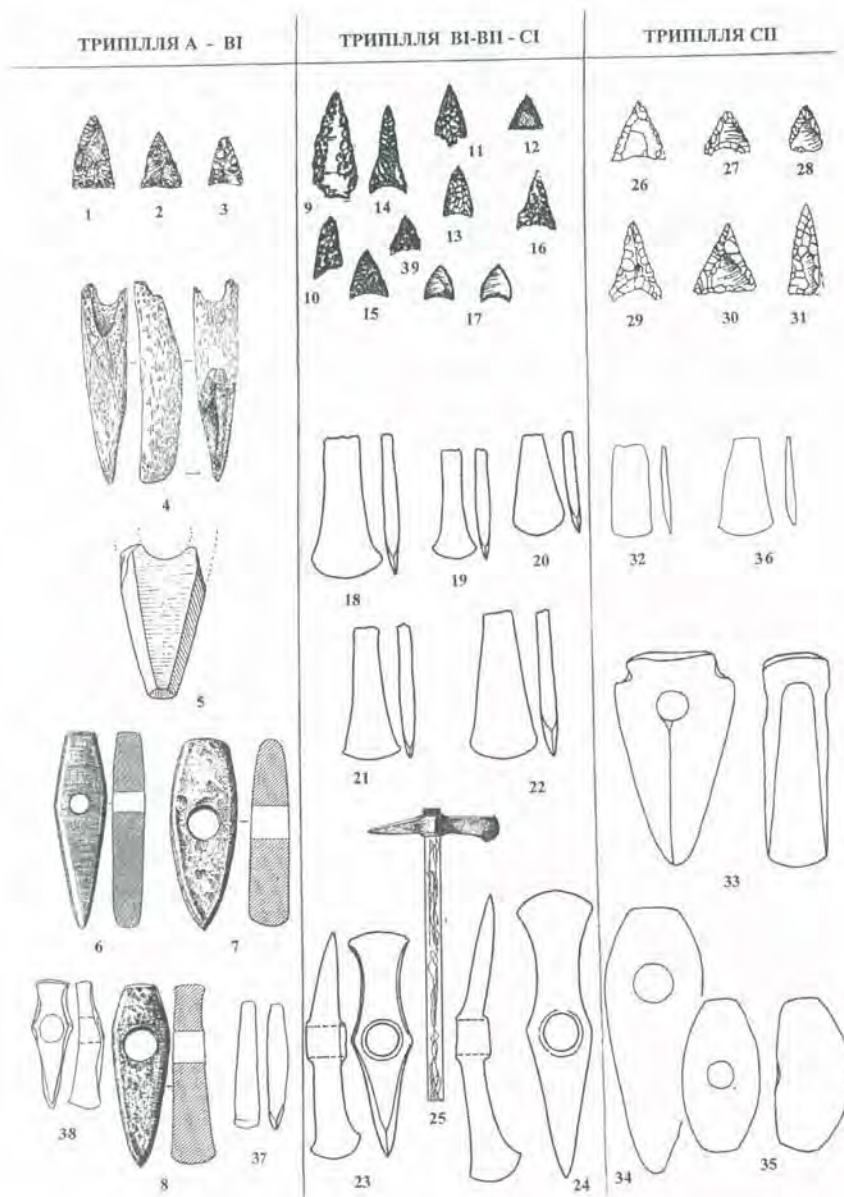

Рис. 1. Наконечники стріл і сокири:

1, 2 – Дрегушені; 3 – Тирпешті; 4 – Бернашівка; 5 – Лука-Врублівецька; 6 – 8, 37 – Карбуна; 9 – 17 – Ворошилівека; 18, 22 – Щербанівка; 19 – 20 – Верем'я; 21, 23 – Городниця; 24 – Брад; 26 – 35 – софіївський тип; 36 – Усатове; 38 – Березівська ГЕС (1 – 3, 9 – 17, 26 – 31 – кремій; 4 – ріг; 5 – 7, 33 – 35 – камінь; 8, 18 – 24, 32, 36 – 38 – мідь)

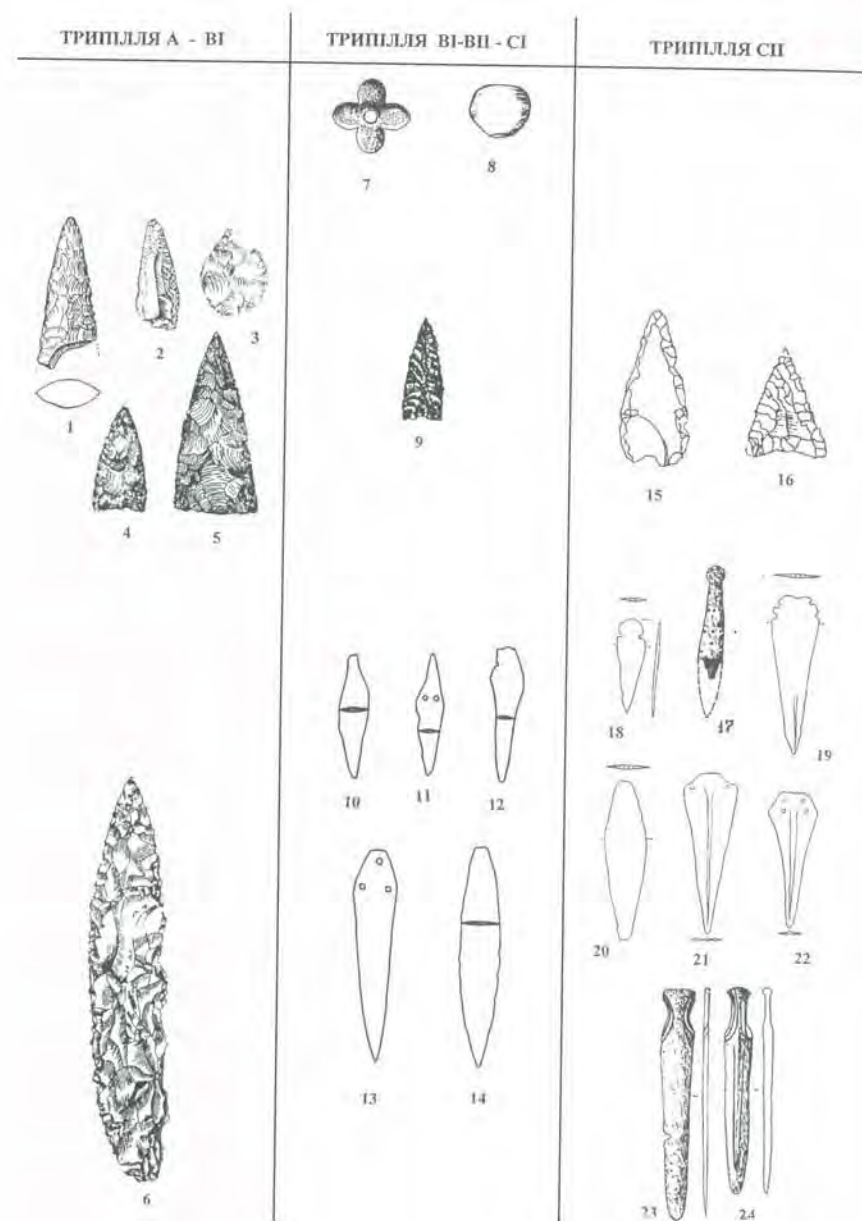

Рис. 2. Булави, наконечники дротиків, кинджали:

1 – Лука-Врублівецька; 2 – Бернашівка; 3 – Олександрівка; 4 – 6 – Дрегушені; 7 – Верем'я; 8 – Ломачинці; 9 – Кличів; 10 – Городниця; 11 – Фрумушика; 12, 14 – Тиргу-Окна-Подей; 13 – Хенеиті; 15, 18 – 20 – софіївський тип; 17 – Нерушай; 21 – 22 – усатівський тип; 23 – Бринзени ІІІ; 24 – Костешти ІV (1 – 6, 9, 15 – 16 – кремій; 7 – 8 – камінь; 10 – 14, 17 – 22 – мідь; 23 – 24, 17 – кість)

походять з ранньотрипільського осередку металообробки¹³, який охоплює етапи Трипілья А-ВІ. До продукції цього ж осередку належать і трипільські мідні сокири-молоти типу Відра. Одну з них знайдено на поселенні етапу Трипілья ВІ Березівська ГЕС (рис.1, 38). Як встановила Н.Риндіна, березівська сокира вилита з чистої топленої міді в складеній глиняній формі (одержаній з воскової моделі)¹⁴ з наступним гарячим куванням. На її думку, морфологія сокири етапу Трипілья А-ВІ вказує на близькість їх до виробів балкано-карпатських майстрів культур Гумельниця і Варна¹⁵.

На середньому етапі культури Трипілья ВІ – ВІІ – СІ кам'яні бойові сокири майже не трапляються. Тоді набувають поширення мідні вушкові й клинуваті сокири (рис.1, 18 – 24). Клинуваті сокири типу Кукутені з прямокутним обухом і дуже розширеними донизу, увігнутими бічними гранями мають двобічно опуклий профіль (рис.1, 18 – 19, 21). Довжина 8,4 – 10,4 см. Вилито їх у двобічних закритих формах, робочу частину леза ковано¹⁶.

Клинуваті сокири типу Сакалхат з трапецієподібним обухом і дуже розширеними бічними гранями (рис. 1, 20) мають округлі леза, у профілі асиметричні, з одного боку опуклі, з другого плоскі. Довжина 7,2 – 13,4 см. Виготовлено їх у відкритих однобічних формах, остаточно лезо сформовано куванням. Сокири цього типу в середньотрипільському осередку металообробки виробляли місцеві майстри, про що свідчать знахідки ливарних форм на Наддніпрянщині. Такі сокири також довозили з тисько-трансильванського виробничого регіону.

До вушкових мідних сокир цього періоду належать сокири типу Ясладань, знайдені в Городниці й Брадї

(рис. 1, 23, 25). Це масивні вироби завдовжки 20 і 22,5 см. Складне профілювання леза в поєднанні з повною симетричністю його дало підстави Н.Риндіні зробити висновок, що вилито їх у двобічних складених формах зі вставним стрижнем. Знахідки сокири типу Ясладань припадають на терени Південно-Східної Трансильванії та Молдови. Трипільсько-кукутенські майстерні, де зроблено ці сокири, тісно взаємодіяли з металургійними виробничими центрами культури Бодрогкерестур в Угорщині¹⁷.

У матеріалах пізнього етапу Трипілья СІ мідні сокири (рис. 1, 32, 36) представлені лише знахідками з Софіївського та Усатівського могильників¹⁸. Сокири плоскі, клинуваті, з симетричним або асиметричним профілем, вилиті у формі. Довжина їх 5,5 – 13 см. Софіївська сокира належить до типу Алтгейм. Вона пов'язується з Карпатським регіоном, має аналоги у Вучедолі¹⁹. Дві плоскі сокири з Усатова вилито з арсенітної бронзи у двобічній ливарній формі, потім виливок ковано.

Кам'яні сокири-молоти пізньотрипільського етапу репрезентовано матеріалами троянівського й софіївського типів пам'яток (рис. 1, 33 – 35). Довжина їх 7–12 см. У цих зразках порівняно широке клинувате лезо, невисокий обух, прямий профіль. Отвір просвердлено у верхній, найширшій частині. Від леза до отвору, а іноді й до обуха сокири пролягає більш або менш виражене ребро (рис. 1, 35). Ці кам'яні вироби імітують металеві зразки зброї. Такий тип сокир-молотів характерний для софіївських пам'яток, аналоги його знаходимо в матеріалах центральноєвропейської культури літчастого посуду.

Крім того, з софіївських могильників походять кам'яні масивні со-

кири-клевці (рис.1, 34), довжиною 15 см, а також округлі в перерізі молоти (рис.1, 35), завдовжки 10 см.

Кинджали. На початковому етапі Трипілья А-ВІ їх репрезентовано єдиним виробом з кременю – лезом кинджала, який походить з поселення Дрегушені²⁰. Лезо завдовжки 15 см виготовлено з великої пластини, обидва його боки оброблено ретушню. У перерізі виріб ромбоподібний (рис. 2, 6). Мідні леза з'являються тільки в Трипільлі ВІ – ВІІ – СІ.

Кинджали типу Бодрогкерестур мають видовжено-листуватий клинок, лінзоподібний у перерізі. Вони характерні для Трипілья етапів ВІ – ВІІ, ВІІ, СІ (рис. 2, 10, 14), але трапляються і в пізньому Трипільлі в софіївському типі – дещо змінюється їхня форма, вкорочується лезо (рис. 2, 20). Вважається, що кинджали цього типу тривалий час виготовляли місцеві майстри. Спочатку це могло бути стимульованим бодрогкерестурським впливом.

Мідний кинджал типу Ойцув знайдено на поселенні Фрумушика (рис. 2, 11). Його трикутний клинок зникається з трикутною п'яткою, на якій розміщено два отвори для нют. Переріз клинка лінзоподібний. Довжина виробу 10 см. Н.Риндіна вважає його довізним²¹.

Мідні кинджали типу Тиргу-Окна походять з поселень етапу Трипілья СІ (рис. 2, 12). Вони мають видовжений трикутний клинок, розширені плічка якого плавно переходять у трапецієподібну п'ятку з трьома круглими отворами для закріплення штифтів руків'я. Довжина 12 см. Цей тип кинджалів пов'язаний з трипільсько-кукутенським металообробним осередком.

На пізньому етапі Трипілья СІ поряд з описаним типом мідних кинджалів з'являються нові. Це кин-

джали середземноморських типів з Чернинського (рис. 2, 18 – 19) та Усатівського могильників (рис. 2, 21 – 22). Довжина кинджалів 18 – 20 см. З обох боків посередині кинджала проходить нервюра. На черешковій частині часто зберігаються рештки отворів для кріплення руків'я. Кинджали виливали у двобічній формі з арсенітної бронзи, відтак вилиті заготовки кували в розігрітому стані. Готовий виріб полірували²². Великі усатівські кинджали пов'язані своїм походженням з Анатолією, а плоскі сокири й маленькі кинджали виготовляли місцеві майстри. З усатівського курганного поховання біля с.Нерушай походить мідний кинджал з руків'ям з кості (рис. 2, 17).

Кинджали з кості виявляють на пам'ятках кошилівецького й бринзенського типу Трипілья СІ (рис. 2, 23 – 24). Довжина їх 13 – 15 см, руків'я оздоблено різьбленим орнаментом.

Булави. Це досить рідкісна знахідка для трипільської культури. Найбільш ранні фрагменти кам'яних булав хрещатої і кулястої форми походять з поселення етапу Трипілья ВІ Березівська ГЕС. Як визначив В.Петрунь, їх зроблено з місцевої сировини. Відомі зразки виготовлено в техніці пікетажу з наступним поліруванням поверхні. До середнього Трипілья належить хрещата булава з наддніпрянського поселення Верем'я (рис. 2, 7) і наддністрянського Ломачинці (рис. 2, 8).

Аналіз трипільської зброї вказує на те, що виготовлення предметів озброєння Трипілья етапу А – ВІ – Прекукутені – Кукутені А пов'язане переважно з балканськими культурними традиціями каранівсько-гумельницького кола. На етапі Трипілья ВІ – ВІІ – СІ – Кукутені А – В – В змінюється напрям культурно-іс-

торичних контактів, трипільська зброя зазнає впливу традицій населення Трансильванії і Карпатського басейну, особливо культури Бодрогкерестур. Трипільська культура етапу СІІ фактично складається з кількох культурно-етнографічних утворень. У софіївському й троїнівському типах зброї набуває рис, типових для поширеної в Центральній Європі культури Баден. Усатівському типу властиві елементи південних, середземноморських впливів в озброєнні.

Племена трипільської культури сформували передову для свого часу систему озброєння, яка дала змогу їм вистояти в суворих випробуваннях і навіть розширити свої володіння. Бойова сокира-молот, кинджал, спис, лук і стріли – це її складові. Ефективне використання такої зброї потребувало високого розвитку індивідуальної майстерності і постійних вправлянь.

Цю систему озброєння на території України запозичили багато народів наступних часів, і проіснувала вона без істотних змін майже до кінця II тис. до н.е. (тобто понад два тисячоліття), коли її в пізньому бронзовому віці витіснили такі новинки зброярства, як бронзові мечі та списи.

ПРИМІТКИ

¹ Патокова Э.Ф., Петренко В.Г., Бурдо Н.Б., Полищук Л.Ю. Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье. – К., 1979. – Рис. 3, 1; Marinescu-Bilcu S. Tirpești – from Prehistory to History in Eastern Romania. – Oxford, 1981. – F. 46, 8; Crismaru A. Dragășeni. – București, 1977. – F. 10, 8 – 9.

² Заец И.И., Рыжов С.Н. Поселение трипольской культуры Клишев на Южном Буге. – К., 1992. – Рис. 58, 7 – 15; Гусев С.О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV – III тис. до н.е. – Вінниця, 1995. – Рис. 53, 1 – 15; Пасек Т.С. Периодизация трипольских посе-

лений // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1949. – Вып. 10. – Рис. 80, 11 – 12.

³ Videiko M. Cementries of Sofievka type // Baltic-Pontic Studies. – Poznań, 1994. – Vol. 3.

⁴ Marinescu-Bilcu. Op. cit. – F. 46, 11.

⁵ Библиков С.Н. Раннетрипольское поселение Лука-Врублевская // Материалы и исследования по археологии СССР. – Москва, 1953. – Вып. 38. – Табл. 14 в.

⁶ Crismaru A. Op. cit. – F. 10 – 11.

⁷ Заец И.И., Рыжов С.Н. Знач. работа. – Рис. 58, 16.

⁸ Збеневич В.Г. Ранний этап трипольской культуры на территории Украины. – К., 1989. – Рис. 43, 2.

⁹ Черныш Е.К. Энеолит Правобережной Украины и Молдавии // Энеолит СССР. – Москва, 1982. – Табл. LXII, 42.

¹⁰ Черныш К.К. Раннетрипольское поселение Ленківці на Середньому Дністрі. – К., 1959. – Табл. IV, 16.

¹¹ Библиков С.Н. Знач. работа. – Табл. 20 б.

¹² Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Восточной Европы. – Москва, 1971. – С. 54 – 61.

¹³ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – Москва, 1998. – С. 127 – 136.

¹⁴ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Восточной Европы. – С. 117.

¹⁵ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – С. 127.

¹⁶ Там само.

¹⁷ Там само. – С. 128, 141. – Рис. 65, 1 – 5.

¹⁸ Videiko M. Op. cit. – F. 48, 1.

¹⁹ Novotna M. Die Axte und Aeile in der Slovakei // Praehistorische Bronzefunde. – München, 1970. – S. 18 – 19.

²⁰ Crismaru A. Op. cit. – F. 11, 1.

²¹ Рындина Н.В. Древнейшее металлообработкающее производство Юго-Восточной Европы. – С. 143.

²² Конькова Л.В. Металлографическое исследование металлических изделий на памятниках усатовского типа // Патокова Э.Ф. Усатовское поселение и могильники. – К., 1979. – С. 173 – 175.

Володимир НАЗАРОВ

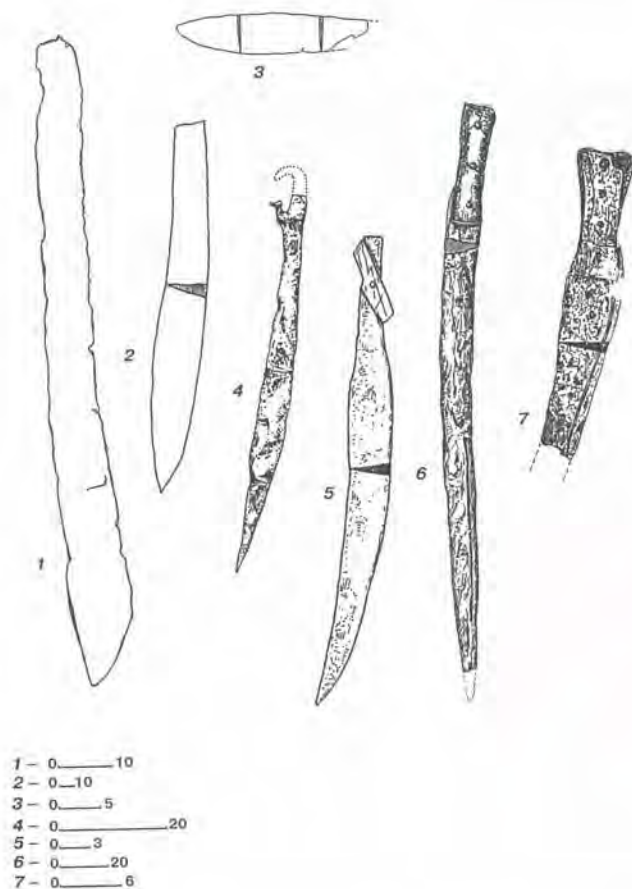
ОДНОЛЕЗОВІ МЕЧІ В АНТИЧНИХ ЦЕНТРАХ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

Важливим складником комплексу озброєння давньогрецьких воїнів був меч. Зауважимо, що під цим терміном тут в основному маємо на увазі зброю, яка за сучасними уявленнями належить до кинджалів або тесаків. Це досить короткі клинки різноманітної форми, розраховані переважно на завдання колольного удару. Водночас найпоширеніший тип грецького клинка – доволі масивний, розширений в останній третині – цілком надавався і для рубання. Саме такі мечі найчастіше зображували на античних вазах. У вітчизняній науковій літературі вони фігурують під назвою „ксифоси”. Подібні за основними параметрами, але конструктивно інші мечі використовували сусіди еллінів – перси, скіфи й інші народи, яких греки називали варварами. Найвідомішим з їхньої клинкової зброї є т.зв. акинак – короткий меч (кинджал).

Другим дуже поширеним видом зброї давньогрецьких воїнів була махайра. Цей меч відмітний досить довгим, вигнутим досередини й розширеним в останній третині однолезовим клинком та ергономічним руків'ям. Оригінальна конструкція руків'я передбачала наявність верхнього й нижнього виступів для прикриття руки і фіксації меча при ударі. Відомі також зображення на афінських вазах махайр з перехрест'ям у вигляді літери S¹. Це була спеціалізована рубальна зброя. Увігнута форма клинка створювала відповідний кут нахилу його бойової частини до руків'я. Таке конст-

руктивне вирішення значно підвищувало функційні властивості цієї зброї². Відповідно до сучасних уявлень її іноді розглядають як характерну для кінного воїна. Тим часом численні малюнки на античних вазах і деякі інші зображення батальних сцен відбивають застосування махайри пішими вояками – як важкоозброєними (гоплітами), так і легкоозброєними (гімнетами). Взагалі використання мечів вершниками за тих часів дуже утруднювалося відсутністю стремен, бо ефективний удар згори передбачає оперття на ноги. Тому кіннотники раннього залізного віку озброювали головнокидальними списами або використовували луки, а меч був призначений для самозахисту.

Про застосування махайр північнопричорноморськими еллінами свідчать як зображення, так і реальні знахідки. Серед виявлених на теренах Північного Причорномор'я зразків грецької зброї одним з найбільш ранніх є фрагмент клинка махайри завдовжки 27 см, що походить з розкопів античного поселення на острові Березань³. Містився він у заповненні ями, датованої VI ст. до н.е. За формою клинка цей екземпляр являє собою типову грецьку махайру, аналогічну відомим з інших археологічних знахідок і зображень на вазах. Уламок верхньої частини клинка махайри завдовжки близько 40 см знайдений в Ольвії на долівці напівземлянки, датованої межею третьої і останньої чверті VI ст. до н.е.⁴ Ще один аналогічний

1. Клинок махайри з острова Березань.
2. Фрагмент клинка махайри з Ольвії.
3. Фрагмент клинка махайри з Мірмекія.
4. Махайра з Керчі.
5. Савроматський кривий меч зі Сладковського могильника.
6. Кривий меч фракійського типу з поселення Миколаївка на Одещині.
7. Фрагмент кривого меча з Ніконії

уламок клинка махайри експонується в музеї заповідника „Ольвія”. На жаль, де його знайдено достеменно не відомо.

До махайр залічують і уламок залізного однолезового клинка, знайденого під час розкопів поселення ольвійської хори „Козирка-2”⁵. Судячи з наведеного в публікаціях про цю знахідку рисунка, таке трактування предмета можливе. Хоч не виключено, що це просто уламок масивного побутового ножа.

Вважається, що махайру зображено на одному з виявлених в Ольвії

графіті з рисунком чоловічої голови в профіль і написом магичного змісту⁶. Проте через крайній схематизм рисунка говорити про це можна тільки здогадно. Зображення мечів є й на деяких присвячених Ахіллові графіті, що походять з розкопів Бейкуського святилища⁷. Однак усі вони дуже схематичні, тому можна відзначити тільки те, що зображені мечі прямі, а один з них показаний у піхвах з бутероллю. Одне із зображень має напис МАХА. Це, очевидно, скорочення слова МАХАІРА. Безперечно, там ідеться про меч як

вияв загального поняття, без уваги на якийсь конкретний тип. Відповідно немає ніякої суперечності між написом і зображенням прямим клинком. Взагалі узвичаєна в нас термінологія, що відображає поділ грецьких мечів на ксифосі і махайри значною мірою умовна, вона, мабуть, далеко не завжди відповідає змісту, який вкладали в ці поняття стародавні елліни. Але це вже тема окремого дослідження.

Ми не маємо даних про застосування махайр мешканцями Херсонеса. Тим часом відомо, що прямий грецький меч – ксифос – там був вельми поширений. Його зображено на численних херсонеських надгробних стелах IV ст. до н.е.⁸ А втім, є певні підстави твердити, що на Боспорі були поширеними й махайри⁹. Так, на городищі Мірмекій у заповненні пізньохарактичної напівземлянки знайдено уламок клинка махайри з вістрям розмірами 28 x 5,5 см. Датовано його останньою чвертю VI ст. до н.е.¹⁰

Найвідоміша боспорська махайра походить з розкопів А.Ашика 1834 року в районі Керчі¹¹. Клинок зберігся майже повністю, а руків'я – лише частково (до середини). Довжина цього екземпляра досить значна (70 см). Клинок відзначається витягнутим вістрям, ледь вигнутим лезом і вигнутою спинкою. У цілому його абрис близький до поширених у ті часи невеликих побутових ножів „з горбатою спинкою”. Руків'я мало характерну для махайр розімкнену гарду. Залізне навершя руків'я такого типу у формі голови грифона знайдено в одному з т.зв. Семибратніх курганів¹². Відомо й про махайру з Горіпії¹³.

Треба згадати також зображення махайр боспорського походження, зокрема на фрагменті мармурового рельєфу III ст. до н.е. з Пантікапея¹⁴ й на мальованій надгробній

стелі кінця IV – початку III ст. до н.е. Їх виявлено на горі Мітридат серед руїн боспорської столиці¹⁵. Зображення на стелі має особливе значення. Воно демонструє комплект озброєння (паноплію) боспорського легкоозброєного воїна. Крім махайри, до цього комплексу належали ще спис і три дротики, а також захисний обладунок – щит, поножі і, ймовірно, шолом.

Фракійські мечі, що типологічно й функційно близькі до махайр, з IV ст. до н.е. також набувають певного поширення в античних центрах Північного Причорномор'я. Їхні клинки на відміну від махайр мають сливе однакову ширину по всій довжині, звужуючись у вістря. Руків'я утворюють накладні кістяні платівки, прикріплені до залізної основи нютами. Обмежувальних виступів немає, їх почасти замінюють розширення на кінцях платівок. Такий меч знайдено в одному із склепів ольвійського некрополя III – II ст. до н.е.¹⁶ Ю.Козуб інтерпретувала його як махайру¹⁷. Це викликало заперечення в Є.Черненко, який, звернувши увагу на значні відмінності цього екземпляра від класичної махайри, зупинився на терміні „кривий меч”. Саме так його означено в першій публікації¹⁸. В експозиції музею заповідника „Ольвія” представлено ще один депаспортизований уламок такого клинка. Зразки аналогічної зброї в Північному Причорномор'ї знайдено також на Березані¹⁹, у Ніконії²⁰ і Миколаївці²¹.

Подібні мечі були поширені на Балканах. Датуються вони IV – II ст. до н.е. і, як вважає М.Парович-Пешикан, походять від грецької махайри або ж – опосередковано – від виготовлених на кшталт махайри італійських мечів²².

У скіфів і савроматів у IV – III ст. до н.е. також відомі однолезові мечі.

Вважається, що й тут грецька махайра правила за першовзрі²³. Звичайно, 200 років задосить, щоб усі елліни могли, сказати б, на власній шкурі відчувати переваги махайри й запозичити цей вид клинкової зброї. Але ж незрозуміло, чого при цьому вони змінили конструкцію меча на гіршу. На наш погляд, шукати тут якихось конкретних прототипів немає сенсу, тому що феномен появи серпастих у плані однолезових бойових клинків характерний загалом для багатьох народів на різних територіях і в різні часи²⁴. Махайри, так само як і типологічно й функційно близькі до них варварські (фракійські, скифські та ін.) мечі, виникали незалежно один від одного у висліді загальної еволюції зброї, що веде свій родовід від побутових ножів. Вигнуте серпасте лезо давало змогу досягати при різанні й ударі якнайбільшого ефекту навіть тоді, коли довжина і маса зброї були невеликі. Про цю особливість знала ще людина доби бронзи, відколи на території від Західної Європи до Китаю з'явилися й набули великого поширення побутові ножі такої форми²⁵. Відтак серпастий клинок з кухні перемістився на бойовище. Вигнуті досередини мечі були відомі в Єгипті й Ассирії²⁶. Без сумніву, великі господарчі ножі стали прообразом і грецьких махайр. Між іншим, слово „махайра” перекладається не тільки як „меч”, а і як „ніж”, „бритва”, „ножиці” тощо. У побутових сценах на афінських вазах бачимо масивні ножі, подібні до сучасних „розрубних”²⁷. Відмінності їх від бойових махайр уже зазначалися в науковій літературі²⁸. Проте нам відоме зображення ножа, який формою і розмірами клинка дуже близький до деяких зразків махайр²⁹.

Цей напрям еволюції клинкової зброї вичерпав свої можливості ще в

розглянуту хронологічну епоху. Саме тоді створено найдосконаліші її зразки і передусім грецьку махайру. Адже як тогочасні, так і пізніші аналоги (турецькі ятагани, непальські кхукри тощо) не вирізняються жодними принципово новими конструктивними чи технологічними вирішеннями, які б впливали на їхні бойові властивості. Далеко перспективнішим виявився клинок з вигнутим назовні лезом, що значно пізніше розвинувся в шаблю. Однак таку зміну уможливила тільки поява високоякісної криці, якої ще не знали майстри раннього залізного віку.

А серпасте лезо останнім часом знову дістало застосування в деяких зразках зброї, зокрема в т. зв. бойових мачете, використовуваних у військах спеціального призначення³⁰. Зовні вони дуже несхожі на стародавні криві мечі. Деякі з них являють собою гібрид сокири, ножа, пилки й лопати³¹. З махайрами споріднює їх лише використання певної кривизни леза, що має забезпечувати завдання ефективного рубного удару.

ПРИМІТКИ

1 Stahler K. Griechische Geschichtsbilder Klassischer Zeit. – Münster, 1992. – S. 53, 55. – Abb. 13, 14.

2 Соловьев А. И. О некоторых характеристиках клинкового оружия // Проблемы реконструкций в археологии. – Новосибирск, 1985. – С. 151.

3 Назаров В. В., Соловьев С. Л. Оружие архаической Березани // Античное Причерноморье: Сборник статей по классической археологии. – Санкт-Петербург, 2000. – С. 159 – 160. – Рис. 3.

4 Русаева А. С., Черненко Е. В. Новые находки оружия из Ольвии // Исследования по античной археологии Северного Причерноморья: Сборник научных трудов. – К., 1980. – С. 101, 102.

5 Доманский Я. В., Марченко К. К. Поселение ольвийской хоры Козырка 2 // Археологический сборник Государственного Эрмитажа. – 1980. – Вып. 21. – С. 33, 37. – Рис. 13, 2.

6 Белецкий А. А., Русаева А. С. Граффити магического содержания из Ольвии // Северное Причерноморье: (Материалы по археологии): Сборник научных трудов. – К., 1984. – С. 53, 54. – Рис. 4.

7 Русаева А. С. Разведки и раскопки поселения близ Ольвии // Археологические исследования на Украине в 1968 г. Информационные сообщения. – К., 1971. – Вып. III. – С. 182, 183; Крыжицкий С. Д., Буйских С. Б., Бураков А. В., Отрешко В. М. Сельская округа Ольвии. – К., 1989. – С. 85. – Рис. 32, 4, 7.

8 Античная скульптура Херсонеса. – К., 1976. – Кат. № 102–104.

9 Соколовский Н. И. Боспорские мечи // Материалы Института археологии АН СССР. – 1954. – Вып. 33. – С. 134, 136.

10 Виноградов Ю. А. Обломок махайры из Мирмекия // Археология и история Боспора. – Керчь, 1999. – Вып. III. – С. 153 – 159.

11 Соколовский Н. И. Боспорские мечи. – С. 131, табл. 1.7; Mielczarek M. The Army of The Bosporian Kingdom. – Łódź, 1999. – Pl. II, b.

12 Черненко Е. В. Оружие из Семибратних курганов // Скифские древности. – К., 1973. – С. 70 – 71. – Рис. 4.

13 Інформація з доповіді виконавця розкопів О. Алексеевої на Міжнародному археологічному симпозиумі „Греки на Чорному морі” (Фессалоніки, березень 1996 р.).

14 Mielczarek M. The Army of The Bosporian Kingdom. – Pl. IV, a

15 Иванова А. П. Скульптура и живопись Боспора: Очерки. – К., 1961. – С. 108 – 110.

16 ОАК. – 1900. – С. 7. – Рис. 10.

17 Козуб Ю. И. Некрополь Ольвии V – IV ст. до н. е. – К., 1974. – С. 110 – 111.

18 Черненко Е. В. Оружие из Семибратних курганов. – С. 103.

19 Назаров В. В., Соловьев С. Л. Оружие архаической Березани. – С. 160 – 161. – Рис. 4 – 5.

20 Бруско И. В. Предметы вооружения из Никония // Археологические памятники степей Поднепровья и Подунавья: Сборник научных трудов. – К., 1989. – С. 65 – 70.

21 Мелокова А. И. Поселение и могильник скифского времени у села Николаевка. – Москва, 1975. – С. 177, 254. – Рис. 56, 9.

22 Парович-Пешкан М. Оружие // Comolava: Cronologie und Stratigraphie der vorgeschichtlichen und antiken Kulturen der Donauniederung und Südosteuropas. – Novi Sad, 1988. – S. 178–179.

23 Ginters W. Das Schwert der Scythen und Sarmaten in Südrussland. – Berlin, 1928. – S. 36 – 37; Мелокова А. И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. – Москва, 1964. – Д1–4. – С. 59; Максименко В. Е. Савроматские кенотафы Сладковского могильника // Древности Евразии в скифо-сарматское время. – Москва, 1984. – С. 166. – Рис. 1, 10.

24 Nazarov V. V. Single-edged Swords of „Thracian type” in the North Pontic Area // The Thracian World at the Crossroads of Civilisations: The 7th International Congress of Thracology. – Bucharest, 1996. – P. 401.

25 Див., напр.: Ворсо И. А. Северные древности Королевского музея в Копенгагене. – Санкт-Петербург, 1861. – Табл. 34 – 35; Комиссаров С. А. Комплекс вооружения древнего Китая: Эпоха поздней бронзы. – Новосибирск, 1988. – С. 93.

26 Винклер П. П., фон. Оружие: Руководство к истории, описанию и изображению ручного оружия с древнейших времен до начала XIX века. – Москва, 1992. – С. 32; Brentjes H., Brentjes B. Die Heerscharen des Orients. – Berlin, 1991. – S. 13, 78.

27 Kultura materialna starożytnej Grecji. – Wrocław etc., 1977. – S. 390, 319, 50. Пор.: Устинов А. И., Портнов М. Э., Нацваладзе Ю. А. Холодное оружие. – Москва, 1994. – С. 157. – Рис. 336.

28 Виноградов Ю. А. Обломок махайры из Мирмекия. – С. 153 – 154.

29 Зображення на фрагменті афінської чорнофігурної посудини VI ст. до н. е., знайденої під час розкопів, які провадив автор цієї статті 1991 року на острові Березань.

30 Устинов А. И., Портнов М. Э., Нацваладзе Ю. А. Холодное оружие. – С. 164. – Рис. 367.

31 Скрылев И. Современная охотничья экипировка // Ружье. – 1996. – № 5 – 6. – С. 47.

Тарас ШТИК

КОРАБЛІ УКРАЇНСЬКОЇ ФЛОТИ (1917 – 1918 рр.)

У 1917 – 1921 рр. українці виборювали свою державність зі зброєю в руках. Зброї і техніці українських армій доби Визвольних змагань були присвячені публікації Т.Штика в часописі „Пам'ятки України: історія та культура”¹. А тут подаємо його ілюстративно-інформаційні матеріали про кораблі тогочасної Української флоти.

Лютнева революція 1917 р. й наступні події актуалізували національно-визвольні прагнення українців, зокрема в армії й на флоті. Передусім це стосувалося Чорноморської флоти, де в 1914 – 1918 рр. особовий склад на 75 – 90 відсотків складався з українців². Провідником українського руху стала рада Української чорноморської громади. „З кінцем квітня 1917 р. майже на всіх кораблях Чорноморської флоти вже існували свої українські корабельні ради чи гуртки, так само як у сухопутних частинах Севастопольської морської кріпості й повітрофлоті. З цих рад найбільш діяльні були ради лінійних кораблів – „Іван Золотоустий”, „Св. Євстафій”, „Ростислав”, крейсерів – „Пам'ять Меркурія” (в майбутньому „Гетьман Іван Мазепа”), „Кагул”, „Прут”, мінної бригади, ескадреного міноносця „Завидний”, Севастопольського флотського півекіпажу, якого командантом був пполк. В.Савченко-Більський. Півекіпаж мав уже свою українську корогву („знам'я”). Це, безумовно, перша історична українська корогва не лише при новітній українській флоті, але і в новій українській армії”³.

Виявом піднесення української національної свідомості серед особового складу стало підняття жовто-блакитних і блакитно-жовтих прапорів: у листопаді вже майже на половині кораблів Чорноморської флоти й у всіх чорноморських портах маяли українські корогви⁴. Водночас 1 листопада 1917 року в Києві при Центральній Раді було створено Морську генеральну раду, яка, окрім фахових завдань, займалася й українізацією Чорноморської (військової і цивільної) флоти. Результати процесу українізації дістали відбиття в „Тимчасовому законі про флоту УНР”, ухваленому Центральною Радою 14 січня 1918 р. й оголошеного 13 березня того ж року. Цей історичної ваги закон ознаймляв:

„Російська Чорноморська флота воєнна і транспортна (тобто торговельна) проголошується флотою Української Народної Республіки й виконує обов'язки охорони побережжя й торгівлі на Чорному й Озівському морі [...]”

Українська Народна Республіка переймає на себе всі зобов'язання російського уряду щодо Чорноморської флоти й щодо утримання флоти та портів.

З часу проголошення цього закону всі російські воєнні й торговельні кораблі на Чорному й Озівському морі підносять український прапор”⁵.

Кульмінацією подій стала радіограма, надіслана з Севастополя вранці 29 квітня 1918 р. до Центральної Ради: „Сього числа Севастопольська фортеця і флота, що в Севастополі, підняли українські прапори. Командувати флотою приступив адмірал Саблін”. Тієї ж години на штабному кораблі флоти „Георгій Победоносець” було піднято адміральський сигнал-наказ: „Заступив у командування українською Чорноморською флотою. Адмірал Саблін”⁶. Це був найвидатніший день Української державної флоти, пізніше його відзначали як свято українського моря.

На той час Чорноморська флота складалася з 3 бригад лінійних кораблів, 1 бригади крейсерів, 1 бригади гідрокрейсерів, дивізії міноносців, підводних човнів, кораблів окремого призначення та допоміжних суден. До неї належали також морська піхота та авіація.

Проте далішні події набрали трагічного характеру. Німці, брутально втрутившись до внутрішніх справ України, сприяли державному переворотові й приходові до влади 29 квітня гетьмана П.Скоропадського. Чорноморська флота опинилася під загрозою захоплення її німецькими військами. Адмірал Саблін наказав усім кораблям, що були безздатними, покинути Севастополь і взяти курс на Новоросійськ. Наказ виконали 12 есмінців, 10 катерів і 8 транспортів. Вночі проти 30 квітня, вже під обстрілом німецьких батарей, з порту вийшли лінкори

„Воля” і „Свободная Россия” і 15 міноносців. Прихід кораблів до Новоросійська, що тоді перебував у руках більшовиків, не врятував ситуації, оскільки німецька армія просуvalася до Новоросійська. 28 травня з Москви за підписом В.Ульянова (Леніна) надійшла таємна директива про знищення всіх кораблів Чорноморської флоти, щоб вони не дісталися німцям. Тим часом 9 червня німецький уряд надіслав російській радянській республіці ультиматум, де вимагалось протягом шести днів, до 14 червня (пізніше – 19 червня), повернути з Новоросійська всі кораблі: 17 червня зворотним курсом на Севастополь пішли лінкор „Воля”, есмінці „Дерзкий”, „Поспешный”, „Беспокойный”, „Пылкий”, „Громкий” та міноносці „Жаркий”, „Живой”. Залога есмінця „Громкий”, що також вийшов був у море, вирішила затопити свій корабель. Це був перший з кораблів Чорноморської флоти, що ліг на дно поблизу Новоросійська, коло мису Мисхако. У Новоросійську залишилися лінкор „Свободная Россия”, есмінці „Гаджибей”, „Керчь”, „Калиакрия”, „Фидониси”, „Пронзительный”, „Капитан-лейтенант Баранов”, „Лейтенант Шестаков” та міноносці „Сметливый” і „Стремительный”. Їхні залоги піддалися пропаганді більшовиків та агентів Антанти і 18 – 19 червня затопили свої кораблі.

Тим часом у Севастополі німці інтернували всі кораблі – як ті, що там базувалися, так і ті, що повернулися з Новоросійська.

10 червня 1918 р. на посаду представника України в Криму гетьман призначив начальника дивізії підвод-

них човнів контр-адмірала В.Клочковського. На українських кораблях було знову піднято національні прапори, але вони залишаються під німецьким контролем.

15 липня 1918 р. видано закон про уніформу для державної української флоти, 18 липня – закон про військово-морський прапор флоти.

Влітку 1918 року Українська військова флота складалася з 3 бригад лінійних кораблів, бригади крейсерів, 3 бригад гідрокрейсерів, дивізій міноносців у складі 27 ескадрених міноносців, 22 підводних човнів та інших суден різного призначення⁷.

Восени розпочалася зміна назв військових кораблів на українські. 17 вересня 1918 р. першим перейменовано канонерський човен „Кубанець”, який дістав нову назву „Запорожець”. Згодом бронепалубний крейсер „Память Меркурия” перейменовано на „Гетьман Іван Мазепа”⁸. Цивільні судна дістали українські назви раніше⁹.

На листопад Українська держава мала у своєму розпорядженні майже всю Чорноморську флоту, що базувалася в Севастополі, а також Мозирську (Пинську) річкову флотилію¹⁰.

Проте даліші події знову склалися не на користь України. В грудні 1918 р. у чорноморські порти ввійшли кораблі Антанти. За наказом контр-адмірала В.Клочковського, який мав права тимчасового командувача морських сил Чорного моря, на підпорядкованих йому кораблях було піднято Андріївський прапор. Цим він хотів привернути симпатії колишніх союзників. Але англійське й французьке коман-

дування повелося з флотою, як зі своєю військовою здобиччю¹¹. Більшу частину військових кораблів було передано Добровольчій армії, на яку Антанта робила основну ставку в боротьбі проти більшовиків, а решту вивела у свої порти. Права й інтереси України було брутально потоптано. Фактично після цього українська Чорноморська флота перестала існувати.

ПРИМІТКИ

¹ Штик Т. Техніка і зброя доби Визвольних змагань // Пам'ятки України: історія та культура. – 1998. – Ч. 3 – 4. – С. 33 – 43; 2001. – Ч. 1 – 2. – С. 66 – 79. Див. також: Білон П. Українська повітряна флота: (До історії української авіації) // Там само. – 1998. – Ч. 3 – 4. – С. 28 – 32; Штик Т. Летунство в Україні на заранні історії (1876 – 1917): Люди і події, проекти, винаходи і конструкції як пам'ятки техніки // Там само. – С. 1 – 27.

² Василевський П. Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917 – 1918 роках // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 81.

³ Історія українського війська. – К., 1992. – Ч. 2. – С. 434 (репринт з вид.: Львів, 1936).

⁴ Там само. – С. 435.

⁵ Там само. – С. 435 – 436.

⁶ Василевський П. Чорноморський флот під українськими національними прапорами в 1917 – 1918 роках // Дзвін. – 1990. – № 11. – С. 81 – 82.

⁷ Загорнюк Л., Проданюк Ф. Павло Скоропадський: „Я вірю, що Україна нарешті буде вільною!” // Військо України. – 1998. – № 5 – 6. – С. 37.

⁸ Історія українського війська. – С. 434, 445.

⁹ Див., наприклад, наказ начальника Київської округи водяних шляхів № 16 від 23 березня 1918 р. (Боярчук О. Як називались пароплавам // Пам'ятки України: історія та культура. – 1995. – Ч. 1. – С. 164 – 165).

¹⁰ Історія українського війська. – С. 446.

¹¹ Там само.

РЕЄСТР кораблів Чорноморської флоти, які підняли український прапор

Пор. №	Типи, класи кораблів	Назви кораблів	Дата підняття українського прапора
1.	Лінкори (нові)	„Воля”	22.11.17
2.	Лінкори (старі)	„Свободная Россия” „Борец за свободу” (колишній „Потьомкін”) і ще 6 кораблів (зокрема „Георгий Победоносец”)	28.04.18
3.	Крейсери	„Память Меркурия” „Император Траян” „Алмаз”, „Олег”	15.04.18
4.	Крейсери допоміжні	3 кораблі (зокрема „Прут”)	12.11.17 07.01.18 10.03.18
5.	Есмінці	„Завидный” „Керчь”, „Живой” „Калиакрия” „Гаджибей” „Пронзительный” „Беспокойный” „Поспешный” „Громкий” „Лейтенант Шестаков” „Капитан-лейтенант Баранов” „Жаркий” „Сметливый” „Стремительный” „Дерзкий” „Гневный” „Звонкий” „Зоркий”	12.10.17 15.04.18 15.04.18 15.04.18 15.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18 20.04.18
6.	Підводні човни	„Гагара”, „Карп” „Кашалот” „Краб”, „Кит” „Лосось”, „Сом” „Налим” „Нарвал” „Орлан” „Скат”, „Судак” „АГ-21”, „АГ-14”	20.01.18 10.02.18 08.03.18 10.03.18 17.03.18 21.03.18 05.04.18 05.04.18 28.04.18
7.	Сторожові та посилені катери	16 одиниць	15.12.17
8.	Військові транспорти, плавбази	11 одиниць	15.12.17

ЛІНКОРИ

Лінкор „Свободная Россия” (до 16 квітня 1917 р. – „Императрица Екатерина Великая”). Збудований у Миколаєві на корабельнях товариства „Наваль” у 1914 р. Під час Першої світової війни входив до складу II тактичної маневрової групи, брав участь у блокадних операціях поблизу турецького узбережжя.

30 квітня 1918 р. виведений до Новоросійська. З наказу В.Леніна 18 червня того ж року затоплений есмінцем „Керчь” у Цемеській бухті.

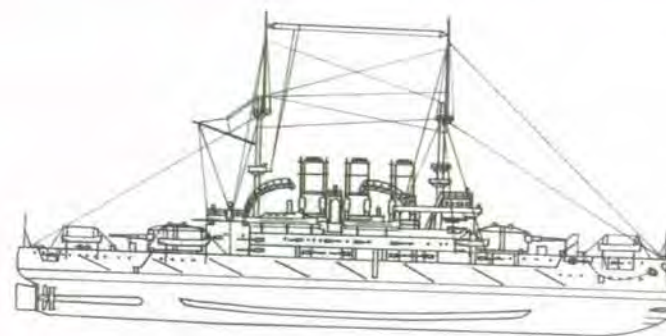
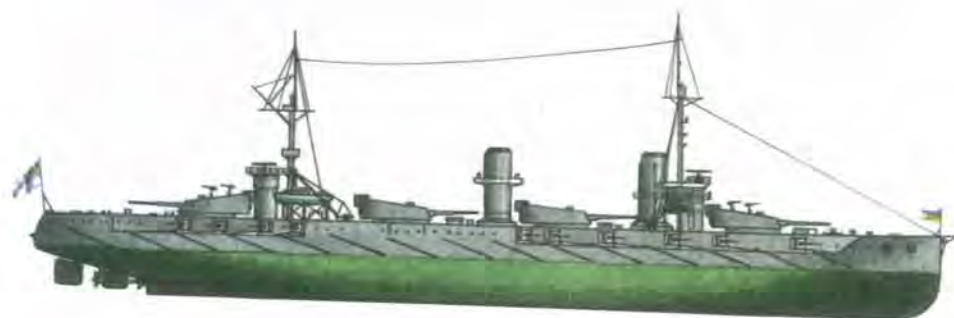
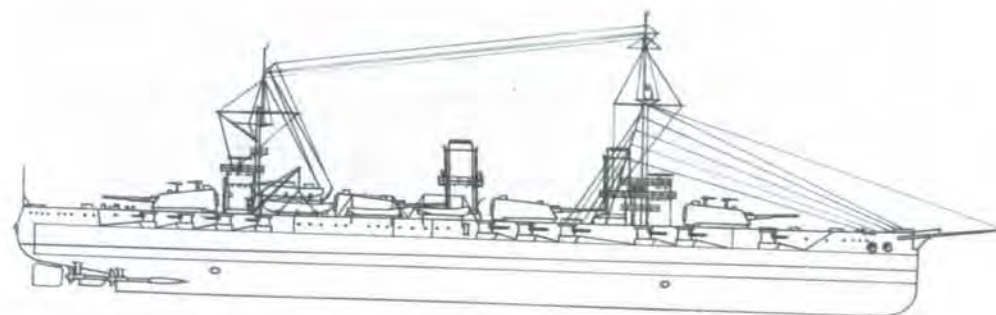
Лінкор „Воля” (до 16 квітня 1917 р. – „Император Александр III”). Збудований у Миколаєві на заводі „Руссуд” у 1914 р. Участь в бойових діях під час Першої світової війни практично не брав. За Гетьманату став одним з перших кораблів новоствореної Української військової флоти.

У грудні 1918 р. затоплений військами Антанти й виведений в Ізмір. Ввійшов до складу морських сил Півдня Росії. У 1919 р. перейменований на „Генерал Алексеев”. У листопаді 1920 р. виведений Врангелем у Бізерт. Стояв на приколі. У 1937 р. зданий на брухт у Бресті (Франція).

Гармати головного калібру з цього лінкора були на озброєнні берегової артилерії Франції. У роки Другої світової війни їх захопила Німеччина, потім частину передала Фінляндії. Після війни використовувалися в СРСР.

Лінкор (старий) „Борец за свободу” (колишній „Князь Потемкин-Таврический”, потім „Пантелеймон”). Збудований у Миколаєві в 1900 р. У роки Першої світової війни входив до складу II бригади лінійних кораблів і брав участь у бойових діях.

За Гетьманату належав до Української військової флоти. Наприкінці 1918 р. захоплений англійцями. Під час евакуації з Севастополя вони підірвали механізми й вивели з ладу артилерію. У 1923 р. розібраний на брухт.

0 10 20 30 40 50 м

Лінкор (старий) „Георгий Победоносец” (колишній барбетний панцерник). Збудований у Миколаєві в 1894 р. Брав участь у бойових діях під час Першої світової війни, пізніше використовувався як штабний корабель та брандвахтове судно.

За Гетьманату тут перебували командувач і штаб Української військової флоти. Командуванням Антанти переданий морським силам Півдня Росії. У листопаді 1920 р. виведений у Бізерт. На початку 30-х рр. зданий на брукт.

КРЕЙСЕРИ

Бронепалубний крейсер „Гетьман Іван Мазепа” (колишній „Кагул”, „Память Меркурия”). Збудований у Миколаєві в 1902 р.

У роки Першої світової війни входив до складу тактичних маневрових груп, брав участь у Трапезундській наступальній операції.

За Гетьманату перейменований на „Гетьман Іван Мазепа”, базувався в Севастополі.

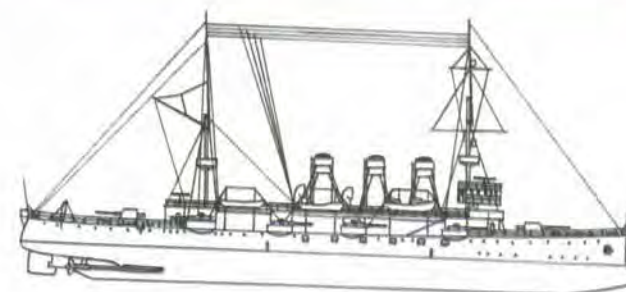
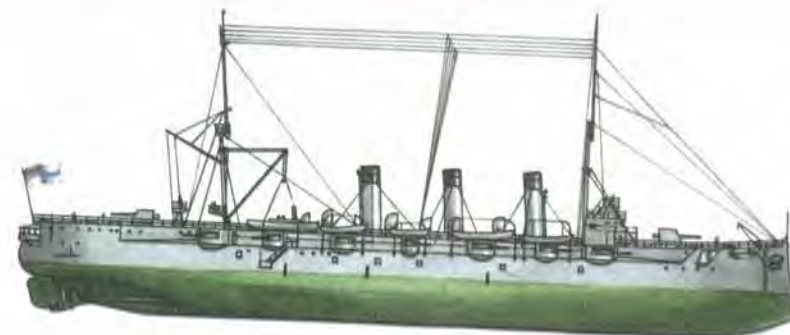
У грудні 1918 р. захоплений англійцями, переданий до складу морських сил Півдня Росії. У небоєздатному стані залишений білогвардійцями в Севастополі. Під назвою „Комінтерн” увійшов до складу радянської флоти й використовувався до 1942 р. як навчальний корабель і мінний загороджувач. Списаний 1943 р.

Бронепалубний крейсер „Прут” (колишній турецький „Меджидіє”). Збудований на заводі Крампа в 1903 р. (Філадельфія, США).

У 1915 р. підірвався на російській міні в районі Одеси. Відремонтований в одеських доках з повною заміною парових казанів і артилерії. Ввійшов до складу Чорноморської флоти наприкінці 1917 р.

У травні 1918 р. захоплений німцями, був повернений Туреччині, де використовувався до кінця 1940-х рр.

Гідрокрейсер „Алмаз”. Збудований на Балтійському заводі в Санкт-Петербурзі в 1903 р. Як крейсер II рангу брав участь у 1905 р. в Цусимській битві. У 1911 р. переведений на Чорноморську флоту й перебудований на гідрокрейсер (крім озброєння, ніс на собі 4 гідролітаки). Активно використовувався в бойових діях під час Першої світової війни. За Гетьманату входив до складу Української військової флоти. Командуванням Антанти переданий морським силам Півдня Росії. У листопаді 1920 р. виведений у Бізерт.

ЕСМІНЦІ ТА МІНОНОСЦІ

Есминець „Керчь”. Збудований у Миколаєві на корабельнях товариства „Наваль” у 1916 р. Під час Першої світової війни виконував патрульну службу й конвоював лінійні кораблі.

З його борту здійснювалося керівництво операцією затоплення ескадри Чорноморської флоти в Цемеській бухті 18 червня 1918 р. Торпедував і пустив на дно однотипний есминець „Фидониси” та лінкор „Свободная Россия”. Затоплений власною залогою поблизу Туапсе 19 червня 1918 р.

Есминець „Беспокойный”. Збудований у Миколаєві на корабельнях товариства „Наваль” в 1913 р. Під час Першої світової війни брав активну участь у бойових діях. Використовувався в основному для встановлення мін на торговельних комунікаціях поблизу узбережжя Туреччини.

За Гетьманату входив до складу Української військової флоти.

Захоплений військами Антанти. Виведений білогвардійцями в Бізерт. Розібраний на брухт на початку 30-х рр.

Есминець „Лейтенант Шестаков”. Збудований у Миколаєві на корабельнях товариства „Наваль” у 1907 р. Під час Першої світової війни забезпечував вогневу підтримку сухопутних військ, ніс блокадну службу поблизу узбережжя Туреччини та Болгарії, знищував ворожі вітрильники й невеликі пароплави. За наказом більшовицького командування затоплений власною залогою в Цемеській бухті 18 червня 1918 р.

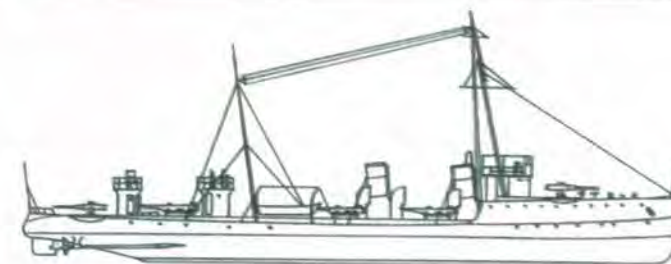
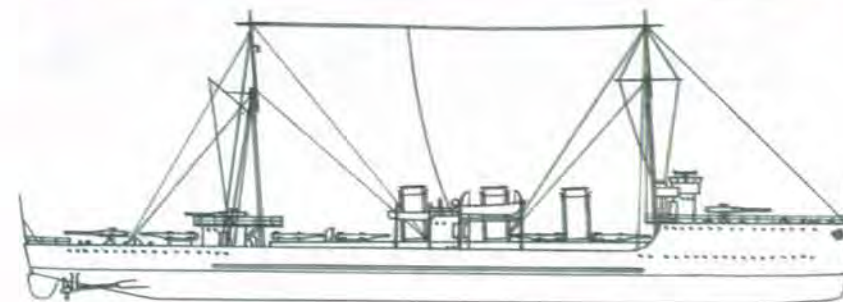
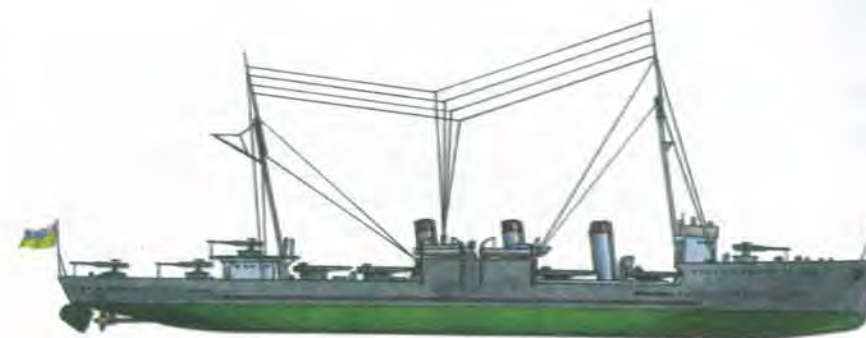
Есминець „Завидный”. Збудований у Миколаєві на корабельнях товариства „Наваль” у 1903 р. У початковий період Першої світової війни використовувався в навігових операціях на узбережжя Туреччини, а також для артилерійської підтримки приморських флангів армії. У 1916 – 1917 рр. конвоював підводні човни.

Першим на Чорноморській флоті підняв український жовто-блакитний прапор. За Гетьманату входив до складу Української військової флоти.

Командуванням Антанти переданий білогвардійцям. Під час евакуації з Криму в листопаді 1920 р. покинутий ними в Севастополі. До складу радянської флоти не введений. Розібраний на брухт у 1923 р.

Міноносець „Ч. 259”. Збудований у Миколаївському адміралтійстві в 1899 р. Під час Першої світової війни використовувався як сторожове й посильне судно.

За Гетьманату входив до складу Української військової флоти. Розібраний на брухт у 1923 р.

ПІДВОДНІ ЧОВНИ

Підводний човен „АГ-21”. Збудований у Миколаєві на корабельних товариства „Наваль” з окремих секцій човна типу „Американський Голланд” у 1917 р.

Участі в бойових діях під час Першої світової війни не брав. За Гетьманату входив до складу Української військової флоти. У грудні 1918 р. захоплений військами Антанти. У 1919 р. затоплений англійцями поблизу Севастополя. У 1928 р. піднятий, відремонтований і занесений до складу радянської флоти. Використовувався під час Другої світової війни. Розібраний у 1954 р.

Підводний човен „Краб”. Збудований у Миколаєві на корабельних товариства „Наваль” у 1912 р.

Перший у світі підводний міний загороджувач. Під час Першої світової війни використовувався для встановлення мін у протоці Босфор та на підходах до неї.

За Гетьманату належав до складу Української військової флоти. У грудні 1918 р. захоплений військами Антанти, у 1919 р. затоплений ними поблизу Севастополя.

Підводний човен „Гагара”. Збудований у Санкт-Петербурзі на Балтійському заводі в 1916 р.

Участі в бойових діях під час Першої світової війни не брав. За Гетьманату входив до складу Української військової флоти.

У грудні 1918 р. захоплений військами Антанти. Затоплений білогвардійцями поблизу Севастополя в 1919 р.

Підводний човен „Нарвал”. Збудований у Миколаєві філією Невського судномеханічного заводу в 1914 р. Під час Першої світової війни активно використовувався для боротьби на ворожих комунікаціях.

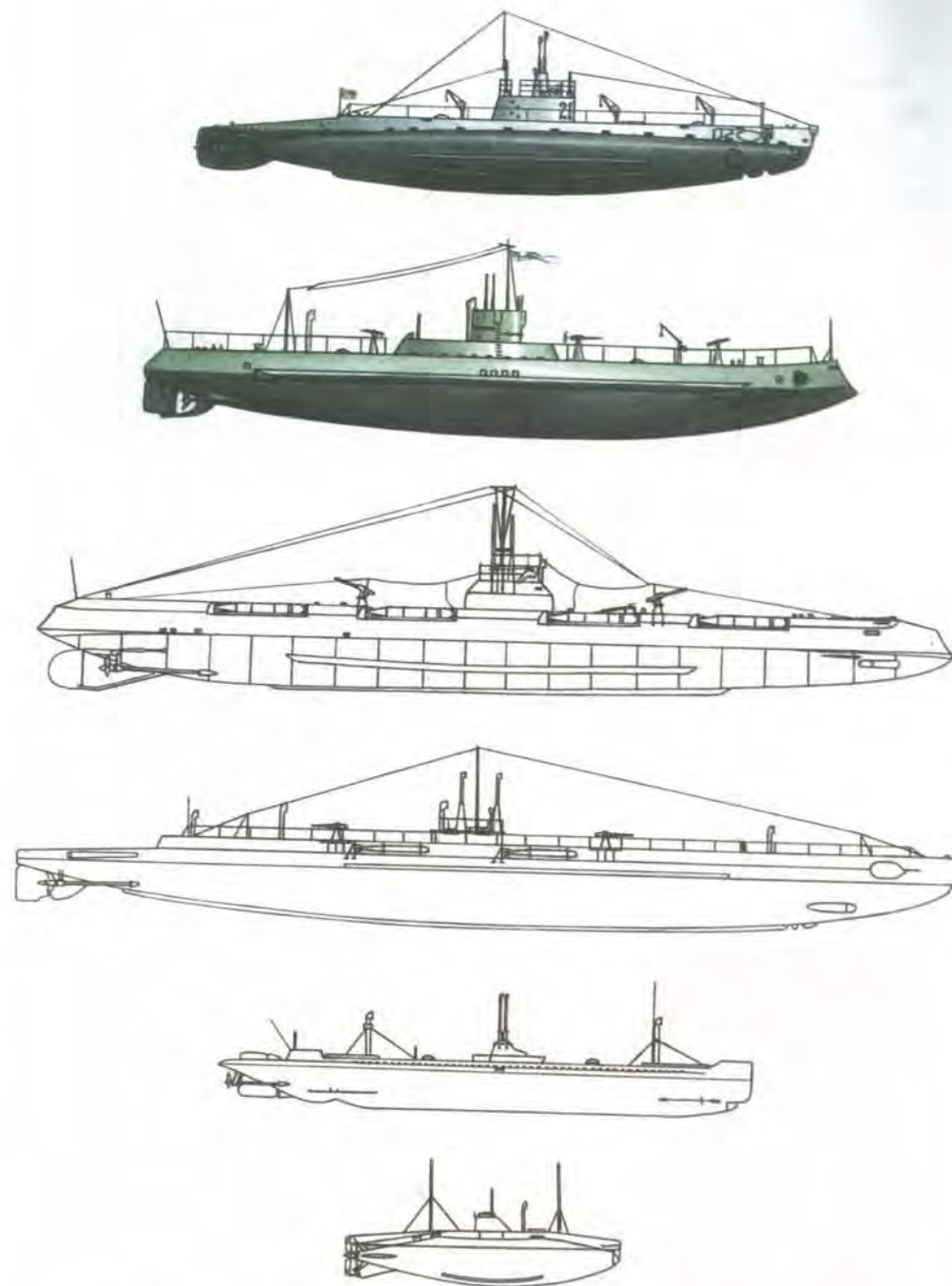
За Гетьманату входив до складу Української військової флоти. У грудні 1918 р. захоплений військами Антанти, затоплений ними поблизу Севастополя в 1919 р.

Підводний човен „Карп”. Збудований у Кілі (Німеччина) на заводі „Германія” („Крупп”) у 1907 р. Використовувався переважно для навчання підводників. За часів Гетьманату входив до складу української військової флоти.

У грудні 1919 р. захоплений військами Антанти, затоплений ними поблизу Севастополя в 1919 р.

Підводний човен „Судак”. Збудований у Санкт-Петербурзі на Невському судно-механічному заводі за креслениками американського підводного човна „Фултон” у 1907 р.

До початку Першої світової війни морально застарів, використовувався для навчання підводників. Як навчальне судно входив до складу Української військової флоти за Гетьманату. 4 грудня 1918 р. захоплений військами Антанти, затоплений ними поблизу Севастополя в 1919 р.

ДОПОМІЖНІ СУДНА

Канонерський човен „Запорожець” (колишній „Кубанець”). Збудований у Севастополі 1887 р.

Під час Першої світової війни входив до складу Дунайської флотилії. За Гетьманату належав до Української військової флоти, базувався в Одесі. Перейменований на „Запорожець”.

Наприкінці 1918 р. захоплений французькими військами. З кінця 1920 р. – у радянській флоті. Виключений з її списків у 1928 р.

Мінний загороджувач „Дунай”. Збудований у Гетеборзі (Швеція) на заводі „Ліндормен” у 1891 р. Брав участь у Першій світовій війні. За Гетьманату належав до Української військової флоти. Пізніше входив до складу радянської флоти під назвами „1 Мая” і „Гидрограф”. У 1941 р. потоплений німецькою авіацією.

Посильне судно „Ястреб”. Збудоване в Миколаєві у 1912 р. На початку Першої світової війни зараховане до складу Чорноморської флоти. За Гетьманату належало до Української військової флоти.

Затоплене білогвардійцями в 1920 р. в Єйську.

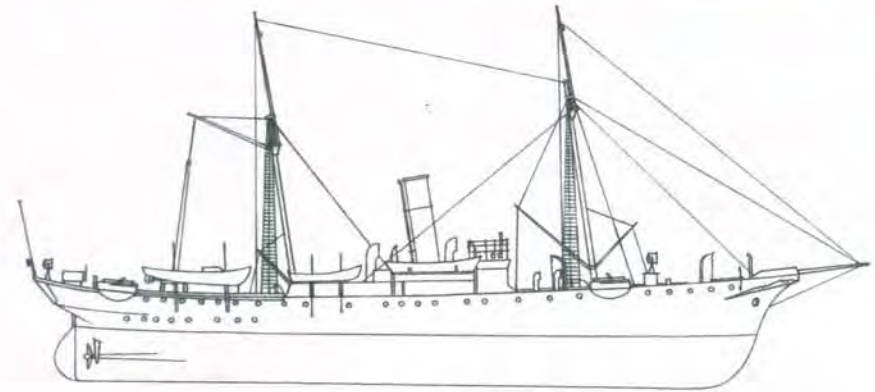
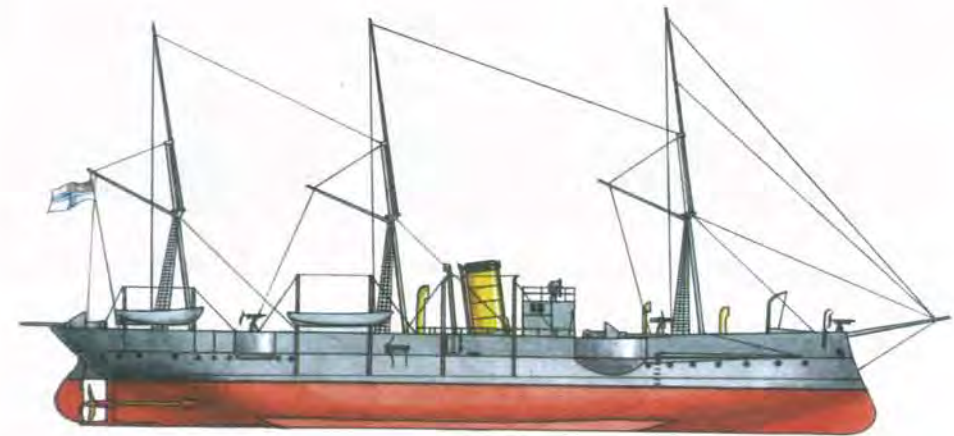
Десантна баржа „Болиндер” № 2. Збудована в Миколаєві у 1916 р. Зарахована до складу Чорноморської флоти як плавуча база для гідролітаків. За Гетьманату належала до Української військової флоти.

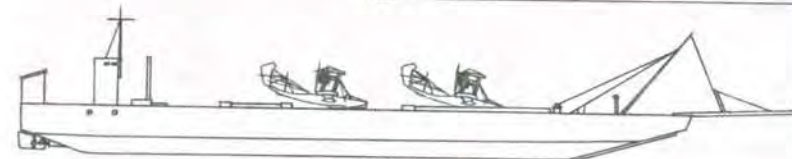
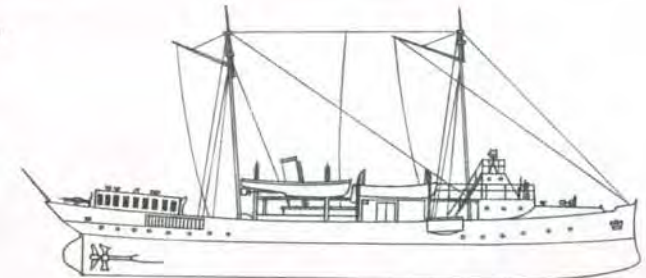
Державний прапор УНР. Підіймався на кораблях Чорноморської флоти до затвердження Військово-морського прапора

Військово-морський прапор УНР. Затверджений 18 січня 1918 р.

0 10 20 M

Бронекатер „Рапира”. Збудований у Санкт-Петербурзі на Путіловському заводі в 1908 р.

Спочатку належав до Амурської флотилії. Під час Першої світової війни перевезений залізницею на Чорне море і включений до складу Дунайської флотилії.

Під українським прапором базувався в Севастополі. У 1919 р. діяв на Каспії у складі білогвардійської флотилії. Подальша доля невідома.

Моторний катер-розвідник. Збудований в Одесі на заводі Ревенського в 1916 р.

Належав до Дунайської флотилії. Використовувався як річковий тралер.

Бронекатер типу Н. Збудований у США фірмою „Муллінз і К^{ом}” в 1917 р. Належав до річкових флотилій.

Моторний баркас. Збудований в Одесі у 1906 р.

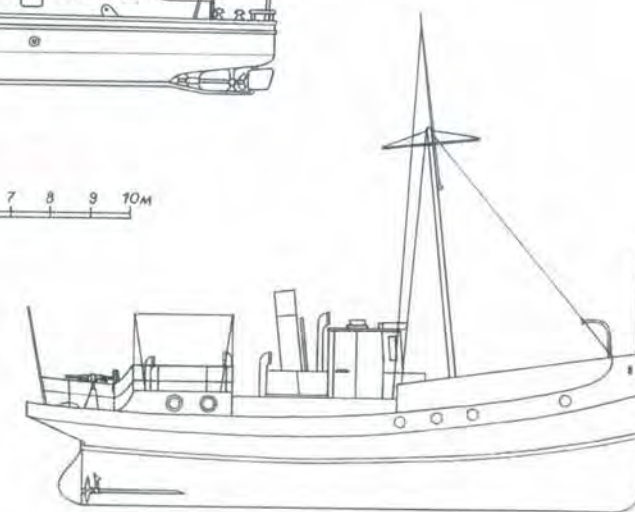
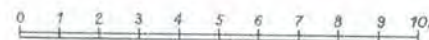
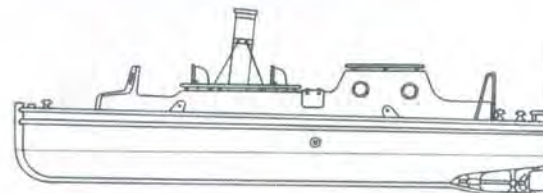
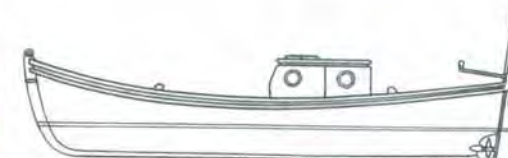
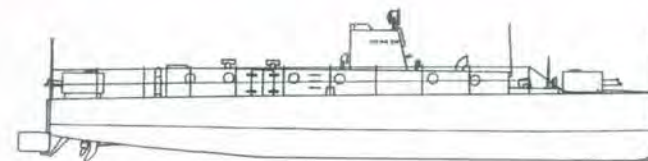
Паровий катер. Збудований у Санкт-Петербурзі на заводі Берда в 1877 р. Належав до Дунайської флотилії.

Тралер „Чайка”. Збудований в Одесі у 1909 р. Брав участь у бойових траленнях під час Першої світової війни. Під українським прапором базувався в Одесі. У 1920 р. затоплений білогвардійцями в Новоросійську. У 1921 р. піднятий. Розібраний на брухт у 1925 р.

Ілюстрації автора

Військово-морські прапори Гетьманщини.
Військово-морський прапор. Затверджений 18 липня 1918 р.
Прапор Морського Міністра.
Прапор Командувача ВМФ

ЕМБЛЕМАТИКА

Микола ЧМНР

ВІДЗНАКИ ВІЙСЬКОВИХ ЗВАНЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ ФОРМУВАНЬ 1917 – 1921 рр.

У період національно-визвольної боротьби (1917 – 1921 рр.) власні системи відзнак військових звань мали збройні сили Української Народної Республіки (УНР), Української Держави, Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР), з'єднання, сформовані німцями й австрійцями з українців-військовополонених, і навіть окремі частини. Відзнаки військовослужбовців флоту, морської піхоти, а також військових урядовців заслуговують на окремий розгляд.

Перш ніж перейти до викладу, зауважимо, що сучасний термін „військове звання” вжито в назві й на початку статті суто умовно – як узагальнювальний. В окреслений період існували інші терміни – „ранг”, „чин”, „ступень”, „ступінь”. Послугувалися тоді й посадовими найменуваннями – „назви по посадах” і „ранги по посадах”. Тож далі користуватимемося термінами, що відповідають тій чи іншій військовій формації й часу.

На розвиток системи українських військових відзнак впливали тогочасні політичні обставини й події – революції в Російській і Австро-Угорській імперіях, зміни влади на території Наддніпрянської України (Центральна Рада, Гетьманат, Директорія), існування Західноукраїнської Народної Республіки з власними збройними силами тощо.

У зовнішньому вигляді відзнак відбивався вплив досвіду російської, німецької, австро-угорської, французької армій.

Як відомо, першою українською військовою формацією в ХХ ст. став Легіон Українських січових стрільців (УСС), створений у складі Австро-угорської цісарсько-королівської армії в серпні 1914 р. Ядро легіону складалося з членів українських воєнізованих організацій („Січові стрільці І”, „Січові стрільці ІІ”, „Стрілецький Курінь” при товаристві „Сокіл”), які існували на Галичині перед Першою світовою війною і мали власні однострої та відзнаки. Відповідно до цісарського патенту 1851 р. про добровільні воєнізовані товариства, на засадах якого створено Легіон УСС, його вояки мали замість рангів командні посади¹. Назви цих посад запозичено з ужитку довоєнних українських воєнізованих організацій. Як зазначав в одній із публікацій заступник голови Української боевої управи² В. Темницький, „старшина січових стрільців уложена аналогічно до офіцерської старшини в австрійській армії. На чолі полку стоїть полковник, що відповідає ц[ісарсько-]к[оролівському] оберштові, на чолі батальйонів, які у нас називаються куренями, стоять курінні отамани, що знову відповідають ц[ісарсько-]к[оролівським] майорам,

на чолі компаній, по нашому – сотні, стоять сотники, а під ними субальтерні офіцери: старший четар і четар”³. Лише наприкінці 1916 р. легіоновим наказом ч.167 від 27 грудня 1916 р. „в цілях усталення української титулатури старшин УСС” запроваджено систему степенів⁴.

Відзнаки степенів Легіону УСС попервах нічим не відрізнялися від прийнятих в австро-угорській армії. Їх розміщували на петлицях синього кольору. На категорію і ступінь військовослужбовця вказували кількість шестикутних зірочок, матеріал, з якого їх виготовляли, наявність на петлицях галуна, його тип. Зірочки підофіцерів були целулоїдні, білого кольору. Старший стрілець носив на петлицях 1 зірочку, ступіні вістун і десятиника позначалися 2 і 3 зірочками відповідно. Старший десятиник мав три зірочки, спереду і по нижньому краю петлиці нашивали шовковий галун 13 мм завширшки. Старші десятиники – кандидати в офіцери – іменувалися підхорунжими. Хорунжий був першим офіцерським ступенем, який позначали однією зіркою на галуні. Петлиці четаря, поручника й сотника не мали галуна, а зірочки були вишиті сріблом (відповідно одна, дві і три). На петлицях отамана, підполковника й полковника спереду і по нижньому краю нашивали золотий галун 3,3 см завширшки, а ступені позначали 1 – 3 зірочками, вишитими сріблом. Зірочки спершу розміщували „трикутником”, а з 1915 р., для відрізнєння від решти австро-угорських вояків, – горизонтальним рядком⁵. Заради економії матеріалу з лютого 1916 р. петлиці в австро-угорській армії заміняли вертикальними смужками відповідних кольорів, які нашивали на місці заднього краю петлиці⁶. Українські січові стрільці з літа 1916 р. почали використо-

вати смужки національних, синьо-жовтих кольорів⁷.

Лютнева революція 1917 р. в Російській імперії мала одним з найважливіших своїх наслідків пробудження національної свідомості народів країни. В Україні одночасно з розгортанням національно-визвольного руху починається процес формування власного війська. У діючій армії поширюється рух за „українізацію”, тобто виділення вояків української національності в окремі частини. Крім таких українізованих формувань, існував ряд частин, створених самочинно в тилу, а також добровольчих утворень. Загальне керівництво ними здійснював Український генеральний військовий комітет (УГВК), пізніше перейменований на Генеральний секретаріат військових справ (ГСВС) на чолі з С.Петлюрою.

Попервах українські частини використовували чини російської імператорської армії. Проте вони не були пов'язані з традиціями національного війська, і тому вояки деяких українських частин самовільно почали йменувати себе російськими козаками чинами, схожими на традиційні назви посад українського козацтва XVII – XVIII ст.⁸ Скажімо, ефрейтори могли називатися приказними, підпоручники й корнети – хорунжими тощо. Така тенденція простежується за документами вже з травня 1917 р.⁹

Надзвичайно цікавим щодо цього є „Проект назвиськ полка, частин його, військової і полкової старшини і форми вбрання”, розроблений для полку ім. Гетьмана Богдана Хмельницького між 6 (19) і 23 червня (6 липня) 1917 р.¹⁰ У проекті пропонувалося „в назвиськах старшини і козаків додержуватися назвиськ Кубанського війська”. Документ містив такий перелік відповідників українських „назвиськ військової старшини” російським чинами:

„Прапорщик.....	так і зостається
Подпоручик.....	хорунжий
Поручик.....	сотник
Штабс - капітан.....	підосавул
Капітан.....	осавул
Подполковник.....	військовий старшина
Полковник.....	так і зостається
Генерал.....	отаман
Солдат.....	козак
Ефрейтор.....	приказний
Младший унтер-офіцер.....	молодший урядник
Старший унтер-офіцер.....	старший урядник
Фельдфебель.....	бунчужний
Подпрапорщик.....	підхорунжий” ¹¹ .

Похідна форма, судячи з документа, передбачалася російського зразка з такими відзнаками: блакитні з жовтими кантами петлиці, блакитні з жовтими кантами околиці кашкетів, жовті канти по низу коміра, на грудях і штанах. Погони козаків мали бути блакитні з жовтими кантами, старшин – зі срібного галуна з блакитними просвітами й жовтими кантами. „Назвиська”, подані в проекті, використовували сердюцькі (гвардійські) дивізії, сформовані в грудні 1917 р. Натомість деякі інші частини, наприклад, курінь ім. Батька Тараса Шевченка, послуговувалися „українізованими” козацькими чинами аж до початку 1918 р.¹²

Кінець 1917 р. був насичений драматичними подіями. Більшовицький переворот у Петрограді докорінно змінив політичну ситуацію в країні. До влади прийшли сили, які не хотіли зважати на національні інтереси народів колишньої імперії. Більшовики прагнули посилити свій вплив у середовищі солдатів діючої армії, для чого вирішили скористатися з антиофіцерських настроїв багатьох вояків. Тож 16 жовтня 1917 р.¹³, на другий день після перевороту, було опубліковано проект декларації „До солдатів революційної армії”, у якому серед іншого про-

понувалося обговорити питання ліквідації чинів, військових відзнак і титулів. Військово-революційний комітет при Ставці розіслав 30 листопада 1917 р. телеграму з наказом усім військовим частинам і установам до часу розроблення центральною владою положень про армію керуватись зазначеними далі „обов’язковими засадами”. Зокрема органи солдатського самоврядування дістали право обирати, затверджувати й усувати командирів, пунктом 7 скасовувалися всі офіцерські й класні чини, звання та ордени¹⁴. Усе це, звичайно, не могло пройти повз увагу ГСВС, тим більше, що такі ідеї мали відгук і серед вояків-українців. Так, корпусний з’їзд українців VIII корпусу (Румунський фронт) 3 грудня 1917 р. ухвалив: „Домагатись перед генеральним військовим секретарем, щоб слово „солдат” було скасовано і замінено словом „український козак”, а також домагатись скасування погонів...”¹⁵

Отож у перших числах грудня генеральний секретар військових справ С.Петлюра оголосив свій намір опублікувати статут про нову організацію армії, що „має на меті рівність усіх військових чинів”¹⁶. Щоб нейтралізувати більшовицький вплив, було розроблено – з участю військових фахівців – Статут Укра-

їнської народної армії. У середині грудня 1917 р. проект статуту розглянула Всеукраїнська рада військових депутатів. Оскільки він не містив положення про виборність командного складу, його було відхилено. До ГСВС висувалися вимоги скасувати чини й передати дисциплінарну владу в армії радам. 16 грудня 1917 р. Раднарком декретом „Про зрівняння всіх військовослужбовців у правах” скасував усі чини, звання й відзнаки. 17 грудня 1917 р., оминаючи як Центральну Раду, так і Генеральний Секретаріат, С.Петлюра затвердив Статут Української народної армії. Статут визначав, що кожен, хто перебуває в лавах армії УНР, називається „козаком”. Скасовувалося „звання офіцера”, службове становище козака мало визначатися його обов’язками. Встановлювалися такі „назви козаків по посадах”: козак, ройовий, чотар, бунчужний, півсотенний, сотник, курінний, осавул, полковник, отаман бригади, отаман дивізії, отаман корпусу і т.ін. У межах полку і будь-якої іншої окремої частини на всі посади (крім осавула) мав призначати командир частини, на посади від осавула і вище – Генеральний секретаріат військових справ¹⁷.

17 грудня 1917 р. наказом Військовому секретаріату ч.74 встановлено – на основі тодішньої російської – тимчасову похідну уніформу Української народної армії. Погони було скасовано, „назви по посадах” мали позначатися срібними або золотими галунними шевронами на правому рукаві вище ліктя. На конкретну посаду вказувала кількість шевронів, наявність або відсутність на них петлі, тип галуна (звичайний чи з „генеральським” зигзагом). Цікаво, що незатверджений проект статуту, опублікований В.Сергійчуком під назвою „Перший військовий закон УНР”, передбачав відзнаки посад у вигляді початкових літер

їхніх назв, нашитих на правому рукаві: „Р”, „Ч”, „Б”, „П” і т.ін.¹⁸ Новий генеральний секретар військових справ М.Порш наказом Військовому генеральному секретаріату УНР ч. 105 від 28 грудня 1917 р. трохи змінив цю уніформу, зокрема доповнив її блакитними погонами з жовтим кантом, однаковими для всіх військовиків. Погон мав розмір $\frac{3}{4}$ вершка (вершок – 4,4 см) по верхньому краю і $1\frac{1}{4}$ вершка по нижньому¹⁹.

За Центральної Ради власні системи відзнак мали й окремі військові частини. Як зазначає М.Битинський, „на початку творення українських військових відділів уживання в них командних та рангових відзнак носило характер такої ж буйної різноманітності та подекуди анархії, як це було і з вибором та уживанням різноманітного військового одягу... новостворені військові частини в силу життєвої необхідності винаходили для себе самостійно та уживали своїх локальних систем, які між собою були дуже часто відмінні як внутрішньою структурою, так і зовнішнім виглядом”²⁰. Так, військовики Богданівського полку носили сині погони з жовтими кантами й літерою „Б”, на яких містилися біляво-жовті нитяні стрічки (у підстаршин) і срібні галунні (у старшин). Полки Вільної України та ім. Полуботка як відзнаки використовували червоні смужки (у підстаршин) і червоні видовжені кружки над обшлагом лівого рукава (у старшин). Полк ім. Кошового Костя Гордієнка мав відзнаки у вигляді білих нитяних стрічок: підстаршина – 1 горизонтальну стрічку, старшина – 2 стрічки, розміщені хрест-навхрест, сотенний – крім того, ще одну стрічку зверху, командир полку – крім того, ще одну стрічку знизу²¹. Вояки Гайдамацького коша Слобідської України й Республіканського полку носили відзнаки у вигляді шевронів на

рукавах. За даними М. Битинського, цей вид відзнак був найпоширенішим²². У тогочасному українському війську панувала також плутанина офіцерських рангів і посадових найменувань, що часто призводило до порушення субординації²³. Деякі частини далі використовували систему козацьких чинів російської армії, інші вживали лише назви посад.

Закінчення українсько-більшовицької війни дало змогу розпочати уніфікацію відзнак. 29 березня 1918 р.²⁴ військовий міністр²⁵ О.Жуковський видав наказ ч.137, у якому мовилося: „Не один раз помічаю, що старшина української армії не знає своїх рангів; що всі начальники навіть маленьких частин прозивають себе отаманами, помічниками їх і т. п. Наказую старшині негайно пристосувати свої ранги до тих посад, що вони посідають в даний мент”²⁶. У наказі подано таку систему „військових рангів” і відповідних їм посад: „хорунжий — молодший старшина, півсотенний — командир півсотні, сотенний — командир сотні, курінний — командир куреня, осавул — помічник командира полку, полковник — командир полку, отаман бригади — начальник бригади, отаман дивізії — начальник дивізії, отаман корпусу — командир корпусу”²⁷.

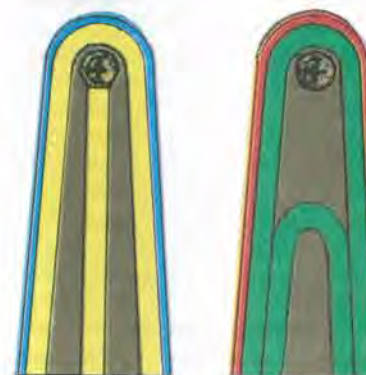
Вживане в наказі слово „ранги” не свідчило про повернення до старої системи чинів, адже „ранги” були прив’язані до конкретної командної посади. Особливе значення мало те, що наказ роз’яснив, до якої саме посади „пристосований” той чи інший ранг.

Відзнаки посад старшин Армії УНР. 1918 р.

1 квітня 1918 р. наказом Військовому міністерству ч. 142 було оголошено опис нової уніформи, затвердженої військовим міністром. Відзнаки посад старшин, згідно з наказом, розміщувалися на кольорових ромбоподібних петлицях з емблемами родів зброї. Підхорунжий мав на петлиці одну поперечну срібну або золоту смужку 0,5 см завширшки, хорунжий — дві, сотник — крім того, зірочку. Аналогічно розрізнялися посади курінного, осавула й полковника, але смужки були ширші (1 см). На петлицях отаманів містилося зображення пернача і двох гілочок. Отаман дивізії зірочок на петлицях не мав, отаман корпусу й отаман армії мали одну і дві

Повсякденні погони старшин Української Армії. 1918 р.

Погони підстаршин Української Армії. 1918 р.

Похідні погони старшин Української Армії

зірочки відповідно²⁸. Нову уніформу й відзнаки встигли отримати лише штаби та окремі частини.

Після гетьманського перевороту нова влада, що діяла під гаслом відновлення порядку й стабільності, продовжила започаткований за Центральної Ради курс на створення сильної регулярної армії. Визначальним для військового будівництва в той період став наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р., згідно з яким усім військовослужбовцям України повернуто „ті ранги і стани, які вони займали до більшовицького перевороту”, а також встановлено такі старшинські ранги: хорунжий, значковий, сотник; військовий старшина, полковник; генеральний хорунжий, генеральний значковий, генеральний бунчужний. Знаки розрізнення для армії запроваджено у вигляді погонів, спочатку лише для старшин, згодом і для підстаршин. Старшинські погони встановлено повсякденні (наказ Військовій офіції ч. 221 від 16 червня 1918 р.)²⁹ і похідні (наказ Військовій офіції ч. 222 від 18 червня 1918 р.)³⁰. Одночасно відзнаки посад на петлицях, встановлені наказом Військовому міністерству ч. 142 від 1 квітня 1918 р., було скасовано.

У зовнішньому вигляді нових знаків розрізнення відбилася спроба комісії з проектування і вироблення зразків нової уніформи поєднати досвід німецької і російської армій. Повсякденні погони робили з плаского брузументного шнура 6 мм завширшки золотого або срібного кольору. Як і в німецькій армії, категорії старшини розрізнялися способом плетіння шнура. Погон обер-старшини утворювався двома шнурами, перегнутими вдвоє і покладеними на суконну основу так, що верхній кінець погону завершувався півколом. Штаб-старшинський погон складався з коси, сплетеної з трьох шнурів, яку огинав ще один шнур. Така сама коса, тільки складена вдвоє, утворювала погон генеральної старшини. Шнур накладався на суконну основу кольору роду зброї. Крім способу плетіння, погони розрізнялися шириною (28 мм – обер-старшина, 34 мм – штаб-старшина, 40 мм – генеральна старшина). Ранги розрізнялися зірочками (10 на 15 мм) в обер- та штаб-старшини і булавами в генеральній старшини. Хорунжий і генеральний хорунжий зірочок (булав) не мали; значковий, військовий старшина і генеральний значковий мали 1 зірку (булаву); а сотник, полковник і генеральний бунчужний – 2 зірки (2 схрещені булави). Колір зірочок і булав був протилежний до кольору погону – як у російській армії, а система розрізнення рангів – як у німецькій.

Похідні погони виготовляли з сукна захисного кольору однакової форми й розміру для всіх категорій старшини. Погон мав клинувату форму із заокругленим верхнім кінцем і кант кольору роду зброї. На погоні обер-старшини нашивали одну вертикальну тасьму захисного кольору 8 мм завширшки за зразком російських „просвітів”, штаб-старшини – дві, а на погонах генеральної

старшини вишивали зигзаг 1,5 мм завширшки. З 27 серпня 1918 р. за наказом Військовій офіції ч. 449 ширину цього зигзагу збільшено до 1,5 см³¹. Нижній край погону вишивали в рукав мундира, верхній застібався на металевий, кістяний або ремінний гудзик (8 мм у діаметрі). На похідних погонах старшин Окремої сердюцької дивізії (наказ Військовій офіції ч. 461 від 31 серпня 1918 р.) „просвіти” і канти були кольорів, присвоєних її частинам (1 і 2 полки – краповий, 3 і 4 полки – оранжевий, артилерія та інженерна сотня – червоний)³².

Відзнаки для підстаршин встановлено 20 серпня 1918 р. наказом Військовій офіції ч. 515 (для надстрокових) і 21 серпня 1918 р. наказом Військовій офіції ч. 534 (для підстаршин строкової служби). Формою підстаршинські погони були схожі на старшинські похідні. Посади розрізнялися нашивками з тасьми 8 мм завширшки зеленого (підстаршини строкової служби) чи жовтого (надстрокові) кольору.

Особливі погони мали юнаки (курсанти) військових шкіл (наказ Військовій офіції ч. 700 від 9 листопада 1918 р.)³³ та військовослужбовці Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку (наказ Військовій офіції ч. 508 від 21 серпня 1918 р.)³⁴. Погони юнаків формою і розміром були аналогічні старшинським похідним, але їх належало виготовляти з малинового (для юнаків артилерійських та інженерних шкіл – червоного) сукна. Погон мав обшиватися золотим галуном 15 мм завширшки так, щоб між галуном і кантом (чорного кольору) залишався двоміліметровий „просвіт”. Посади розрізнялися кількістю і шириною „личок”, що мали розміщуватися на відстані 4 см від верхнього краю погону. Для військовослужбовців Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку було встанов-

лено відзнаки за зразком гусарських частин російської імператорської армії. Погони робили зі джгута (білого вовняного в козаків і підстаршин, срібного з ушитими жовтими і блакитними нитками – у старшин), складеного вдвоє з петлею внизу. Ранги старшин позначали срібними штапованими „гайками” із золотими зірками, надітими на джгут (хорунжий – погон без гайок, значковий і військовий старшина – одна гайка, сотник і полковник – дві). „Гайки” підстаршин були з переплєтених жовтих і блакитних ниток. Отже, існувало чотири системи розрізнення підстаршинських посад (див. табл.).

Окремо слід зупинитися на системі відзнак 1-ї козачої стрілецької (Сіро-жупанної) дивізії, сформованої австрійцями з військовополонених українців. 27 серпня 1918 р. дивізія прибула на територію Української Держави і її зарахували на всі види забезпечення Української армії³⁵. Рангові відзнаки військовослужбовців 1-ї козачої стрілецької дивізії розміщувалися на комірах жупанів. За словами М. Бутовича, вони являли собою „певний українсько-австро-угор-

ський компроміс”³⁷. Справді, ця система відзнак копіювала австро-угорську, але замість зірочок використовувалися зображення пшеничних колосків, що символізували родючість української землі та її багатство на хліб. Автором проекту відзнак був полонений художник Ю.Балицький³⁸.

Підстаршини носили на комірі від одного до трьох срібних металевих колосків (бунчужний – три колоски на жовтому галуні), старшини – від одного до трьох вишитих золотом колосків, позаду яких нашивали вертикальну синьо-жовту смужку, як у старшин УСС. У отаманних старшин³⁹ передню частину й низ коміра жупана обшивали срібним галуном, на якому розміщували золоті колоски.

Щодо відзнак генералів дослідники не мають одностайної думки. За відомостями М.Битинського, генеральський ранг був один і позначали його зображенням тризуба на золотому галуні⁴⁰. Натомість В.Карпов твердить, що галун на комірі генерала був срібний, а сам ранг позначали зображенням схрещених бунчука і булави⁴¹. Тим часом у спогадах М.Бутовича зазначається, що для генералів було встановлено

Системи розрізнення підстаршинських посад

Посада	Підстаршини строкової служби	Надстрокові підстаршини	Юнаки військових шкіл	Підстаршини Сердюцького Лубенського кінно-козачого полку
Ройовий	Дуга з тасьми від нижнього краю до середини погону	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	Дві жовті лички 10 мм завширшки ³⁶	Одна гайка
Чотовий	Погон обшитий тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, стрічка по осі погону	Три лички	Дві гайки
Бунчужний	Дуга до середини погону і обшивка тасьмою за винятком нижнього краю	Окрім того, дві поперечні лички по 1 см завширшки	Одна галунна нашивка 3 см завширшки	Три гайки

срібний галун на комірці із зображенням золотих булав – однієї, двох чи трьох, залежно від рангу⁴². Маємо надію, що подальші дослідження внесуть остаточну ясність.

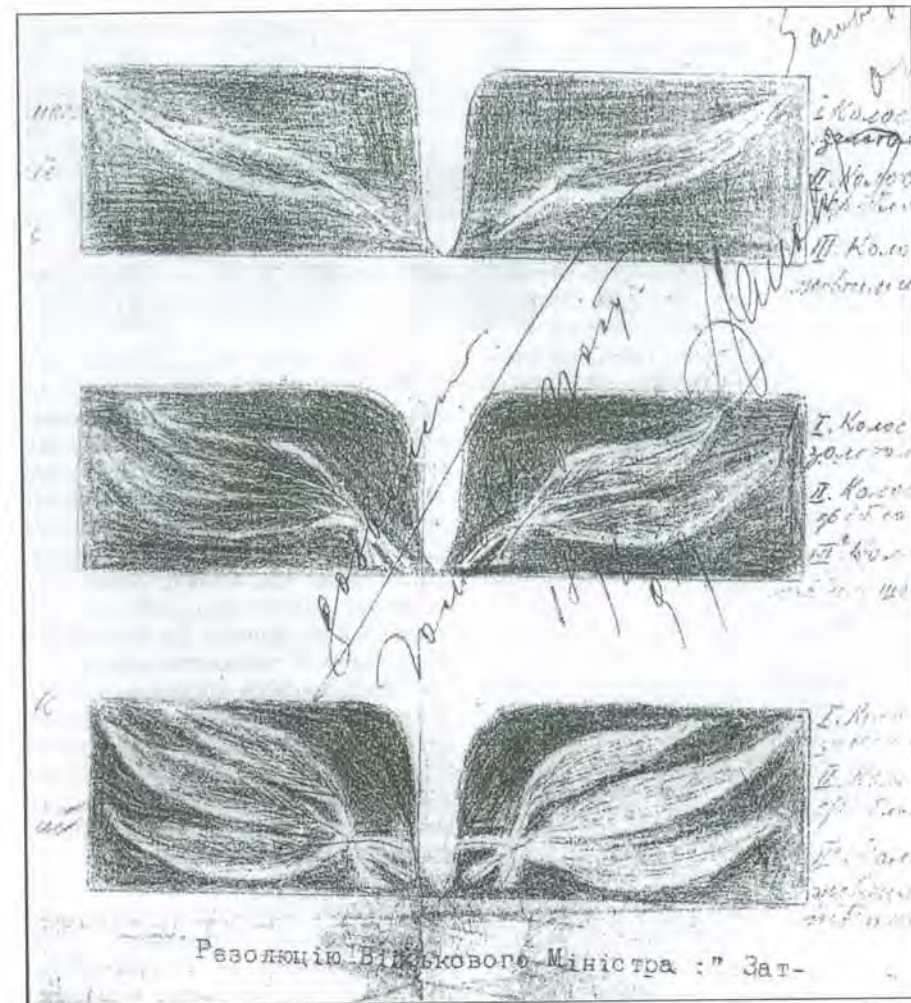
Так чи інакше, але відзнаки Сірожупанної дивізії були досить оригінальні, зокрема використання як основного елементу пшеничних колосків. У зв'язку з цим доречно навести думку громадсько-політичного діяча і публіциста О. Назарука, який у 1914 – 1918 рр. очолював пресову квартиру Легіону УСС. У 1918 р. він видав надзвичайно цікаву брошуру „Формальні проблеми української державності”, у якій присвятив увагу й справі створення армійської уніформи. Оцінюючи пропозиції щодо нового однострою, подані свого часу до пресової квартири, О. Назарук писав: „Вправді не в такій мірі нерозумне, але все-таки невідповідне було б пропозиція відзначити українських жовнірів колосками – „тому, що ми хліборобський народ”. Се очевидно правда, що ми хліборобський народ і живемо головню з хліборобства, як цілий ряд інших народів живе головню з торгівлі, промислу чи риболовлі. Але досі ні одному не прийшов до голови помисел, щоб з тої причини давати своїм жовнірам за відзнаку торговельну вагу, молот чи рибу, бо се з військом як таким нічого спільного не має”⁴³.

Після приходу до влади Директорії Української Народної Республіки нове військове керівництво відмовилося від рангів і одностроїв, встановлених за Української Держави. 8 січня 1919 р. наказом Головної управи Війська УНР (ГУ ВУНР) ч. 28 встановлено нову уніформу (звичайну похідну й парадну) для старшин, урядовців та козаків. За відзнаки „рангів по посадах” (козаки: ройовий, чотовий, бунчужний; старшини: хорунжий, сотник, курінний, військовий старшина, полковник, бригад-

ний отаман, дивізійний отаман, корпусний отаман, наказний отаман) мали правити комбінації зірок і стрічок (10 мм завширшки для отаманів, 4 – 5 мм завширшки для решти старшин), розміщених на кольорових петлицях жупана⁴⁴. Кольори за родами зброї було запозичено з ужитку Української армії. На жаль, достеменний вигляд цих відзнак наразі не відомий. Новий однострій тоді не вдалося запровадити внаслідок складності виготовлення його й воєнних невдач.

Власні системи відзнак у той період мали (чи планували мати) також окремі частини і з'єднання. Так, ще напередодні протигетьманського повстання один із старшин Окремого Чорноморського козацького коша⁴⁵ розробив проект однострою частини. Це була спроба поєднати традиційні українські, кавказькі й російські елементи. Відзнаки планувалися у формі погонів. Для козаків і підстаршин передбачалися погони з синіми (піхота), малиновими (артилерія) і жовтими (кіннота) обшивками та личками: 1 широка золота для бунчужного, 1 – 2 вузькі для решти підстаршин. Старшинські погони мали бути зі срібного галуна, з синіми, малиновими і жовтими просвітами – російського зразка, тільки коротші й вузьчі⁴⁶. Найімовірніше, далі проекту справа не пішла.

У січні 1919 р. до військового міністра УНР звернувся командир Галицько-українського полку імені Богуна⁴⁷ полковник д-р Копцюх з проханням затвердити штат („Устрій Галицько-українського полку імені Богуна”) та відзнаки. У зверненні полковник Копцюх докладно розповів про систему чинів, відзнаки та однострій, які він розробив. 18 січня 1919 р. штат полку (тимчасово) й відзнаки затвердив військовий міністр отаман О. Греків⁴⁸. Система чинів Галицько-українського

полку імені Богуна цікава поєднанням досвіду наддніпрянських і галицьких військових формувань. „Новістю речі, – писав полковник Копцюх, – являється тут цілковитий брак офіцерського стану, бо всі намічені мною ступені старшинства підпадають під одне тільки поняття „старшина”. Однаково ж я розділив рівночасно старшин на три категорії, так що найнижча категорія, себто четові старшини, котрі сповнятимуть службу в межах чети

Відзнаки чинів Галицько-українського полку ім. Богуна. 1919 р.

(взводах), уявляють собою в дійсності стан підофіцерів (унтер-офіцерів), середня категорія, себто сотенні старшини, котрі сповнятимуть вищу службу в межах сотні як командири чет (взводів) і сотень, будуть представляти в дійсності стан молодших офіцерів, а штабові старшини будуть в дійсності штабовими офіцерами”⁴⁹. Встановлю-

валися такі старшинські чини: четові старшини – вістун, десятник, підхорунжий; сотенні старшини – хорунжий, четар, сотник; штабові старшини – курінний отаман, осавул, полковник. Рядовиків називали стрільцями, а не козаками, як у наддніпрянських військових формуваннях. Відзнаки передбачалося носити на комірці жупана, на синьому полі. Кожна категорія старшин повинна була мати однакові відзнаки – як формою, так і виконанням: четові старшини – від одного до трьох вишитих жовтою шовковою ниткою пшеничних колосків, сотенні старшини – від одного до трьох вишитих сріблом житніх колосків, штабові старшини – від одного до трьох вишитих золотом пшеничних колосків⁵⁰. Як бачимо, в системі відзнак Галицько-українського полку імені Богуна використано як основний елемент зображення колосків, подібно до 1-ї козачої стрілецької (Сірожупанної) дивізії. На жаль, нам не відомо, чи були ці відзнаки в практичному вжитку. Що ж до Сірожупанної дивізії, то вона зберігала власну систему відзнак до останку⁵¹.

Під час наступної реорганізації наказом військам дієвої армії УНР ч. 80 від 9 квітня 1919 р. „до затвердження законодавчим порядком” було встановлено „ступені”, що їх надавали старшинам, але не відповідно до посади, а до останнього рангу на попередній службі⁵². Система ступенів старшин була, по суті, системою персональних рангів. Термін „ступень” (у деяких документах – „ступінь”), очевидно, запозичено з ужитку Української галицької армії. Пізніше в практиці знову усталився термін „ранг”.

З ініціативи в.о. начальника Головного управління Генерального штабу (ГУГШ) отамана О.Шайбле наказом ГУ ВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р. встановлено нову похідну

уніформу: кашкет, френч і штани захисного кольору й сіру шинелю – чумарку⁵³. У доповіді на ім'я військового міністра, в якій обґрунтовувалася потреба запровадити нову форму, отаман Шайбле запропонував розмішувати рангові відзнаки (з чорного канта для козаків, з чорної стьошки (тасьми) різної ширини для старшин) на обшлагах мундира і шинелі⁵⁴. Цей проект і було взято за основу.

Згідно з наказом ч. 276, відзнаки ступенів і посад розмішували на чобілах (обшлагах) френча й чумарки над „кутками” кольору, що відповідав роду зброї. Для козаків і підстаршин це були шеврони кутом угору з жовтого канта 1/4 см завширшки, розміщені на відстані 1/2 см один від одного. Козак мав 1 шеврон, гуртковий, ройовий, чотвий і бунчужний – 2 – 5 шевронів відповідно. Старшинам від підхорунжого до полковника належали відзнаки у вигляді шевронів з жовтої тасьми 2/3 см завширшки. Підхорунжий мав 1 шеврон кутом угору, хорунжий – такий само шеврон, але з петлею, у чотаря і сотника під шевроном з петлею були 1 і 2 шеврони без петель. Два шеврони з петлями, розміщеними одна в одну, позначали ступінь осавула, полковник мав під двома шевронами з петлями один без петлі. Відзнаки отаманів були з тасьми 1 3/4 см завширшки: отаман мав 1 шеврон з петлею і 1 без петлі під ним, кошовий отаман – 1 шеврон з петлею і 2 без петлі. Відстань між шевронами становила 1 см.

Окрім ступенів, відзнаками на рукавах позначали посади військового міністра, наказного і Головного отаманів. Посаду наказного отамана Народної республіканської армії встановлено законом, ухваленим Радою Народних Міністрів 20 лютого 1919 р. і затвердженим Директорією 24 лютого. Згідно з цим зако-

ном, наказному отаманові доручалося „безпосереднє ведення військових операцій”, йому підлягали „всі галузі дієвої армії во всіх відношеннях”. Наказний отаман підлягав через Головного отамана лише Директорії УНР і відповідав перед нею. За Головним отаманом залишався „верховний догляд за всіма озброєними силами Республіки”. У свою чергу військовий міністр мав завданням „формування і організацію республіканських військ та постачання їх всім необхідним задоволенням і військовим спорядженням до передачі військ і постачання в склад дієвої армії”⁵⁵. Військовий міністр носив такі саме шеврони, як кошовий отаман, але на кутку малинового кольору з білим кантом (колір штабів та управлінь) містилося зображення тризуба, вишитого золотом. У наказного й Головного отаманів не лише кутки, а й весь низ рукава мав бути з синього сукна й містити зображення золотого тризуба. За відзнаку наказного отамана правив 1 шеврон з трьома петлями, Головного отамана – 1 шеврон з трьома петлями і 1 шеврон без петель під ним⁵⁶. Посаду наказного отамана скасовано законом від 19 липня 1919 р., командування армією перейняв на себе Головний отаман військ УНР на правах Верховного головнокомандувача⁵⁷.

Відзнаки ступенів і посад армії УНР. Рангові відзнаки армії УНР. 1919 р.

Як бачимо, нова система нагадувала відзнаки, встановлені в грудні 1917 р., і була досить складною. Згідно з наказом ГУВ УНР ч. 32 від 30 червня 1919 р., старшинські відзнаки належало виготовляти з брузументу: для муштрових старшин – із золотого, для немустрових і військово-адміністративних старшин – зі срібного⁵⁸. Відзнаки старшин і юнаків Житомирської пішої юнацької школи мали робитися з білої тасьми або срібного брузументу й білого канта відповідно (наказ ГУВУНР ч. 122 від 14 серпня 1919 р.)⁵⁹.

Нестача й дорожнеча потрібних матеріалів зумовили рішення про поступове запровадження описаного вище однострою. Наказом Головної команди війська УНР (ГКВУНР) ч. 113 від 30 липня 1919 р. (оголошений у наказі ГУВУНР ч. 160 від 5 вересня 1919 р.) як обов'язкові відзнаки встановлено кокарду, нарукавний знак – тризуб кольору роду зброї, а також емблеми родів зброї і спрощені відзнаки рангів на комірці. Знаки розрізнення рангів розмішувалися з одного, емблеми родів зброї – з другого боку коміра. Відзнаки рангів являли собою комбінації жовтих сукняних або металевих „крапок” діаметром 7 – 8 мм і вертикальних

Відзнаки рангів Армії УНР. 1920 р.

смужок 7 – 8 мм завширшки та 24 – 25 мм завдовжки⁶⁰. Козакам і підстаршинам належали від 1 до 5 крапок; підхорунжому – 1 смужка, хорунжому, чотареві й сотнику – смужка і 1 – 3 крапки; осавулові й полковнику – 2 і 3 смужки. На комірах отаманів були зображення тризубів⁶¹. Наказом ГКУВУНР ч. 136 від 27 серпня 1919 р. „надіти відзнаки на зразок старшинських: з зазначенням на лівому боці коміра відзнаку фаху, на правому – рангу” дозволено також військовим лікарям⁶². Обидві системи відзнак співіснували до весни 1920 р.

З 20 серпня 1920 р. при ГУГШ розпочала роботу комісія для розгляду законопроекту про встановлення рангів і розроблення законопроекту про проходження служби в Армії УНР під головуванням отамана М.Омельяновича-Павленка. Результати діяльності цієї комісії втілено в наказі ГКУВУНР ч. 8, від 12 березня 1920 р. Цей наказ скасовував усі попередні накази про ранги Армії УНР і подавав таблицю нових українських рангів, що порівнювалися з рангами російської, австро-угорської та польської армій. Відтоді рангова система Армії УНР мала такий вигляд: I. Генеральна старшина: 1. Генерал-полковник; 2. Генерал-поручник; 3. Генерал-хорунжий. II. Булавна старшина: 4. Полковник; 5. Підполковник. III. Молодша старшина: 6. Сотник; 7. Поручник; 8. Хорунжий.

IV. Підстаршина: 9. Підхорунжий, лікарський помічник⁶³; 10. Бунчужний; 11. Чотовий; 12. Ройовий. V. Шеренгові козаки: 13. Гуртковий; 14. Козак⁶⁴.

Встановлювалась також нова похідна уніформа, розроблена на основі однострою за наказом ГУВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р. Згідно з наказом ГУВУНР ч. 16 від 30 березня 1920 р., яким оголошено її опис, відзнаки рангів розміщували на кольорових петлицях мундира й шинелі. Петлиці мали розмір 3,5 на 5 см і характерний виріз у задній частині. Конкретні ранги визначалися комбінаціями п'ятикутних зірок, смужок і державних гербів – у старшин Генерального штабу та вищих штабів до штабу бригади включно, військовослужбовців інтендантури, технічних військ, санітарних та ветеринарних частин – срібних, у решти – золотих⁶⁵. У цілому нова система була поліпшеним варіантом відзнак, встановлених наказом ГКУВУНР ч. 113, – „крапки” замінили на зірочки, а смужки почали розміщувати горизонтально. На петлицях генерал-хорунжого містився державний герб⁶⁶, генерал-поручника й генерал-полковника – герб і 1 – 2 зірки. 16 квітня 1920 р. цю уніформу затвердив Головний отаман, усім військовослужбовцям було наказано одягнути нові відзнаки до 1 травня (наказ ГУВУНР ч. 24 від 20 квітня 1920 р.)⁶⁷.

За словами М.Битинського, „і ця остання система українських рангів не досягла ще вповні своєї струк-

Відзнаки степенів УГА. 1919 р.

турно тонкої досконалості і виразності у зовнішньому означуванні; відчувається, що при потрійному групуванні рангів по класах старшини у старшини булавної начеб бракує ще одного рангу нижче підполковника; а також і однакове означування галузовими пасками рангу підхорунжого й рангу булавної старшини до якоїсь міри відпирає зоровому вражінню ясності й логічності такого означування”⁶⁸.

Принагідно зауважимо, що, ймовірно, тоді ж таки, у березні 1920 р., розроблено далеко досконаліший проект наказу про нову похідну уніформу Армії УНР (надійшов до ГУГШ 5 травня 1920 р.). Відзнаки рангів, згідно з цим проектом, мали розміщуватися на кольорових петлицях (4,5 – 5,5 см завширшки і 10 – 12 см завдовжки). Гуртковий, ройовий, чотовий і бунчужний повинні були носити 1 – 4 зірки, петлиці козака мали бути без зірок. Ранг підхорунжого передбачалося позначати горизонтальною смужкою, хорунжого, поручника й сотника – смужкою і 1 – 3 зірками над нею. Петлиці булавної старшини (осавул, підполковник, полковник) мали прикрашати зображення схрещених булав і 1 – 3 зірки, генеральної старшини – герб („держак святого Володимира”) у лавровому вінку і 1 – 3 зірки (шести – семикутні)⁶⁹.

Ідеї, закладені в цьому проекті, втілено в процесі дальшого вдосконалення системи відзнак. Так, з ініціативи військового міністра, Генштабу полковника В.Сальського

(доповідь Головному отаманові ч. 142)⁷⁰ на відзнаках генералів державний герб почали вміщувати в лавровий вінок, а ранги позначати 1 – 3 зірками (наказ ГУВУНР ч. 140 від 16 червня 1920 р.)⁷¹. Збільшили розмір петлиць, замість п'ятикутних зірок часто використовували шести- і семикутні, особливо на відзнаках генеральної старшини.

Українська галицька армія (УГА) мала окремий польовий однострій та відзнаки, розроблені четарем УСС Л.Лепким⁷² і встановлені XLVI розпорядком Державного секретаріату військових справ (ДСВС) від 22 квітня 1919 р. Відзнаки степенів розміщували на рукавах мундира („блюзи”) і плаща. Степені стрільців і підстаршин позначали вузькими (6 мм) і широкими (14 мм) срібними смужками завдовжки 120 мм. Старший стрілець, вістун, десятник мали 1 – 3 вузькі, старший десятник і підхорунжий – 1 широку, булавний старший десятник – 1 широку й 1 вузьку під нею.

У літературі часто згадується про існування в УГА степеня бунчужного, який позначався 1 широкою і 2 вузькими смужками⁷³. Тут треба зробити невеличкий відступ. Річ у тому, що в австро-угорській армії під час Першої світової війни існував ступень „заступника офіцера” (Offizier-Stellvertreter), який надавали унтер-офіцерам, призначеним на офіцерські командні по-

сади. У Галицькій армії він мав назву „містостаршина”. Цей ступень залишили тим підстаршинам, які здобули його на австрійській службі, але в УГА він встановлений не був. Так, у наказі військам Галицької армії ч. 39 від 4 березня 1919 р. зазначалося, що „цей ступень старшинства яко такий в Укр[аїнській] армії офіційно не існує”⁷⁴. У наказі військам Галицької армії ч. 46 від 25 квітня 1919 р. повідомлялося, між іншим, що „підстаршинські ступені містостаршини і булавного старшого десятника будуть стягнені в один окремих підстаршинський ступень”⁷⁵. Це пізніше й зробили — замість ступенів містостаршини і булавного старшого десятника запроваджено ступень булавного десятника. Хоча таке рішення викликало протест деяких містостаршин, у розпорядженні для військ Галицької армії ч. 3 від 25 вересня 1919 р. було ще раз зазначено, що „ступень містостаршин не є установлений в Укр[аїнській] армії ніякими приписами, а полишається його лише бувшим австр[ійським] підстаршинам тої категорії”⁷⁶. Документів, які б засвідчували заміну назви „містостаршина” на „бунчужний” і встановлення для цього ступеня відзнак, ми поки що не виявили.

Сотенні старшини, відповідно до XLVI розпоряду носили відзнаки у вигляді золотих смужок (6 мм завширшки і 120 мм завдовжки) з розетками на кінцях: хорунжий і четар — одну, поручник — дві, сотник (у кіноті — ротмістр) — три. У полкових старшин (отаман, підполковник, полковник) смужки були плетені (14 мм завширшки) — відповідно одна, дві та три. Генеральний четар⁷⁷ мав одну широку (30 мм), розшиту сріблом смужку із зображенням схрещених булав і розеткою на кінці, генеральний поручник і генеральний сотник — одну і дві вузькі смужки без розеток обабіч широкої. Усі ці від-

знаки накладали на сукняні підкладки кольору роду зброї⁷⁸. Така система відзнак збереглася в УГА і після переходу її за Збруч у липні 1919 р.

З огляду на воєнні дії і неможливість точного додержання наказів про уніформу, підстаршинам фронтових частин було наказано використовувати замість срібних нашивок і шнурків білі (наказ військам ч. 47 від 22 червня 1919 р.)⁷⁹. Згодом, зважаючи на нестачу матеріалів, наказом військам ч. 106 від 11 липня 1919 р. було дозволено носити польові відзнаки з зеленого сукна на кольорових підкладах: для старшин у вигляді смужок з „поширенням в формі зірки” (смужки хорунжих мали бути без „зірок”), підстаршини повинні були носити смужки „приписаної ДСВС ширини й форми о половину коротші”. Зазначалося водночас, що „сі відзнаки, однак, лише тоді переводити, коли не буде інших — приписаних матеріалів, а Начальна команда звертає увагу, щоби такі случаи обмежити до найстрогішої конечності”⁸⁰.

Після входження УГА до складу Червоної армії (під назвою Червона українська галицька армія — ЧУГА) наказом ч. 4 від 2 березня 1920 р. старшинські відзнаки скасовано⁸¹, замість ступенів належало використовувати назви посад: стрілець, роевий, справник, четовий, сотенний, курінний, полковий і т.д. (наказ червоним галицьким військам ч. 7 від 3 березня 1920 р.)⁸². Цікаво, що наприкінці березня 1920 р. командування 44-ї Таращанської дивізії, якому підпорядковувалася 1-а бригада ЧУГА, планувало запровадити для її військовослужбовців звання на кшталт сержант, лейтенант, капітан і відзнаки за зразком Червоної армії. Але ці ідеї викликали обурення в галицьких вояків⁸³.

Отже, відзнаки військових звань у 1917 — 1921 рр. під впливом воєнних і політичних подій не раз зазнавали змін. Більшість тогочасних

систем відзнак демонструють заперечення досвіду імперських російської і австро-угорської армій. Так, на противагу погонам відзнаки посад, а згодом ступенів і рангів Армії УНР розміщували на рукавах або петлицях. В УГА відзнаки ступенів були на рукавах. Лише за Гетьманату для розрізнення рангів запроваджено погони, які, окрім своїх прямих функцій, символізували повернення до порядку й відродження таких напівзабутих цінностей, як дисципліна, послух, чиношанування тощо.

На перший погляд, жодних традицій у цій сфері сформуватися в той час просто не могло. Проте маємо підстави говорити про наявність деяких, якщо не традиційних, то принаймні найчастіше вживаних у системах відзнак елементів.

По-перше, це зображення історичних знаків військової влади на відзнаках вищого командного складу. Так, на петлицях отаманів Армії УНР (наказ Військового міністерству ч. 142 від 1 квітня 1918 р.) був зображений пернач, що вказував як на категорію, так і на першу посаду (отаман дивізії). Погони генеральної старшини за Гетьманату прикрашали булави, кількість яких позначала конкретний ранг. В УГА схрещені булави на генеральських відзнаках вказували як на категорію, так і на перший ступень (генеральний четар). За деякими даними, зображення булав мали розміщуватися також на комірах генералів Сірожупанної дивізії. Натомість за проектом уніформи Армії УНР весни 1920 р. схрещені булави повинні були позначати категорію булавної старшини (осавул, підполковник, полковник). Слід зазначити, що на початку 1990-х рр., коли розроблялися нові однострої для Збройних Сил України, пропонувалося ввести до системи відзнак військових звань зображення перначів та булав (про-

екти К.Гломозди, О.Руденка, О.Кохана), але ці ідеї тоді було відкинуто. Наразі зображення схрещених булав у лавровому вінку прикрашає тільки погони гетьмана Українського козацтва, решта старшини має на погонах зображення схрещених булави і бунчука в лавровому вінку. Нова система відзнак міліції (автор — О.Руденко) передбачає розміщення схрещених перначів на погонах старших офіцерів і схрещених перначів у дубовому вінку на погонах генералів.

По-друге, це шеврони. Ними позначали „назви по посадах” за наказом Військового секретаріату ч. 74 від 17 (30) грудня 1917 р. Вони найчастіше фігурують у системах відзнак окремих частин за Центральної Ради, у вигляді шевронів були й відзнаки ступенів за Директорії (наказ ГУВУНР ч. 276 від 24 квітня 1919 р.). Нині шеврони використовують як основний елемент відзнак сержантського й старшинського складу міліції, а також підстаршин Українського козацтва та Української народної самооборони⁸⁴.

На підставі викладеного видається доцільним рекомендувати використання цих елементів у розробках нових відзнак військових звань Збройних Сил України. На наш погляд, звання сержантів і старшин можна позначати вузькими й широкими шевронами кутом угору: старшого солдата, молодшого сержанта, сержанта, старшого сержанта — 1 — 4 вузькими, старшини — 1 широким. Звання прапорщика міг би позначати такий самий шеврон, як у старшини, і символ Збройних Сил над ним; на погоні старшого прапорщика символ можна вмістити в лавровий вінок. Погони офіцерів пропонуються для всіх єдиної форми й розміру, з вишитим золотим окантуванням. Для молодших офіцерів окантування слід залишити таким, як тепер, для старших офі-

церів зробити ширшим, на кшталт плетіння погонів штаб-старшини Української армії (1918 р.) та нашивок полкових старшин УГА (1919 р.) Погони генералів мали б бути повністю золотими з вишитим орнаментом на зразок генеральських відзнак УГА (цей орнамент розроблено за мотивами народної вишивки) і широким плетеним окантуванням. Крім цього, на погонах старших офіцерів слід умістити схрещені перначі, на погонах генералів – схрещені булави. На конкретне звання має вказувати відповідна кількість зірочок. На погоні генерала армії України можна розмістити схрещені під прямим кутом булави з накладенням на них зображенням малого Державного Герба України в каліновому вінку. Безперечно, хтось може запропонувати інші варіанти. Головне, щоб у відзнаках військових звань відбивалася тяглість історичних традицій і спадкоємність між українськими арміями минулого і сучасними Збройними Силами України.

ПРИМІТКИ

- ¹ Гломозда К.Ю. До історії українських військових рангів XVII – XX ст. // Наукові записки Національного університету Києво-Могилянська академія: Історія. – 1999. – Т.14. – С.42.
- ² Організаційно-координаційний центр Легіону УСС. Українська боева управа створена 3 серпня 1914 р., займалася в основному пропагандистською, видавничою і доброчинною діяльністю.
- ³ Темницький В. Українські січові стрільці // Пам'яткова книжка Союзу Визволення України: Календар на 1917 рік. – Відень, 1917. – С.197. В українській військовій термінології „чета” („чота”) відповідає російському терміну „взвод”.
- ⁴ Гломозда К.Ю. Зазнач. праця. – С.44. Термін „степень” відповідав термінові „dienstgrad” в австро-угорській і „чин” у російській армії.
- ⁵ Історія українського війська 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С.816.
- ⁶ Прищепа С.В. Вооруженные силы Австро-Венгерской империи // Сержант. – 2000. – №4. – С.13.

- ⁷ Думін О. Історія легіону Українських січових стрільців // Дзвін. – 1993. – №2 – 3. – С.148.
- ⁸ Історія українського війська 1917 – 1995. – Львів, 1996. – С.815.
- ⁹ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 1076. – Оп. 2. – Спр. 8. – Арк. 7.
- ¹⁰ Гломозда К.Ю. Зазнач. праця. – С. 44 – 45.
- ¹¹ Там само. – С. 45.
- ¹² ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк.80.
- ¹³ За старим стилем.
- ¹⁴ Шепелев Л.Е. Отмененные историей чины, звания и титулы в Российской империи. – Ленинград, 1977. – С.135.
- ¹⁵ ЦДАВО України. – Ф.1074. – Оп.2. – Спр.10. – Арк.15.
- ¹⁶ Голубко В. Армія Української Народної Республіки 1917 – 1918: Утворення та боротьба за державу. – Львів, 1997. – С.145.
- ¹⁷ Статут Української народної армії, затверджений 17-го грудня військовим генеральним секретарем Петлюрою // Нова громада. – 1917. – 28 груд. (1918. – 10 січ.).
- ¹⁸ ЦДАВО України. – Ф.1076. – Оп.1. – Спр. 2а. – Арк. 91 зв., 93.
- ¹⁹ Там само. – Спр. 1а. – Арк. 30.
- ²⁰ Битинський М. Військові відзнаки Української національної армії // Гуртуймося. – 1932. – Ч.9. – С.50.
- ²¹ Там само. – С.50 – 51.
- ²² Там само. – С.51.
- ²³ Голубко В. Зазнач. праця. – С.202.
- ²⁴ Тут і далі – дати за новим стилем.
- ²⁵ Четвертим універсалом 9 (22) січня 1918 р. Генеральний Секретаріат перейменовано на Раду Народних Міністрів.
- ²⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1076. – Оп. 3. – Спр. 22. – Арк. 169 зв.
- ²⁷ Там само.
- ²⁸ Там само. – Оп. 1. – Спр. 11. – Арк. 104 – 105.
- ²⁹ Там само. – Ф. 1074. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 41 – 42.
- ³⁰ Там само. – Арк. 44.
- ³¹ Там само. – Спр. 9. – Арк. 44.
- ³² Там само. – Арк. 178 – 179.
- ³³ Там само. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 553.
- ³⁴ Там само. – Арк. 434.
- ³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1077. – Оп. 5. – Спр. 10. – Арк. 385.
- ³⁶ Портупей-юнак мав 1 личку.

- ³⁷ Бутович М. Формування Сірої дивізії у Володимирі-Волинському // За державність. – 1966. – 36.11. – С.22.
- ³⁸ Дубрівний П. Сірожупанники // За державність. – 1964. – 36. 10. – С. 44.
- ³⁹ Категорія „отаманні старшини” Сірожупанної дивізії відповідала категорії „штаб-старшини” Української армії.
- ⁴⁰ Битинський М. Зазнач. праця. – С.51.
- ⁴¹ Карпов В. Однострої Української армії (1917 – 1920) // Військово-історичний альманах. – 2000. – Ч.1. – С.112.
- ⁴² Бутович М. Зазнач. праця. – С.22.
- ⁴³ Назарук О. Формальні проблеми української державності. – К., 1918. – С.20.
- ⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.2. – Арк.19.
- ⁴⁵ Окремий Чорноморський козацький кіш почав формуватися в Києві 31 липня 1918 р. Штат частини затверджено 26 серпня 1918 р. У вересні 1918 р. передислокований до Бердичева. Взяв участь у протигетьманському повстанні.
- ⁴⁶ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 6. – Арк. 15.
- ⁴⁷ Галицько-український полк імені Богуня формувався, ймовірно, у кінці 1918 – на початку 1919 р. в Єлисаветграді. За штатом мав складатися з трьох піхотних (штаб і 4 сотні) куренів та панцерного (штаб і кулеметна, автомобільна та кінна сотні) куреня й налічував 2171 особу. У лютому 1919 р. полк взяв участь у бойових діях у складі Південно-східної групи Армії УНР.
- ⁴⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 4. – Спр. 8. – Арк. 2, 4.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 3.
- ⁵⁰ Там само. – Арк. 2, 3.
- ⁵¹ Історія українського війська 1917 – 1995. – С. 817.
- ⁵² ЦДАВО України. – Ф.1078. – Оп.1. – Спр. 97. – Арк. 64.
- ⁵³ Там само. – Оп. 4. – Спр.1. – Арк. 48 – 49.
- ⁵⁴ Там само. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 9.
- ⁵⁵ Там само. – Ф. 1075. – Оп.2. – Спр.5. – Арк. 142.
- ⁵⁶ Там само. – Ф.1078. – Оп.2. – Спр. 4. – Арк. 58.
- ⁵⁷ Там само. – Ф.1075. – Оп.2. – Спр.3. – Арк.34.
- ⁵⁸ Там само. – Ф.1078. – Оп.4. – Спр.1. – Арк.75 зв.
- ⁵⁹ Там само. – Арк. 189 зв.
- ⁶⁰ Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 3. – Арк. 94 зв, 95.

- ⁶¹ Історія українського війська 1917 – 1995. – С. 818 – 819.
- ⁶² ЦДАВО України. – Ф.1075. – Оп. 2. – Спр.3. – Арк. 95 – 95 зв.
- ⁶³ Надавався особам, що закінчили повний курс спеціальних фельдшерських шкіл.
- ⁶⁴ ЦДАВО України. – Ф.1 075. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 35, 35 зв.
- ⁶⁵ Там само. – Спр. 62. – Арк. 20.
- ⁶⁶ Судячи з робочих матеріалів, була пропозиція позначення рангу генерал-хорунжого гербом і однією зіркою. Але цей варіант чогось було відхилено.
- ⁶⁷ ЦДАВО України. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 64. – Арк. 40.
- ⁶⁸ Битинський М. Зазнач. праця. – С. 52.
- ⁶⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1078. – Оп. 2. – Спр. 4. – Арк. 3 зв – 4 зв.
- ⁷⁰ Там само. – Арк. 77.
- ⁷¹ Там само. – Ф. 1075. – Оп. 2. – Спр. 61. – Арк. 190 зв., 191.
- ⁷² Петруняк М. Спогади УССа про начальника УГА генерала Михайла Омеляновича-Павленка // Українське козацтво. – 1969. – Ч. 3 – 4. – С. 26.
- ⁷³ Історія українського війська: В 3 т. – К., 1994. – Т.2. – С.280; Долницький М. Однострій і відзнаки ступнів УГА // Українська галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях (матеріали до історії). – Вінніпег, 1958. – С.140.
- ⁷⁴ ЦДАВО України. – Ф. 2188. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 14.
- ⁷⁵ Там само. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 82.
- ⁷⁶ Там само. – Оп. 2. – Спр. 58. – Арк. 19.
- ⁷⁷ Пізніше слово „генеральний” було замінено на „генерал”.
- ⁷⁸ Дерябин А.И. Гражданская война в России 1917 – 1922: Национальные армии. – Москва, 1998. – С. 24, 33.
- ⁷⁹ ЦДАВО України. – Ф. 2192. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 176.
- ⁸⁰ Там само. – Ф. 2188. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 191.
- ⁸¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 70. – Арк. 47.
- ⁸² Там само. – Арк. 51.
- ⁸³ Яворський З. Зв'язок 1-ої бригади УСС // Українська галицька армія: У 40-річчя її участі у визвольних змаганнях в 1918 – 1920 рр.: Матеріали до історії. – Вінніпег, 1960. – Т. 2. – С. 89.
- ⁸⁴ Мирончук В. Украинская народная самооборона. 1990 – 2000 // Однострій. – 2000. – №5. – С. 45 – 46.

Олександр МУРАВІЙОВ

НОВА СИМВОЛІКА УКРАЇНСЬКОГО ВІЙСЬКА (Розробка Воєнно-геральдичної служби ГШ ЗСУ)

Збройні сили будь-якої держави годі уявити без бойових прапорів, одностроїв, відзнак і емблем, нагород. Виявом усвідомлення вищим військовим керівництвом потреби впорядкування й дальшого розвитку української військової символіки та емблематики стало створення у квітні 2001 р. на підставі наказу начальника Генерального штабу Воєнно-геральдичної служби* ГШ Збройних Сил України. Спектр завдань, поставлених перед новою структурою, – досить широкий. Поряд з розробленням нових символів і емблем, прапорів, нагрудних знаків, відомчих нагород, емблемних елементів військової форми одягу, патентуванням і ліцензуванням їхнього виробництва служба має виконувати фахову експертизу наявних уже зразків. На неї також покладено завдання створення і ведення реєстру військової символіки Збройних Сил України. Для успішної діяльності в цій сфері налагоджується тісна співпраця з подібними структурами й науковими установами як України, так і інших держав. Адже розроблення зовнішніх атрибутів армії і флоту потребує об'єднання зусиль військовиків і цивільних спеціалістів з геральдики, фалеристики, уніформології. Головними принципами цієї, без сумніву, державної ваги справи мають бути

* Видається потрібним певне уточнення назви цієї новоствореної служби. Згідно з нормами української літературної мови, прикметник „воєнний” стосується до війни, пов'язаний з нею, а „військовий” стосується до війська, включно з усіма його функціями. Отже, це друге слово – значно ширшого змісту – було б відповіднішим у назві нової структури: *Військово-геральдична служба*. – *Ред.*

науковий підхід, опора на національні традиції, вивчення й залучення світового досвіду.

Незважаючи на порівняно короткий час існування Воєнно-геральдичної служби, тут уже опрацьовано проекти нової відомчої нагороди – медалі „10 років Збройним Силам України”, емблематики військової поліції, ряду знаків військової доблесті. Проте найважливішим із дотепер зробленого співробітниками служби, безперечно, стало створення нової системи військової символіки. Значну допомогу в цій роботі подало Українське геральдичне товариство (голова А.Гречило та куратор секції військової емблематики полковник М.Слободянук). Нині на остаточне затвердження вже подано проект Указу Президента України „Про символіку Збройних Сил України”, що передбачає встановлення емблем і прапорів Збройних Сил та їхніх видів, прапора Міністерства оборони, штандартів вищих посадових осіб, Бойового прапора з'єднання (військової частини), регламентує порядок використання їх. Про нову символіку українського війська, її зміст і значення й піде далі мова.

Звичайно, передусім належало розробити загальну емблему-символ Збройних Сил України. Досі її, по суті, не існує – символ Збройних Сил України, затверджений у 1992 р. комісією Міністерства оборони з розробки військової символіки (золотий тризуб на синьому щиті з заокругленою основою і золотою облямівкою) є радше варіантом малого Державного Герба України. Тим часом фактична відсутність загального символу негативно позначаєть-

ся на розвитку сучасної української військової символіки, позбавляючи її своєрідного „стрижня”. На наш погляд, емблема-символ Збройних Сил України має відображати славні традиції національного війська. Це повинен бути змістовний, естетично привабливий і водночас максимально простий і лаконічний знак, придатний для розміщення на військовій техніці, прапорах, одностроях.

В основу запропонованого символу покладено хрест малинового кольору з рівними кінцями, що розширюються. Цей хрест називають „козацьким”, „степовим”, „запорізьким”. Справді, хрести саме такої форми часто трапляються на козацьких прапорах XVII – XVIII ст., родових гербах старшини, давніх печатках. А малиновий колір тісно пов'язаний у народній пам'яті зі славетним запорізьким лицарством.

У центрі хреста розміщено круглий медальйон синього кольору із зображенням геральдичного знака малого Державного Герба України – тризуба золотого кольору. Таке поєднання означає вірність сучасної української армії найкращим традиціям оборонців волі нашої Батьківщини (малиновий хрест) і готовість у будь-який момент стати на захист незалежності й територіальної цілісності держави (золотий тризуб). Емблема Збройних Сил України має встановлюватися в кабінеті Міністра оборони України, у залі засідань колегії Міністерства оборони, а також використовуватися на прапорі Збройних Сил України, бойових прапорах з'єднань (військових частин), на заохочувальних відзнаках Міністерства оборони України, на бланках службової документації, печатках, на озброєнні, військовій техніці та іншому майні Збройних Сил України. Цей символ також покладено в основу емблем-символів Міністерства оборони України, Генерального штабу

Емблема-символ Збройних Сил України

Прапор Збройних Сил України

Прапор Міністерства оборони України

Збройних Сил України та видів Збройних Сил.

На емблемі Міністерства оборони символ Збройних Сил поєднано із зображеннями золотих схрещених булав і меча вістрям угору. В українській військовій символіці булава здавна уособлює найвищу військову владу. У XVII – XVIII ст. вона була знаком влади гетьманів Війська Запорізького, тепер – це один з офі-

*Емблема-символ
Сухопутних військ*

*Емблема-символ
Військово-повітряних сил*

*Емблема-символ
Військово-морських сил*

ційних символів глави держави. Під час війни за державність 1917 – 1921 рр. зображення булави (схрещених булав) розміщувалося на рангових відзнаках генералів Української армії (1918 р.) та Української галицької армії (1919 – 1920 рр.), наруківних знаках штабів корпусів УГА. На сучасному етапі булави використовують як елемент нагруд-

*Робочий варіант емблеми-символу
Військ протиповітряної оборони*

*Емблема-символ Військ
протиповітряної оборони*

них знаків Міністерства оборони та Генерального штабу, наруківних знаків-емблем управлінь ряду з'єднань і об'єднань (6 і 13-й армійські корпуси, 24-а Залізна й 51-а механізовані дивізії тощо). Поєднання схрещених булав і меча вказує на важливу роль Міністерства оборони як основного органу військово-політичного й адміністративного управління (булави), що забезпечує функціонування Збройних Сил, їхню бойову й мобілізаційну готовість, боєздатність (меч).

На емблемах видів Збройних Сил із загальним символом поєднуються елементи, що вказують на їхні цілі, завдання, сферу бойового застосування: схрещені мечі (Сухопутні війська), стилізовані соколині крила й меч вістрям угору (Військово-повітряні сили), схрещені якорі (Військово-морські сили). На емблемі Військ протиповітряної оборони спершу планувалося розмістити зображення стилізованого натягнутого лука з трьома стрілами, що мали уособлювати три основні складові частини цих військ. Але потім на емблемі Військ ППО було вміщено зображення золотих стилізованих соколинних крил, ракети й блискавки.

Складні й відповідальні завдання планування оборони держави та оперативного управління Збройними Силами відображає емблема Генерального штабу. Це зображення

Прапор Сухопутних військ

Прапор Військово-повітряних сил

*Прапор Військ протиповітряної
оборони*

Військово-морський прапор

схрещених мечів, крил і якоря, що символізує єдність управління всіма видами Збройних Сил.

Важливою складовою майбутньої символіки є прапори видів Збройних Сил. Прапори Сухопутних військ, Військово-повітряних сил, Військ протиповітряної оборони мають у центрі зображення відповідних емблем-символів. Для прапора Сухопутних військ вибрано малиновий колір. Військово-повітряних сил – блакитний, Військ ППО – синій. Для ВМС залишено традиційний військово-морський прапор, який затвердив ще 16 липня 1918 р. гетьман П.Скоропадський.

Передбачається також встановлення системи штандартів найвищих посадових осіб Збройних Сил України. Усі штандарти мають квадратну форму й прикрашені золотими торчками. До древок кріпитимуться металеві скоби з вигравіюваними військовими званнями, прізвищами та ініціалами, датами перебування тієї чи іншої особи на відповідній посаді. Штандарти Міністра оборони й начальника Генерального штабу мають малиновий колір і відповідні емблеми в центрі. Полотнище штандарта Міністра оборони прикрашене також золотою рамкою, з орнаментами у вигляді стилізованих гілок калини й козацькими хрестами по кутах. Колір штандарта командувача виду Збройних Сил відповідає кольору прапора цього виду, а в центрі його міститься відповідна емблема. На штандарті командувача Військово-морських сил колір якорів замінено із золотого на чорний – для кращого візуального сприйняття.

Працюючи над проектом Бойового прапора з'єднання (військової частини), співробітники Воєнно-гербальничої служби ґрунтовно вивчали історію і традиції українського військового прапорництва, а також досвід російської, польської, австрійської, французької армій. Бойовий

Штандарт Міністра оборони України

Штандарт начальника Генерального штабу Збройних Сил України

Штандарт командувача Сухопутних військ

Штандарт командувача Військово-повітряних сил

Штандарт командувача Військ протиповітряної оборони

Штандарт командувача Військово-морських сил

Бойовий прапор з'єднання (військової частини)

прапор з'єднання (військової частини) передбачено єдиного зразка для всіх видів Збройних Сил України. Таке рішення пов'язане з незавершеністю процесу реформування Збройних Сил, під час якого деякі частини можуть бути передані з одного виду до іншого.

Бойовий прапор являє собою квадратне малинове полотнище, прикрашене золотими торочками. На лицевому боці полотнища по периметру вигаптувано золотом рамку із золотими написами „За Україну” (у верхній частині) і „За її волю” (у нижній) і орнамент у вигляді стилізованих гілок калини й козацьких хрестів по кутах. Орнаментована рамка з написами – данина традиціям українського військового прапорництва, а калина – давній фольклорний символ України. Символом українського війська вона стає на початку XX ст. завдяки славетним Українським січовим стрільцям (згадаймо хоча б найвідомішу стрілецьку пісню „Ой, у лузі червона калина похилилася...”, прапор Легіону УСС). Центр полотнища займає зображення емблеми-символу Збройних Сил.

Між раменами хреста розміщено золоті промені й вінки з калинового листя. У центрі цих вінків має бути емблема-символ того виду Збройних Сил України, до якого належить з'єднання (військова частина).

Зворотний бік прапора також прикрашений орнаментованою рамкою, але без написів, по кутах вигаптувано золотом емблему відповідного роду військ. У центрі полотнища міститься повна назва з'єднання (військової частини), вигаптувана золотом. Передбачається також розміщення на древку металевої скоби з вигравіюваною датою вручення прапора, китиць, а також стрічок бойових нагород, якими відзначено з'єднання (частину). Верхівка древка має традиційну краплеподібну форму. У центрі її – зображення емблеми Збройних Сил.

Отже, вперше за роки незалежності Збройні Сили України мають шанс одержати чітку й змістовну символіку, розроблену з урахуванням національних військових традицій, що якнайповніше відбиватиме їхнє високе призначення, підноситиме престиж звання захисника Вітчизни.

ФАЛЕРИСТИКА

Олександр МУРАВЬОВ

МЕДАЛЬ „10 РОКІВ
ЗБРОЙНИМ СИЛАМ УКРАЇНИ”

Указом Президента України від 18 листопада 1996 р. №1094/96 міністерствам і відомствам надано право встановлювати відомчі заохочувальні відзнаки. Нині такі відзнаки мають Міністерство внутрішніх справ („Хрест слави”), Міністерство України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи („За відвагу у надзвичайній ситуації”) та ін. Система відомчих нагород існує і в Міністерстві оборони України. До неї належать відзнаки „Доблесть і

честь”, „Ветеран військової служби”, пам’ятний знак „5 років Збройним Силам України” (наказ Міністра оборони України від 2 грудня 1996 р. № 370), відзнаки „Вогнепальна зброя” та „Холодна зброя” (наказ Міністра оборони України від 3 вересня 1999 р. № 270).

На відзначення 10-ї річниці Збройних Сил України Міністр оборони України генерал армії України О.І. Кузьмук 4 вересня 2001 р. підписав наказ № 310 «Про встановлення відзнаки Міністерства оборони України медалі „10 років Збройним Силам України”».

Цій події передував конкурс на створення проекту ювілейної медалі, проведений у березні 2001 р. на виконання розпорядження Міністра оборони. На конкурс було подано більш як 150 проектів. На жаль, автори багатьох з них пішли легким, але малопродуктивним шляхом копіювання ідей, закладених у нагороди Радянського Союзу, іноземних держав, української діаспори, сучасних державних чи відомчих нагород України (іл. 1 – 4). Одні проекти передбачали надмірні, як для такого типу медалі, витрати на виготовлення її (іл. 5), інші були позначені примітивізмом (іл. 6, 7). Проте надійшли й проекти, які цілком надавалися для дальшої роботи над зовнішнім виглядом майбутньої нагороди (іл. 8 – 11). На них і припав вибір комісії,

1.

2.

3.

5.

що складалася з представників управління Міністерства оборони.

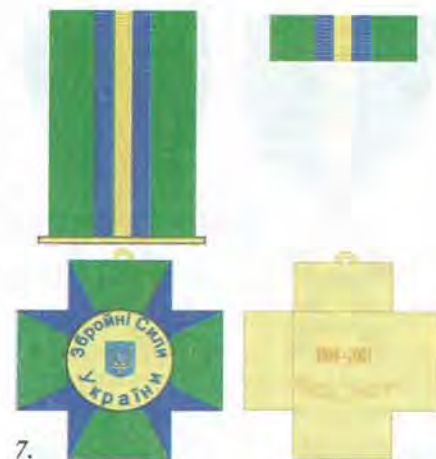
Ознайомившись з відібраними комісією проектами, Міністр оборони України вибрав один з них, розроблений на основі пам’ятного знака „5 років Збройним Силам України”, затвердженого в 1996 р. (автор Л.Матяш). Саме до такого вибору спонукала потреба забезпечення спадкоємності традицій у системі відомчих відзнак Міністерства оборони.

4.

Згідно із затвердженим положенням, відзнакою Міністерства оборони України – медаллю „10 років Збройним Силам України” нагороджуватимуться військовослужбовці Збройних Сил України, які мають високі показники у бойовій та професійній підготовці, зразково виконують військові обов'язки і станом на 6 грудня 2001 р. перебувають на військовій службі, а також громадяни України та іноземні громадяни, що зробили вагомий осо-

7.

розміщено написи жовтого кольору: „1991”, „2001”, „ЗБРОЙНІ СИЛИ УКРАЇНИ”.

Розмір медалі: довжина – 35 мм, ширина – 25 мм.

Зворотний бік медалі плоский, з вигравіюваним номером.

Медаль за допомогою кільця з вушком з'єднується з прямокутною колодкою, обтягнутою стрічкою. Нижня частина колодки фігурна й має вигляд схрещених лаврових гілок білого металу. Розмір колодки: довжина – 45 мм, ширина – 28 мм.

6.

бий внесок у справу будівництва Збройних Сил України.

Медаль „10 років Збройним Силам України” виготовлюється з білого металу й має форму овального вінка з лаврових гілок, перевитих стрічкою білого кольору. У центрі медалі зображення римської цифри „X” білого кольору на тлі емалі синього кольору. У нижній частині медалі – зображення двох схрещених мечів вістрям угору жовтого металу. На стрічці

8.

військово-історичний альманах

9.

На зворотному боці колодки – застібка для прикріплення медалі до одягу.

Стрічка медалі „10 років Збройним Силам України” шовкова муарова синього кольору з подовжніми смужками: малиновою посередині і двома жовтими з боків. Ширина малинової смужки – 5 мм, жовтих – по 2 мм.

Планка медалі „10 років Збройним Силам України” являє собою металеву пластинку, обтягнуту стрічкою. Розмір планки: довжина – 12 мм, ширина – 24 мм.

10.

число 2, 2001 р.

8а*

Медаль має носитися на лівому боці грудей після відзнаки „Ветеран військової служби”.

Отож в основу зовнішнього вигляду нової медалі покладено лавровий вінок – символ слави, поєднаний із зображеннями малого Державного Герба України, римської цифри „X”, схрещених мечів та білої стрічки з написами (білий колір символізує в українській фалеристиці самопошвагу). Усе це уособлює видатні здобутки Збройних Сил України на шляху розбудови та реформування, їхній високий авто-

11.

ритет у країні та за її межами (лавровий вінок), досягнуті за десять років (цифра „X”) на важкому шляху самопошваги й жертвності (біла стрічка) в ім'я забезпечення обороноздатності (схрещені мечі) Батьківщини (малий Державний Герб).

Таким чином, зроблено ще один важливий крок у формуванні і примноженні традицій національного військового нагородотворення.

МУЗЕЙ

Віктор КАРПОВ

РАКЕТНИЙ МУЗЕЙ В УКРАЇНІ

Військове протистояння СРСР і США найбільше виявилось в так званій гонці озброєнь і особливо її ракетно-ядерному компоненті. У результаті виникли нові види збройних сил. Ракети різного типу з ядерними бойовими зарядами стали їхнім основним озброєнням. До системи стратегічних ядерних сил залічують ракетні війська наземного базування, ракетні бойові комплекси на підвод-

них човнах і ракетні частини військово-повітряних сил.

Нагромаджене за минулі десятиріччя ядерне озброєння дає змогу знищити не тільки стратегічно важливі для оборони й ведення війни об'єкти, а й усе живе на планеті. Від 1947 р. СРСР і США створили понад 40 видів ракет з ядерними бойовими зарядами. У США – це „Мінітмен”, „Тор”, „Юпітер”, „Поларіс”, „Трайдент”, „МХ”, „Титан”, „Посейдон”, „Атлас” та їхні модифікації; у СРСР – Р-1 (8А11), Р-2 (8Ж38), Р-5 (8К51), Р-7, Р-11 (8А61), Р-12 (8К63), або СС-4 „Сандал”, Р-14 (8К64), Р-16 (СС-2), Р-18, Р-20, УР-100 (СС-11), Р-36 (СС-9), УР-500, РС-12 (СС-25, „Тополя”), РС-16 (СС-17), РС-18 (СС-19, „Сатана”), СС-20 (СС-18), РС-22 (СС-24, „Скальпель”), РСД-10 (СС-20, „Піонер”). Для запуску ракет у СРСР було створено ракетні комплекси „Двіна”, „Чусове”, „Шексна”, „Десна”, „Темп”, „ОС”, „Піонер”, „Тополя”.

Відомо про американські плани застосування стратегічних ядерних сил („Пінгер”, „Бройлер”, „Гроббер”, „Дибластар”, „Фролік”, „Сіззл”, „Дропшот”, „Оффтекл” та ін.). Певно, радянські плани так само, як і американські, передбачали завдання ядерних ударів по стратегічних об'єктах, і не тільки на території США, а й у країнах – учасниках НАТО.

Критичного рівня ядерне протистояння досягло в 1962 р. Тоді 51-а окрема ракетна дивізія, сформована з частин 43-ї ракетної армії, перебу-

Кришка вагою 120 т шахтно-пускової установки ракетного комплексу „ОС” (на передньому плані антена приймання команди штабної ракети на запуск)

Делегація на чолі з сенатором Лугаром біля шахтно-пускової установки.
30 серпня 2001 р.

Вартове приміщення ракетного пускового комплексу „ОС”

Обладнання холодильного центру ракетного комплексу

*Обладнання
холо-
дильного
центру
ракетного
комплексу*

ваючи на території Куби, готова була завдати 27 жовтня ракетно-ядерного удару по території США 24 ракетами Р-12. Збройні сили США також приготувалися до ядерних ударів по території СРСР. Світ опинився на межі ядерної війни. На щастя, менше ніж за місяць кризи вдалося подолати.

На території України, починаючи з 1960 р., на базі частин 43-ї По-

вітряної армії формувалися частини ракетних військ. 43-тя ракетна армія зі штабом у Вінниці мала у своєму складі 19-ту (Хмельницький), 37-му (Луцьк), 46-ту (Первомайськ), 50-ту (с.Білі Коровичі), 35-ту (Орджонікідзе, Росія), 44-ту (Коломия), 43-тю (Ромни) ракетні дивізії та частини забезпечення.

На озброєнні армії на початок 1994 р. перебували 176 ракетних комп-

*Експозиція
допоміжної
ракетної
техніки*

лексів типу „ОС”, які мали на озброєнні 130 ракет класу РС-18 (СС-19) і 46 ракет класу РС-22 (СС-24), з 1272 ядерними бойовими зарядами. Крім цього, в Україні було 2500 одиниць тактичної ядерної зброї.

Між 1988 і 1991 рр. ліквідовано всі ракети середньої і малої дальності класу РСД-19 (СС-20, „Піонер”), Р-12 (СС-4, „Сандал”), Р-14. У 1993 – 1994 рр. знято з бойового чегування в 19-й і 46-й ракетних дивізіях 40 ракет РС-18 (СС-19) і знижено ступінь бойової готовості ще 46 ракет класу РС-22 і їхніх пускових комплексів, а також стратегічних бомбардувальників ТУ-95МС і ТУ-160. У 2001 р. роботи, пов'язані з ядерним роззброєнням і ліквіда-

*Бойова головна
частина ракети
(макет)*

*Біля входу до
уніфікованого
командного пунк-
ту ракетного
комплексу. Зліва
направо: сенатор
Лугар, заступник
Міністра оборо-
ни України ко-
мандувач 43-ї
ракетної армії
генерал-полков-
ник О.І.Міхтюк,
командир 46-ї
ракетної дивізії
полковник
О.М.Вайлюков*

цією ядерної зброї в Україні, завершилися підризом останньої шахтно-пускової установки. Масштабна ліквідація ядерного озброєння відбулася вперше. І Україна продемонструвала всьому світові в цьому приклад.

Світ повинен бачити і знати, що таке ракетно-ядерне озброєння. Для цього в Україні в селищі Побузькому Голованівського району Кіровоградської області на базі полку 46-ї

ракетної дивізії створено Музей ракетних військ стратегічного призначення. Він являє собою бойову стартову позицію з шахтно-пусковою установкою, командним пунктом запуску ракети, наземним обладнанням і різноманітними допоміжними механізмами. Усе збережено в первісному вигляді. Побачене в музеї вражає. Тут наочно переконалися в слушності прийнятого Україною рішення.

З ДЖЕРЕЛ УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ДУМКИ (Реферат Леоніда Костарева „Проблеми морської оборони України”)

Процес будівництва Збройних Сил України, що безпосередньо пов'язаний з розгортанням теоретичних і застосовних досліджень у галузі військової справи, потребує, зокрема, пильної уваги до джерел вітчизняної військової думки на всіх етапах її становлення й розвитку. У цьому контексті викликає інтерес реферат Леоніда Костарева „Проблеми морської оборони України”, підготований 1931 року для виголошення на одному із засідань Українського військово-наукового товариства (УВНТ) у Празі.

Створення 1930 року на терені Чехо-Словаччини з ініціативи генерал-хорунжого В.Петрова УВНТ, як і постанови за кілька років перед тим у Польщі Українського воєнно-історичного товариства, були важливими починаннями українських емігрантів-військовиків у справі об'єднання своїх сил для продовження боротьби за Українську Державу. Вони засвідчували також їхнє прагнення поглиблювати власні фахові знання, вивчати досягнення тогочасної військової справи, щоб використати їх у майбутньому для розбудови Збройних Сил незалежної України.

На жаль, ми не маємо повних життєписних даних про Л.Костарева. Проте відомо, що після визвольних змагань 1917–1920 рр. він студіював в Українській господарській академії в Подєбрадах (ЧСР), брав активну участь в житті українських студентських громад, був чільним діячем Легії українських націоналістів (ЛУН). 1929 року ЛУН делегував Л.Костарева на Перший конгрес українських націоналістів, який відбувся у Відні й задекларував створення ОУН. На конгресі його обрали членом Проводу українських націоналістів, однак уже через рік Л.Костарів разом з П.Кожевниковим був виключений з ОУН. Як пише у своїх спогадах відомий оунівський діяч М.Селешко, „ОУН встановила, що Костарів – московський агент і викинула його із своїх лав”. Цей автор не виключає і того, що Л.Костарів міг служити також у німецькій розвідці (див.: Селешко М. У кігтях гестапо. – К., 1996. – С.167).

Авторський машинопис реферату „Проблеми морської оборони України” зберігається в ЦДАГО України серед документів УВНТ. Це одна з небагатьох відомих нам робіт українських авторів, присвячених висвітленню стану тогочасної військово-морської справи й можливостям використання її досягнень для розвитку українських морських сил.

Текст реферату публікується за сучасним правописом із збереженням усіх його лексичних і синтаксичних особливостей.

ПРОБЛЕМИ МОРСЬКОЇ ОБОРОНИ УКРАЇНИ

Велика берегова лінія Чорноморського побережжя України, зокрема при включенні Криму до складу Соборної Української Держави, конфігурація цього побережжя, знаходження на ньому великих адміністративних, промислових та торговельних центрів – усе це вимагає від нас дуже уважливого ставлення до питання оборони з моря побережних кордонів нашої Батьківщини і, зокрема, до питання організації нашої Української військової флоти.

Організація берегової оборони складається: 1) з організації морської флоти (активна оборона) і 2) організації інших засобів оборони побережжя (фортецій, берегових батарей, мінних піль, повітряної оборони тощо), котрі всі, за виключенням повітряної флоти, з'являються засобами оборони пасивної.

Розглянемо кожний з цих засобів зокрема і встановимо їх значіння для оборони нашого Чорноморського побережжя – в зв'язку з їхньою стратегічною доцільністю та тим міжнародним політичним положенням, в якому може опинитися Українська держава після свого визволення.

Морська флота є головним засобом як активної оборони свого побережжя, так і наступу на берегові кордони ворожих нам країн. Головним завданням морської флоти є:

1) Знищення морських сил ворога шляхом гарматних і торпедових боїв чи паралізування їх (відносно слабшого ворога) блокадою в ворожих базах і портах.

2) Блокада побережжя ворожої країни, руйнування берегових опірних пунктів ворога гарматним вогнем, загроза суходільним силам ворога, що оперують на морським побережжі тощо.

3) Транспорт десантних військ та охорона й оборона цього транспорту від ворога, охорона нашої державної і торговельної морської комунікації.

4) Знищення засобів і можливостей військової та торговельної морської комунікації ворога як з нейтральними країнами, так і поміж своїх портів.

5) Активна охорона та оборона свого побережжя.

З огляду на ці завдання морська флота поділяється: на лінійні кораблі, панцерні та легкі крейсери, торпедовці*, підводні човни, мінінні транспорти, тралери**, авіатранспорти тощо. І питання про необхідність чи перевагу того чи іншого типу кораблів зараз не є вирішеним з досвідів минулої світової війни і жваво дебатується як в морських колах, так і в фаховій пресі.

На жаль, ця світова війна не була багата на великі морські бої, а по досвіду бувших боїв і взагалі всіх морських операцій світової війни годі встановити яку-будь певну аксіому.

І от в той час, як одні військово-морські авторитети твердять, посиляючись на досвід війни, що великі кораблі, як-то лінійні (дредноути), панцерні крейсери тощо згубили своє значіння, будучи постійно в небезпеці потоплення підводними човнами чи літаками ворога, що

будівля їх коштує великих грошей, на котрі можна було б збудувати чисельну підводну чи повітряну флоту, що підводні човни усе збільшуються як по розмірах, так по озброєнню та далекосяглості своїх операцій... Одним словом, по їх думці, флота мусить перенести свої операції під воду чи... в повітря.

Другі авторитети, посилаючись на ті ж досвіди війни, твердять, що великі кораблі зовсім не згубили свого значіння, що всі бувші в минулу світову війну морські бої (Коронель¹, Фолкленд², Гельголанд³ і великий Ютландський бій⁴), всі вони були вирішені перевагою сил лінійної флоти комбатантів^{***}, кількістю тоннажу та озброєння, що чинність підводних човнів не нанесла великих втрат лінійній флоту, що вона була загрозливою лише для торговельного та пасажирського мореплавання та військових транспортів.

На жаль, нам при нашому емігрантському положенні не вдалося прослідкувати всієї цієї цікавої дискусії, але факти і сучасні військово-морські програми великих держав свідчать про те, що в більшості держав перемогла перша точка погляду і знову будуються в першу чергу великі бойові кораблі (дредноути). Так, в 1922 році на один крейсер приходить 6,3 тисяч тонн, а по програмі 1930 року – вже 6,8 тисяч тонн. Англія, згідно програму 1930 року має 63 крейсери замість 48 від 1922 року; Америка – 41 замість 23, Японія – 36 замість 17. Тоннаж великих кораблів збільшився в Англії на 53%, в Америці на 43%, в Японії на 31%.

Ці цифри яскраво свідчать про напрямок, в котрім йде розвиток сучасних морських сил великих морських держав світу (за виключенням Німеччини, що зв'язана Версальським трактатом і будує малі, але

дуже сильні в бойовому відношенні крейсери, Італії та СРСР, які захоплені будівництвом сильної підводної флоти).

Але мають ли ці дані значіння для нас, українців, вказують ли вони той напрямок, по якому мусить піти організація та розбудова нашої української військової флоти? І так, і ні! Ці цифри, цей напрямок розвитку сучасної військової флоти є характерним[и] для велетнів-держав, котрі посідають великі колонії, ведуть боротьбу за панування і впливи на океанах та морях, словом, для держав, існування і імперіалістична експансія котрих тісно зв'язана з морем.

Політична і економічна конкуренція цих держав поміж собою примушує їх збільшувати свої морські сили, недовлячись ні на мирові пакти Келлога⁵, ні на Вашингтонські⁶, Лондонські⁷ та інші конференції. Інакше стоїть справа з нашою Україною. Ми не маємо й не будемо мати колоній за океаном (чи можемо, наприклад, конкурувати з Англією в Канаді [?]), наша морська торгівля, як би вона не розвивалася, ніколи не зможе досягнути розмірів англійської чи американської, наші сусіди не проявлять ніколи здібностей до морської експансії і не будуть мати великої флоти, що була би дійсною загрозою для нашого побережжя. Тому завданням української військової флоти є лише оборона наших берегових кордонів і допомога нашій армії на випадок війни, при операціях на сусідніх ворожих побережжях. Цим завданням і опріділюється морський програм майбутньої Української держави.

Але раніш ніж перейти до цього програму, придивимось до того, що з військової флоти мається в чорноморських водах і що мусить перейти в спадщину до України від большевиків та зі складу старої російської

Чорноморської флоти, котра виведена в 1920 році з Криму ген[ералом] Врангелем.

По сучасних даних, на Чорному морі мають: Турція – 24 000 тонн, Румунія – 6 000 тонн, Болгарія – 0, СРСР – 26 000 (устарілі дані, бо большевики в минулому році ввели до Чорного моря ще один дредноут та декілька торпедовців і, як кажуть часописи, – підводних човнів, тобто тоннаж радянської Чорноморської флоти збільшився майже вдвічі).

Тяжко казати, з чого складається тоннаж Чорноморської радянської флоти – нам здається, що ця флота складається з пари старих лінійних кораблів (не рахуючи введеного в м[и]нулому р[о]ці дредноута „Марат”) типу „Евстафий” чи „Пантелеймон”, старого крейсера „Память Меркурия” (буд[ови] [18]92 року), 5 – 6 торпедовців старого типу (б[удови] 1904 – [190]6 р[о]ків) тощо. Всі ці кораблі зараз вже не уявляють жадної бойової вартості в порівнянні з могутніми флотами інших великих держав, але для держав, що мають свою флоту на Чорному морі, вони не є безпечними. Крім того, при кінці війни мались на стапелях (у верфях) дредноут типу „Николай І”, крейсери: „Нахимов”, „Корнилов” та „Лазарев”, модерні торпедовці (типу „Новика”): „Занте”, „Корфу”, „Левкас” та два підводних човни („Пеликан” і „Лебедь”). Треба думати, що большевикам вдалося закінчити всі ці початі кораблі та й ще підсилити їх торпедовцями, що були переведені (по чутках) з Балтики, і підводними модерними човнами, які вони замовили у італійців і, по відомостях часописів, частина яких вже прибула до Севастополя (усього нібито большевики замовили італійцям 50 підводних човнів).

В доповнення до цього в Бізерті (Африка) знаходиться ще інтерно-

вана французами ескадра ген[ерала] Врангеля, яка складається: з лінійного корабля „Александр ІІІ” (б[удови] 1916 року), крейсера „Кагул” (буд[ови] 1904 р[о]ку), еск[адри] торпедовців (8), правда, більшість яких вже не годна до бою, і 4 підводних човнів і бувш[ої] яхти, тепер допомог[ового] крейсера „Алмаз”. Така є спадщина, котру може при певних політичних умовах одержати молода Українська держава, і тоді тоннаж нашої військової флоти буде приблизно коло 60 – 70 тис. тонн, що переважає тоннаж всіх інших держав Чорноморського басейну більш ніж вдвічі. Цими силами й мусимо обмежитися ми на перших порах існування нашої державності, бо і цілком певний брак матеріальних засобів, і стан нашої кораблебудівельної промисловості (хоч Росія і мала дуже добрі верфи на Чорнім морі – „Наваль” і „Руссуд”, але хто знає, як вони виглядають зараз і якими їх залишать нам большевики), напевно, не дозволять нам збільшити відразу наші військово-морські сили.

Щодо кораблебудівельного програму майбутнього, то тяжко, не знаючи докладно напрямку розвитку сучасної морської техніки, вже сьогодні скласти певний план розбудови нашої Чорноморської флоти. Можна лише встановити як принцип, що наша військова флота не сміє бути слабшою від флоти нашого сусіда Румунії, а це досягнути не тяжко. Польщу ми взагалі не беремо під увагу, а Росія, наколи б вона і володіла Кавказьким побережжям або навіть коли б там була заснована інша, союзна Росії держава, – вони за браком відповідних гаваней (портів) – бо ні Новоросійськ, ні Туапсе не годяться бути базою великої флоти – не мають змоги організувати флоту, яка по своїх силах відповідала б українській.

Перейдемо тепер до інших засобів морської оборони.

Досвіди світової війни показали, яке велике значіння в обороні бережжя і підступів до портів мають мінні (ми свідомо для мін загороджування – „заградительних мін” – залишаємо стару німецьку назву, надаючи назву „торпеди” автоматичним „мінам Уайтхеда”) поля, що ставляться по певних планах, – будучи невідомими для ворога, являються дуже небезпечними для його флоти.

Мінні поля Гельголанду, що захищали підступи до Кільської бази німецької флоти, мінні позиції перед входом до Фінського заливу, які, мабуть, врятували слабу ще в початках війни російську Балтійську флоту перед нападом німців, а може, і знищенням, мінні поля Монзунда і Ірбента, котрі не давали довго німецькій флоті можливості прорватися до Ризького заливу тощо, – всі ці приклади яскраво свідчать про значіння мінних загороджуваль, особливо тепер, коли маєтись можливість ставити їх з підводних човнів, спроби чого були в 1916 році зроблені німцями і удосконалені раз.

Але й не можна цій системі мінних загороджуваль надавати занадто велике значіння і вважати їх єдиним засобом морської оборони. Без належного захисту власною флотою чи береговими батареями вони будуть легко протрачені ворожою флотою і значіння їх зведеться до нуля. Лише комбінування цієї системи оборони з акцією флоти і захист її вогнем берегових фортецій чи батарей дають гарантію надійності мінної оборони.

У нашого Чорноморського бережжя мінні поля мусять прикривати доступи до Одеського порту, до лиманів Богу, до Севастополя (як головної бази нашого флоти), Євпа-

торії, Ялти і підступи до Генічеська. Ці загороджування мусять бути сталими і мусять бути детально продуманими – як система їх, так і захист їх нашою дієвою флотою і береговими гарматами. Берегові фортеції та батареї, як ми бачили, служать як для прикриття мінних піль, так і з'являються певною базою для своєї флоти, яка може бути примушена сховатися за їх вогонь перед сильнішим ворогом. Досвіди світової війни, а саме Дарданелльська операція англо-французької сполученої флоти⁸ показала значіння берегової артилерії для захисту бережжя перед нападом ворожої флоти та її десантом. Цікаво відмітити при тому, що найбільший опір в Дарданелльській операції виказали так звані „земляні батареї”, які виявили і найбільшу стійкість, і легше переносили вогонь ворожої флоти, і сами нанесли ворогові більші втрати – в той час, як сталі панцеровані чи бетоновані батареї дуже швидко і легко збивалися вогнем ворожої флоти.

Сучасна артилерія виробила нові типи гармат, які мають колосальну далькосягність (до 150 кіл[ометрів] – обстріл Парижа німцями), велике горизонтальне поле обстрілу, швидкострільність і колосальну руйнуючу силу. Одною з найбільш відповідних гармат є гармата 40 снт, що прийнята тепер Америкою наряду з 30-сантиметрівкою для озброєння своїх берегових батарей (дальність бою 40 м[орських] миль, тобто „за горизонтом”). І озброєння наших чорноморських бережних батарей сучасною модерною гарматою є одною із передумов належної оборони нашого Чорноморського бережжя. Дійсність і сила вогню цих батарей тепер ще зусиллюється тим, що корегування вогнем на далекі дистанції, яке в світову війну не було ще добре переведено, тепер може

бути доручено авіації, бази котрої мусять знаходитися в безпосередній близькості від наших берегових опорних пунктів морської оборони.

Авіації також мусить бути відведено значне місце в програму нашої морської оборони. Наскільки тепер оцінюється значіння авіації в морській війні можна бачити з того, що, згідно рішень Вашингтонської конференції по морському роззброєнню (вірніше казати, озброєнню), тоннаж авіатранспортів збільшується:

у Америки з 1 700 тонн до 135 000 тонн,

у Англії з 67 290 тонн до 135 000 тонн,

у Франції з 30 000 тонн до 60 000 тонн, рівно як і у Італії. Техніка будівництва аеропланів в країнах – Франції, Англії і Сполучених Штатах Америки – в післявійськовий час зробила колосальний поступ. Аероплани тепер будують цілком з заліза, панцерують їх, сила їх моторів досягає до 4 000 к[інських] с[ил], вони здібні підноситися до 3 – 4 тисяч метрів з тягарем до 12 тонн, покривати відразу до 6–8 тисяч кілометрів і триматися в повітрі до 56 годин.

На аеропланах встановлюються не лише кулемети (новітній авіаційний кулемет Григоро Фернандеса має 50 стволів, робить 3 500 стрілів за минуту, причому конус розсіяння дозволяє покрити зону в 1 кілометр по фронту, роблячи завісу із куль при пересічній віддалі поміж них в 20 сантиметрів), а й малі гармати і радіостанції. Аеропланні бомби проєктуються вагою до 400 пудів і з великою руйнуючою силою. Відсоток прицільності бомбами збільшився з 14% до 60% (прицільність авіакулемета з 10% до 90%). Коли до всього цього додати ще, що при спробах, які були зроблені американцями, великий панцерник був потоплений 8 аеропланами при 12

бомбових стрілах, то можна уявити, яку небезпеку для флоти уявляє собою сучасна авіація, і зробить висновок про необхідність самого широкого використання цього роду зброї для оборони нашого бережжя.

В закінчення цієї частини нашої праці наведемо як ілюстрацію співпраці морської флоти, малої, але міцної, з береговими збройними силами – нарис сучасної організації морської оборони Німеччини.

Як відомо, по Версальському мирному трактату Німеччина не сміє мати ні лінійних бойових кораблів, тоннаж котрих був б вище 10 тисяч тонн, ні підводних човнів, ні морської авіації. До 1924 року ціла німецька флота, що колись могла мірятися з англичанами, складалася зі старих панцерників, легких крейсерів і торпедовців, а саме: 4 старих лінійних кораблів, 3 легких крейсерів, 4 флотилій торпедовців, 4 допомогових пароплавів і, в резерві, ще двох старих панцерників, які вже ніяк не можуть змагатися з сучасними кораблями.

Але німці зуміли добре використати і ці незначні бойові сили. Ці дві незначні, але однотипові ескадри (Балтійська і Північного моря), з чудово вишколеним і досвідченим персональним складом, добре озброєні і забезпечені бойовим матеріалом, спираються на планово вироблену систему портів, морських баз і берегових фортифікацій. В 1927 році німці вже збільшили свій морський бюджет з 102 мільйонів марок до 221 мільйона марок і, не дивлячись на опір комуністів і соціалістів, приступили до зусилля своїх морських сил.

Поскілки Версальський трактат забороняє їм будівлю великих лінійних кораблів, німці почали будувати крейсери по 10 тисяч тонн. Таких крейсерів вже збудовано 5. Крім

них, побудовано 11 торпедовців новішого типу (хід 33 вузли). Озброєння: крейсери – 9 гармат по 9 дюймів і 2 протиаеропланових, торпедовці – 3 гармати по 4 д[юйми]. Але німецька морська техніка не зостановилася над тим – вона зуміла обійти Версальський трактат і толкувати його в тім змісті, що 10 тисяч тонн треба розуміти [як] 13 тис[яч] тонн при повнім вантажі, і почала будувати такі кораблі.

Озброєння тих нових кораблів складається з колосальних, порівнюючи з їх малим тоннажем, 14 – 16 дюймових гармат, граната яких важить 1 тону, тобто скільки граната англійських велетнів-дредноутів. Для того щоби вмістити цю могутню артилерію, вони відмовилися від панцерування своїх нових кораблів (ще б, артилерія – 30% тоннажу) і заступили його особливою конструкцією самого корабля, який має у них потрібне дно і складається з ряду окремих цілих частин.

Але виникає все ж питання: чи зможуть всі ці німецькі морські сили протистояти сучасним могутнім дредноутам з їх 12 – 14 гарматами по 14 – 16 дюймів та з водовміщенням в 23 – 25 тис[яч] тонн? Можна відповісти на питання позитивно. Вже така артилерія, якою озброєні нові німецькі кораблі, потребує для боротьби з собою значну силу ворога, але, мимо того, доводиться ще тепер рахуватися і зі змінами, що перепали в самому характері морського бою. Тут, як і в сухопутнім бою, хімічні засоби боротьби відіграють свою роль і сильно зменшують перевагу великих дредноутів. Коли раніш великий, швидкий і сильно озброєний корабель міг уходити на віддаль і громити слабшого ворога своїм могутнім вогнем, залишаючися самий поза сферою його вогню, – тепер це вже мало можливо. Слабкий корабель зможе прикритися штучною завісою

куреву (димова завіса) і наблизитися до ворога для ведення бою на рівних умовах. Крім того, гранати, що дають при вибусі плинні (гази), можуть тепер вивести з бою команду ворога, тоді як раніш треба було для того потопити корабель.

Зрозуміло, що і противна сторона може застосувати ті ж методи, але важливо лише те, [що] внаслідок [цього] їх перевага сильного тратиться і шанси зрівнюються. Коли прибавити до того, що бережні батареї, що охороняють морський кордон Німеччини, користуються особливою увагою німців і озброєні після останніх вимог військової техніки, а військова авіація, хоч вона і заборонена німцям Версальським трактатом, буде заступлена в випадку нової війни авіацією „комерційною”, яка розвинута в Німеччині так, як ніде, то стане ясным, на чому будується охорона морського побережжя Німеччини.

Німцям внаслідок програної світової війни довелося відмовитися від морської агресивності, але захистити себе і свої морські кордони вони зуміють.

Чи не треба і нам, українцям, використати їх приклад при організації нашої флоти і охорони нашого Чорноморського побережжя[?]

II

Говорячи про морську оборону і флоту, ми не сміємо не зупинитися і над тою роллю, яку відіграє в цій обороні національна комерційна флота.

Зв'язок поміж комерційною флотою і морською збройною силою є безсумнівний, бо підставою самого існування морської збройної сили є наявність державного морського кордону і державних та національних інтересів, що сполучені з морем.

Не треба довго говорити про значіння комерційної флоти для

економічного життя країни – досить лише вказати, що б[увша] Росія лише 8% своїх експортуємих товарів вивозила пароплавами своєї власної комерційної флоти і таким чином виплачувала закордонним пароплавним підприємствам податок в розмірі коло 100 мільйонів карбованців річно. Чи не ліпше і не вигідніш було вжити ці гроші на свою власну національну флоту[?]

Але зараз нас цікавить інше питання, а саме: примінення комерційної флоти для цілей морської оборони країни. Яскраві малюнки ролі комерційної флоти в сучасній морській війні дає нам війна світова 1914 – [19]18 років.

„Господиня моря” – Англія з перших же днів війни побачила настирливу необхідність в використанні для цілей війни своєї комерційної флоти. Десята, так звана „блокадова”, ескадра легких крейсерів виявила свою повну устарілість і непридатність для несення блокади північних берегів Німеччини і охорони власних і була заступлена флотилією „допомогових крейсерів”, яка була складена з модерних швидкоплавних пасажирських пароплавів. Ця флотилія понесла тяжкі втрати і в людях, і в кораблях, але цілком добре виконала своє тяжке і відвічальне завдання.

Почесне місце в історії світової війни займає один такий допомоговий крейсер „АЛЬКАНТАРА”, який загинув від торпеди німецького крейсера „ГРИФ”, але в свою чергу затопив і його своїм гарматним вогнем.

Німці також ще на початках війни почали користатися послугами таких допомогових крейсерів зі складу бувшої своєї (і чужої) комерційної флоти – як для блокади англійських берегів (бій поміж англійським допомоговим крейсером „КАРМАНІЯ” і таким же німецьким

„КАП ТРАФАЛЬГАР”, який був потоплений англичанами), так і для переведення „військового корсарства” (парусник „ЗЕЕ АДЛЕР”, який потопив більш 60 ворожих і нейтральних пароплавів, мавших „військові грузи”).

А чи не ці допомогові крейсери та озброєні комерційні пароплави (Англія озброїла більш 4000 ком[ерційних] пароплавів) перешкодили німецьким підводним човнам перевести блокаду свого побережжя та своїх морських стратегічних і торговельних шляхів, потопивши цілий ряд німецьких підводних човнів своїм вогнем (а в деяких випадках і протаранив[ши] їх) і перешкоджаючи іншим підніматися на поверх моря, що утрудняло сильно їх працю.

Тисячі б[увших] комерційних пароплавів були використані англійцями та іншими державами як мінні загородителі, вартові судна, бази постачання військової флоти вуглем і військовим матеріалом, бази для підводних човнів, плавучих шпиталів, транспортів для війська, полонених і бойових та харчових припасів для армії. Англія використала для цих цілей коло 90% цілої своєї комерц[і]йної флоти, яка по кількості була на першій місці в світі.

Все це примушує і нас відвести питанню створення і організації нашої національної комерційної флоти визначне місце при складанні планів оборони нашого побережжя. Тісно з цим зв'язано і друге питання – питання підготовки кадрів старшин, підстаршин і моряків для наших військової і комерційної флоти. Хоч ми і не мали власної держави, але наші люди, українці, несли службу в флотах держав, поміж котрими була поділена Україна, і далеко не були поганями моряками.

В російській флоті багато було і старшин „малоросів”, які, на жаль,

не визнавали і досі ще не визнають себе українцями, а ще більш підстаршин і матросів. Майже 75% т.з. гвардійського екіпажу, з якого комплектувалися команди б[увших] царських яхт і пароплавів і команди „почесних” (георгіївських кораблів), були українцями по походженню. Більш 40% підстаршинського складу був[шої] російської військової флоти були українцями і користалися особливою повагою і любов’ю тодішнього морського начальства.

Майже цілий Чигиринський повіт Київщини займався морською службою як „отхожим промислом” чи на пароплавах Російського т[овариства] пароплавства і торгівлі, чи на кораблях полувійськового державного „Добровольного флота”. Ці люди – українці, що жили так далеко від моря, ставали професійними моряками, яких дуже важливі капітани кораблів. Але завдяки „наряду мобілізації” в Росії більшість цих першокласних моряків військову службу відбували в військах сухопутних і не були використані для військової флоти.

В б[увшій] Австрії старшин моряків майже не було (бо українці не були „шляхетною нацією”), але підстаршини і моряки військової австрійської флоти зустрічалися дуже часто.

Коли пригадати до того ще сміливі морські походи наших запорожців, то можна казати, що наші люди надаються дуже і мають велику охоту і здібність до морської служби і наша флота не буде мати недостатку в відповідних для її укомплектування матеріалі.

Але мало є мати такий матеріал – треба його відповідно використати, виховати і організувати. Треба потурбуватися не лише про необхідні кадри для дієвої військової та національної комерційної флоти та

про людські резерви на випадок війни, але й зробити національну морську „ідею” популярною в народі, створити психіку професійної морської корпорації, „морського стану”, як це є у Франції, де існує спеціальний „морський стан”. Там з метою заселення берегів океану і морів заведена т.з. морська запись (conscription maritime), і лише професійні моряки, що належать до „корпорації”, мають право служити на суднах французької торговельної флоти, займатися морським промислом і риболовством на морях і ріках, состояти на службі в портах, на маяках, бути лоцманами тощо. Вони користуються ще цілим рядом інших привілеїв, і інваліди і вдови їх одержують підпору від держави, але всі вони мусять відбувати службу в військовій флоті. Тим держава не лише забезпечує себе потрібними для флоти кадрами, але має велику економію на обученні цих кадрів морському ділу.

Такий „морський стан” буде сам зацікавленим в розквіті та раціоналізації нашого морського господарства, ним можуть бути укомплектовані: флота військова і комерційна, морська прикордонна сторожа, морські фортифікації тощо, при мобілізації він буде давати знайомих з берегами і морською справою моряків-професіоналів, навчання котрих військово-морській справі не буде потребувати ні зайвих сил, ні часу, ні витрат...

Другим засобом популяризації нашої національної морської ідеї, особливо серед молоді, є розвиток всіх видів морського і водного спорту, морського скаутизму, наукових, агітаційних і професійних морських добровільних організацій. Держава не тільки не сміє ставати на перешкоді заснуванню та розвитку подібних організацій, але мусить сприяти їм всіма можливими засобами.

Не будемо спинятися тут над питанням організації та підготовки підстаршинського корпусу нашої майбутньої військової флоти – воно розв’язалося б при існуванні „морського стану” само собою, бо підготовки цього корпусу з кадрів людей вже практично добре знайомих з морським ділом не буде ні довгим, ні тяжким.

Гірше стоїть справа з підготовленням командного складу нашої військової флоти. Ми називаємо командним складом лише ту категорію морських старшин, яка мусить керувати стратегічним і тактичним використанням бойових засобів флоти, і виключає старшинський персонал технічний і адміністративний, як не потрібний довгої спеціально-морської підготовки.

Розглядаючи сучасний старшинський склад флоти великих європейських держав, ми бачимо, що він в модерній флоті складається з наступних корпусів:

I. Корпус морського командного складу підготовляється спеціальним старшинським вишколом.

II. Корпус інженер-механіків і інших спец[іальних] інженерів, що можуть бути підготовлені відповідними високими технічними школами.

III. Корпус ревізорів і адміністративних старшин – може складатися з людей з загальною (університетською) високою освітою і спеціальним морським учебним курсом.

IV. Корпус технічних старшин по різних фахах, як-то гарматники, мінери, радіотелеграфісти та ін., який поповнюється зі складу підстаршин відповідної спеціальності після прослухання додаткового курсу і складення відповідного старшинського іспиту.

V. Корпус корабельних (палубних) старшин, що поповнюється підстаршинами муштровими після відповідного курсу і іспиту.

VI. Корпус санітарних старшин – складається з осіб з закінченою високою медичною освітою.

VII. Корпус старшин морської авіації (пілотів) – поповнюється особами, що закінчили спеціальні авіаційні школи старшин з додатковим курсом морської авіації або зі складу корпусу підстаршин авіації після складення ними додаткового старшинського іспиту.

Як бачимо з наведеного, підготовки кадрів для більшості цих старшинських категорій не будуть потребувати особливої праці нашого морського керування, коли не рахувати організацію різних додаткових курсів по різних спеціальностях, але організації корпусу морського командного складу мусить бути присвячена його особлива увага.

Це не значить, що ми по прикладу б[увшої] Росії (та й інших держав) мусимо творити якусь привілейовану морську старшинську касту, – це, як показав досвід, лише шкодить справі і витворює замість дійсних моряків, що йшли б на морську військову службу „по призванню”, кадри людей, які нічого спільного з морем і морською справою не мають і служать у флоті лише тому, що вони належали до „морської родини”, що служба в морській флоті була особливо „почесною”.

А на практиці доводилося зустрічати „моряків”, які почували повну огиду до свого фаху і навіть до кінця своєї служби не мали змоги позбавитися нахилу... до морської хвороби.

Цікаво відмітити, що і во всіх інших державах кастова замкнутість корпусу морських старшин, як пережиток старовини, дає місце ширшим і складнішим вимогам життя, і воєнно-морська справа зв’язується вже не стільки з політично-соціальною системою, скільки з організацією творчих сил і культури нації. Так, Бритійське адміралтійство вислови-

лося за те, щоби спеціальна морська освіта старшин військової флоти по можливості ще поповнювалася науковою підготовкою в високих школах. Досвід співпраці Адміралтійства з Кембриджським університетом дав блискучі наслідки і цілу плеяду освічених загально і фахово моряків-старшин.

Ми мусимо категорично висловитися проти системи підготовки морських старшин, яка була прийнята в [бувшій] Росії і була заснована на кастових принципах „привілеїв“, і вважаємо потрібним завести таку організацію підготовки цього складу, яка б забезпечила вільний приступ до старшинського морського фаху всім, що проявлять відповідні для цього здібності і знання.

Ми проти створення у нас, на Україні, шкіл типу відомого російського морського корпусу, до котрого приймалися ще діти в тім віці, коли ще абсолютно неможливо встановити їх нахилів і здібностей до військово-морської служби; крім того, обов'язкова приналежність до „шляхетського стану“ (дворяни) зачиняла доступ туди тисячам здібних і відповідаючих всім суворим вимогам молодих людей „інших станів“ (приклад: славний російський адмірал Макаров не був шляхтичем і попав до старшин флот цілком випадково, а скільки таких Макарових не дісталися туди?).

Военно-морська освіта у нас, на Україні, мусить бути загальнодоступною для всіх класів і верств нації, і до кандидата на морську командну службу вимоги мусять базуватися не на його шляхетським походженні, а на його здібностях до цієї служби, що будуть встановлені методами науковими модерної психотехніки, його теоретичних знань і його практичних вміння.

Сучасний морський командир не може уже задовольнити постав-

лених до нього вимог тим лише, що він є добрим моряком та знає свій вузький фах гарматчика, мінератощо. Техніка корабля, а разом з тим і морської війни зробила дуже великий пошук****, вивчена і розроблена нова тактика морського бою, з'явилася нова зброя і нові засоби боротьби з нею. Сучасний морський командир, а таким може і мусить стати кожний морський старшина, мусить знати не лише єдину морську справу, але підводне діло, авіацію, хімію, електротехніку та ін. Розуміється, що він не має потреби (та й можливості) бути фахівцем всіх тих галузей, але є зобов'язаний досконало знати всі їх тактичні примінення.

Таким чином, вимоги, що ставить морська служба до старшин, дуже збільшилися, і стара система військово-морського старшинського вишколу вже не була б в стані їх цілком задовольнити. На наш погляд, морський старшинський вишкіл тепер не сміє бути ізольованим, як це було раніш, від загальної освіти, а, навпаки, [має] бути тісно пов'язаним з нею. Тому ми вважаємо, що школа морського командного складу нашої української військової флоти мусить бути такою ж ВИСОКОЮ ШКОЛОЮ, якими є школи технічні, медичні тощо.

Кандидат, з певним успіхом закінчивший середню освіту, може бути прийнятим до неї на тих же підставах, як і до інших високих шкіл, але при умовах задоволення тих окремих вимог, які ставлять до нього особливі умови морської служби. Для цього кандидат по скінченні середньої освіти і по подачі відповідної заяви мусить підлягати першому психотехнічному іспиту, і в випадку його сприятливості направляється на службу на бойових кораблях української флоти в якості „однорічника“ на певний термін (не більше одного року). По скінченні цього терміну кандидат мусить знову

скласти як другий (суворіший) психотехнічний іспит, так і іспит з морської практики і статутів.

Ті кандидати, що задовольняють вимогам тих іспитів, після своїх успіхів і вимог контингенту [бувшого] року, відправляються до високої військово-морської академії, а решта демобілізується, як виконавши військову повинність, з зарахуванням до резерви флоти або дістає старшинську чи підстаршинську службу в бережних фортеціях, [у складі] морської прикордонної сторожі тощо. Таким чином получимо подвійну користь – і зробимо відповідний „підбір“ ліпших сил для нашого командного складу флоти, і забезпечимо її на випадок мобілізації та війни відповідним резервним старшинським і підстаршинським матеріалом, не говорючи вже про створення кадрів для підсобних інституцій та установ морської оборони і охорони.

Щодо самої високої старшинської школи, то нам не треба вже щось вимішляти, робити якісь винаходи. Чудовий зразок такої школи ми маємо в американській Морській академії (Naval Academy) в Аннаполісі. Ця академія займає колосальні будови і розрахована на 2 500 людей, хоч обичний її контингент всього лише 1 600. (Нам, зрозуміло, цей масштаб є завеликий.) Курс в ній продовжується 4 роки, і далеко не всі її учні закінчують там навчання. Так, в 1925 р[оці] там закінчили лише 438 з 600 вступивших – решта перепала. Учні Академії замість старої назви морських кадетів (naval kadets) мають рангу „мідшипмен“ (midshipmen) і рахуються на дійсній службі флоти з платнею 600 доларів річно, за що мають відслужити 8 років, включаючи і 4 роки, які були в Академії. Скінчивши з успіхом курс відправляються на кораблі дієвої флоти з рангом (ensign), який

відповідає французькому enseigne de vaisseau de 2-me classe (такого рангу в російській флоті не було – це молодше мічмана).

Не рахуючи муштрових занять, програм Академії складається зі слідуючих предметів: 1) Морська практика, 2) Артилерія, 3) Навігація та астрономія, 4) Корабельне будівництво і морські машини, 5) Математика, 6) Фізика і хімія, 7) Електрицтво, 7) Англійський та чужі мови, 8) Гігієна та фізіологія, 9) Авіація (з 1926 року). В Академії царить сурова дисципліна, порядок і всіма засобами пестується спорт як на березі, так і на воді, чому придають особливе значіння і дивляться на спорт не як на розвагу, але як на необхідний тренінг сміливості, ініціативи, виносливості і зміцнення фізичних сил. Наскільки велике значіння надається спортові можна бачити з того, що один мідшипмен мусив, не дивлячись на успішність, залишити Академію лише тому, що не вмів навчитися добре плавати.

Для підтримки корпоративного духу і для збереження інтересу к морю професорами з'являються виключно старшини флоти, але й ті не залишаються постійно в Академії, а після деякого часу повертаються до дієвої флоти, що сприяє підтримці постійного зв'язку з флотою, і професори постійно знаходяться в курсі всіх змін і новин, що введені там.

Система навчання дуже своєманітна. Лекцій немає. Кожний мідшипмен дістає друкований підручник і проходить курс сам. Роля професора зводиться лише до пояснення незрозумілих учню місць і [він] керує практичними вправами.

По закінченні повного курсу і підвищенні до рангу ensign абсолюенти поступають на кораблі флоти, в морське інтендантство, в морську піхоту. В самій флоті одні несуть чисто морську службу, інші виконують різні

обов'язки по механічній частині, міняючись постійно поміж себе, всі ці функції.

По двох роках *ensign* дістають рангу *junior lieutenant*, в якій мусять прослужити 3 роки, після чого остаточно закріплюються по обібраних ними фахах.

Ми цілком можемо погодитися з подібною системою навчання і прийняти цей тип високої морської школи як найбільш гарантуючий поповнення кадрів командного складу нашої флоти відданими своїй справі і фахово вишколеними старшинами.

Сумуючи усе вищесказане, ми можемо зробити наступні висновки:

1. Оборона українського Чорноморського побережжя внаслідок сприяючих міжнародних політичних умов і морської слабості сусідів – можливих ворогів України – не вимагає стільки уваги, як сухопутна оборона, і дозволяє на перших порах обмежитися тою флотою, що залишиться нам в спадщину від СССР.

2. При далішій розбудові нашого флоту і при складанні стратегічного плану нашої морської оборони мусять бути прийняті під увагу всі новинки морської техніки, особливо що[до] типу і озброєння кораблів та співпраці як їх поміж собою, так і співпраці з підводною флотою і морською авіацією.

3. Крім військової флоти, оборона побережжя України мусить бути побудована на детально плановій системі мінної оборони, берегових батарей та фортецій і берегової авіації. Всі ці засоби оборони в інтересах справи і згідно досвіду світової війни мусять бути підпорядковані єдиному командуванню.

4. Заходи нашої української дипломатії можуть сприяти обороні нашого побережжя (союзи з Туреччиною та Болгарією тощо).

5. Українська держава мусить вжити всіх заходів для створення

власної торговельної флоти і мати плани виужиткування цієї флоти на випадок війни.

6. Мусить бути створеним окремий морський стан, що за певні вигоди і привілеї буде служити джерелом для створення кадрів нашої військової і торговельної флоті, а також і для всіх інших інституцій, що пов'язані з нашою морською обороною.

7. Мусить бути створена „українська морська ідея” – шляхом зацікавлення цілої української нації нашими морськими справами. Для цього потрібні заснування і державна підтримка всіх морських організацій – як спортовних, так і професійних.

8. Морська освіта мусить бути організована раціонально на підставі досвіду інших держав і мусить забезпечити українській військової флоті освічений і фахово кваліфікований командний склад.

Прага, 2.III.31

ПРИМІТКИ

* Маються на увазі міноносці, ескадрові міноносці.

** Йдеться про кораблі для тралення мін. Цей самий термін „тралер” пропонує і сучасний словник. Див: Бурячок А., Демський М., Якимович Б. Російсько-український словник для військовиків. – Київ: Львів: Вид-во „Варта”, 1995.

¹ Бій біля мису Коронель (Чилі) стався 1 листопада 1914 р. між німецькою тихоокеанською ескадрою адмірала М.фон Шпее (2 панцерні й 3 легкі крейсери) і загonom британських кораблів під командуванням адмірала К.Крейдока (2 панцерні й 1 легкий крейсер). Через 50 хвилин після відкриття вогню німці потопили обидва британські панцерні крейсери, на яких загинуло близько 1700 матросів і офіцерів, серед них і адмірал К.Крейдок.

² Бій біля Фолклендських островів (поблизу берегів Аргентини) стався 8 грудня 1914 р. між німецькою ескадрою адмірала М. фон Шпее (у тому ж самому складі) і британською

ескадрою адмірала Д.Стерді (2 лінійні, 3 панцерні й 2 легкі крейсери), яка мала завдання відвернути прорив німецьких кораблів в Атлантику і взяти в них реванш за поразку біля о.Коронель. Незважаючи на велику перевагу супротивника, німецькі моряки чинили запеклий опір англійцям, однак через 4 години бою все було скінчено. Всі німецькі кораблі, за винятком легкого крейсера „Дрезден”, були потоплені. Німці втратили понад 2100 матросів і офіцерів. Загинув і адмірал М. фон Шпее.

³ Бій біля о.Гельголанд (поблизу північного узбережжя Німеччини) стався 25 серпня 1914 р. між легкими силами британського й німецького флотів. Дії британських легких крейсерів підтримала ескадра лінійних крейсерів адмірала Дж.Бітті, що й визначило перевагу англійців. Німці втратили 3 легкі крейсери й один підводний човен. В англійців тяжкі пошкодження дістали два легкі крейсери.

⁴ Битва 31 травня – 1 червня 1916 р. біля півострова Ютланд (Північне море) між головними силами британського Гранд-Фліт і німецького Флоту відкритого моря, найбільша морська баталія Першої світової війни. З обох боків у ній взяли участь близько 250 кораблів, у тому числі 50 дредноутів і 14 лінійних крейсерів. Однак жодна зі сторін не зуміла досягти поставлених цілей. Британці, попри відчутну перевагу (150 кораблів проти 90 німецьких), не спромоглися завдати нищівної поразки супротивникові. Водночас німцям не вдалося захитати позиції Гранд-Фліту в боротьбі за панування на морі й зняти морську блокаду Німеччини. Втрати англійців становили 3 лінійні й 3 панцерні крейсери, 8 есмінів (близько 6800 убитих, поранених і полонених). Німці недорахувалися 1 лінійного крейсера, 1 лінійного корабля додредноутного типу, 4 легких крейсерів і 5 есмінів (близько 3100 вбитих і поранених).

*** Тобто учасники бойових дій.

⁵ Келого – Біріана пакт, підписаний 28 серпня 1928 р. в Парижі представниками Франції, США, Німеччини, Великої Британії, Італії, Японії та ще 9 країн, до яких приєднався й СРСР. Міжнародна угода, спрямована на заборону війни як засобу національної політики. У 1934 р. учасниками цієї угоди вже були 63 держави. Однак згаданий пакт не

став дійовою перепоною на шляху до розв'язання нових воєн.

⁶ Вашингтонська конференція за участю США, Великої Британії, Китаю, Японії, Франції, Італії, Нідерландів, Бельгії та Португалії відбулася 12 листопада 1921 р. – 6 лютого 1922 р. За результатами її підписано низку міжурядових угод стосовно Тихоокеанського регіону. Серед них – морський договір між США, Великою Британією, Японією, Францією та Італією про обмеження морських озброєнь. Проте цей договір невдовзі почали порушувати держави, які його підписали, що привело до скликання Лондонської морської конференції 1930 р.

⁷ Лондонська морська конференція за участю США, Великої Британії, Японії, Франції, Італії, британських домініонів та Індії відбулася 21 січня – 22 квітня 1930 р. з метою внесення доповнень до угод про обмеження морських озброєнь, укладених на Вашингтонській конференції 1921–1922 рр. На Лондонській конференції встановлено нове співвідношення таких типів бойових кораблів, як крейсери, есміни, підводні човни для великих держав, визнано право США мати військовий флот, що дорівнював би флоту Великої Британії.

⁸ Дарданелльська операція 1915 р. розпочалася зі спроб військових флотів Великої Британії і Франції впровадити 19 лютого – 18 березня прорватися через протоки Дарданелли й Босфору до Стамбула і вивести з війни Туреччину, яка виступала на боці Німеччини. Після низки невдач союзники 25 квітня висадили на Галіполійському півострові десант, прагнучи об'єднати морську частину операції з бойовими діями на суходолі. Та і тут вони не досягли поставленої мети. Шобільше, на мінах, встановлених німцями і турками, а також від дій німецьких підводних човнів англо-французькі сили втратили кілька лінійних кораблів додредноутного типу та низку інших. Врешті 8 січня 1916 р. експедиційний корпус союзних військ був евакуйований з Галіполійського півострова.

**** Покрок (з чеської) – поступ, прогрес.

Вступне слово, публікація документа та примітки
Анатолія КЕНТІЯ

Катерина КЛИМОВА

ПЕРШИЙ ВІЙСЬКОВО-ІСТОРИЧНИЙ ЧАСОПИС В УКРАЇНІ

Створене 1907 року в Петербурзі Імператорське Російське військово-історичне товариство активно діяло лише сім років (фактично проіснувало десять – до 1917 р.)¹. Проте і за такий порівняно короткий час воно відіграло важливу роль в розвитку військово-історичної науки: розширило коло студійованих проблем, надало військовим історикам широкую можливість спілкування, публікації своїх праць, дбало про нагромадження знань з військової історії і вдосконалення методики військово-історичних досліджень. Цьому сприяла широка видавнича діяльність Товариства, яке випускало „Журнал Императорского Русского военно-исторического общества” (періодичний орган, виходив з 1910 р.) і „Труды” з військово-історичними працями й публікаціями архівних матеріалів. „Разряд” (відділ) військової археології та археографії, який очолював відомий археолог М.Веселовський, організував видання „Записок”².

Децентралізувавши свою діяльність, Товариство створило чотирнадцять відділів. Деякі з них також мали свої видання: Московський і Орловський – „Труды”³, Варшавський – „Сборник”⁴, Київський – „Военно-исторический вестник” (цей „Вісник”, як і „Журнал ИРВИО”, був періодичним виданням). Наголошуючи вагу й потребу видання відділами своїх періодичних друкованих органів, Товариство водночас відзначало, що „тільки Київський відділ поставив на тривкі основи цю галузь своєї діяльності”⁵.

Справа випуску „Военно-исторического вестника” вирішувалася на організаційних зборах Київського відділу в червні 1908 р., про що повідомляв перший його голова – київський, подільський і волинський генерал-губернатор, командувач військ Київського військового округу генерал від кавалерії В.Сухомлинов голову ІРВІТу генерал-лейтенанта Д.Скалона⁶.

На жаль, не віднайдено архівних матеріалів про те, коли і хто запропонував назву журналу і перший проект його художнього оформлення. В одному з листів, датованому травнем 1908 р., що надійшов від секретаря ІРВІТу, а також у протоколах тогорічних зборів зазначена назва „Вестник”. У списку праць В.Іконникова (1914 р.) фігурує „Вестник Киевского отдела РВИО”⁷. Відома дослідниця історії України Н.Полонська-Василенко згадувала, що її батько Д.Меньшов публікував свої статті в „Известиях Киевского отделения Императорского военно-исторического общества”⁸. У звітній документації Відділу „Военно-исторический вестник” названий журналом, а на бланках, замовлених редакцією, надруковано: „Сборник, издаваемый при Киевском отделе Императорского Русского военно-исторического общества”⁹.

Відомо, що другий проект художнього оформлення обкладинки „Военно-исторического вестника”¹⁰ виконав художник А.Шарлемань¹¹. Часопис виходив „у форматі in 8°, розміром шпальт на 7 кв., кегль корпус (Philosophie), шрифт Рената по

40 рядків на сторінку”¹². Друковано й „почесні примірники” – на веленовому папері із золотим тисненням на палітурці. Один примірник кожного числа видання (на веленовому папері в м'якій англійській оправі з блакитної шкіри) був призначений для імператора Миколи II.

З липня 1908 р. збирала й опрацьовувала матеріали для майбутнього журналу створена при Відділі редакційна комісія¹³. У листопаді 1909 р. її реорганізовано в редакцію¹⁴.

Першим редактором „Военно-исторического вестника” став секретар Київського відділу, старший ад'ютант штабу Київського військового округу, Генерального штабу підполковник Б.Стеллецкий. Почавши з № 3 – 4 за 1909 р., редактором журналу був Генерального штабу генерал-майор М.Ходорович (колишній редактор „Варшавского военного журнала”). А з липня 1911 р. редакцію очолив відомий діяч на ниві військово-історичної науки, дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця, Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва та інших М.Наркевич.

Про діяльність редакційної комісії і редакції журналу важко судити через те, що у фонді Київського відділу ІРВІТу¹⁵ бракує діловодних документів. З редакційної теки „Военно-исторического вестника” нам вдалося виявити лише незначну кількість матеріалів: редакційні примірники статей, опублікованих у журналі, і редакційну пошту. Діловодні документи були розпорошені ще в час діяльності Відділу, а потім утрачені. Редакція не мала свого приміщення. Спочатку вся підготовча робота до видання часопису провадилася в приміщенні друкарні штабу округу (вул. Банкова, 11). У жовтні 1910 р. завдяки сприянню начальника штабу округу М.Алексеева

число 2, 2001 р.

Обкладинка часопису

редакції було надано невелику кімнату в приміщенні, де й друкувався „Военно-исторический вестник”.

З самого початку редакційній комісії довелося вирішувати питання про субсидії журналу, бо коштів Відділу було замало. Ще в 1908 р. В.Сухомлинов звертався до військового міністра О.Редігера, прохуючи його надати новоствореному виданню щорічну субсидію в розмірі двох тисяч карбованців з коштів Головного штабу, як це практикувалося для варшавського „Военного сборника”¹⁶. Однак це звернення голови Київського відділу Товариства лишилося без відповіді.

Тим часом редакційна комісія збирала достатньо матеріалів, щоб розпочати бажане видання. 13 квітня 1909 р. ця справа обговорювалася на засіданні ради Відділу, але голова редакційної комісії поінформував присутніх, що для цього бракує

коштів¹⁷. Новий голова Київського відділу – командувач військ Київського військового округу генерал-ад'ютант М.Іванов, розуміючи потребу пришвидшити випуск журналу, пообіцяв редакційній комісії виділити 250 карбованців з наявних у нього коштів, а також листовно вдався до голови Товариства Д.Скалона по допомогу. Проте той ухилився від прямої відповіді щодо виділення потрібної суми¹⁸.

Причина зволікання петербурзької ради Товариства – відома – це *питання цензури журналу*. Згідно зі статуту ІРВІТу і положенням про його місцеві відділи (п. 8), відділи не мали права нічого друкувати у виданнях, що носять назву Товариства, без затвердження ради¹⁹. Питання попередньої цензури періодичних видань місцевих відділів розглядала рада ІРВІТу. Як писав секретар Товариства Д.Струков у листі до Б.Стеллецького від 19 червня 1908 р., для видання вісника Київського відділу перешкод не буде – але лише „за *неодмінної умови попередньої цензури ради...*”²⁰ (виділення наше. – К.К.).

Таке рішення ради Товариства не могло не викликати незадоволення серед членів Київського відділу. Авторитетна редакційна комісія, що складалася з професорів, офіцерів Генерального штабу, повною мірою була відповідальною за напрям і публікації журналу. „Рада Товариства, – підкреслював Б.Стеллецький, відповідаючи Д.Струкову, – може бути цілком спокійна як за напрям цього „Вісника”, так і за його зміст... тим більш, що „Вісник” не буде органом усього Товариства, а лише його Відділу, і вся відповідальність лягатиме на нас”²¹. Цензурні вимоги ради ІРВІТу, які дуже затримували б справу, змусили членів Київського відділу переглянути й змінити статтю 8 положення про місцеві відділи, згідно з якою усі

матеріали, призначені Відділом до друку, повинні переглядатися в Петербурзі. Рада Київського відділу 13 квітня 1909 р. ухвалила скасувати цензуру радою Товариства видань Відділу²². Згодом Д.Струков сповістив Відділ про затвердження зміни статті (пункту) 8. Саме з цього повідомлення і скористався Київський відділ ІРВІТу²³.

3 червня 1909 р. листом за підписами голови Відділу М.Іванова й секретаря Б.Стеллецького раду Товариства поінформовано, „що Київський відділ розпочинає видання „Военно-исторического вестника”, який буде виходити щомісяця”²⁴. Нарешті, того ж місяця побачила світ кн. 1 „Военно-исторического вестника” – першого військово-історичного часопису в Україні.

А втім, розгорнути плановану широку видавничу діяльність редакція не змогла через фінансові проблеми. Нестачу коштів редакція і керівництво Відділу намагалися компенсувати в різний спосіб. Так, рада Відділу просила начальника краю генерал-ад'ютанта Ф.Трепова оголосити військам про сприяння „Военно-историческому вестнику”. Вирішено було передавати редакції кошти від влаштованих Відділом лекцій і вистав²⁵. Надходили пожертви від приватних осіб, та коштів однаково не вистачало. На засіданні ради Відділу 30 листопада 1909 р. констатовалося, що редакція, маючи зібраних 609 карбованців, потребує ще субсидії в 3000 карбованців²⁶. У такій ситуації дуже важливою підтримкою для часопису стало пожертвування членом Відділу, радником комерції С.Могилевцевим 10 000 карбованців. „Наш Відділ зовсім гине, – писав Д.Меньшов у лютому 1910 р. Д.Струкову, – „Вісник” прогорів остаточно, але тепер усе ожило завдяки пожертвуванню купця Могилевцева 10 т/крб і „Віс-

ник” збирається розрахуватися за 1909 рік”²⁷. Субсидія 3 000 карбованців, яку призначив 1910 р. генерал-ад'ютант М.Іванов, допомогла редакції погасити дефіцит за 1909 – 1910 рр.

На початку 1910 р. загальні збори членів Київського відділу ІРВІТу ухвалили знизити вартість передплати часопису для членів Відділу з шести до двох карбованців. Того року кількість передплатників досягла 225 (проти 133 у перший рік видання). Серед передплатників членів Відділу було 95, тобто менш ніж половина²⁸. У 1911 р. налічувалося 200 передплатників.

У 1909 р. вийшли чотири книжки „Вісника”, у 1910 – 1911 рр. – по шість (у 1909 – 1911 рр. одна книжка об'єднувала два номери). З 1912 р. періодичність зменшилася до чотирьох книжок на рік. У 1914 р. видано лише одну книжку часопису. Деякі номери друкувалися зі значним запізненням. Так, №5 – 6 і 7 – 8 за 1909 р. випущено в 1910 р., а другу книжку за 1912 р. – лише в лютому 1913 р.²⁹ Це пояснювалося не тільки нестачею коштів, а й складнощами з друком.

Для видання „Вісника” потрібна була субсидія не менш як 2000 карбованців на рік³⁰. Щоб дістати додаткові кошти, редакція, крім обмінних (з редакціями інших журналів і газет) оголошень, друкувала також комерційні. На перше січня 1911 р., як зазначалося у редакційному звіті за 1910 р., прибуток від комерційних оголошень дорівнював майже третині одержаних передплатних коштів.

Друкували „Вісник” у друкарні Київського військового округу. Восени 1912 р. редакція, зважаючи на свій фінансовий стан, почала шукати друкарню, яка б давала „можливість випускати журнал порівняно дешево”³¹. Допоміг редакції член Відділу, професор Університету

св.Володимира В.Іконников. „Завдяки Вашому ласкавому сприянню, – писав В.Іконникову редактор М.Наркевич з Одеси в січні 1913 р., – друкарня Корчак-Новицького погодилася друкувати наш журнал на умовах, прийнятих для Ваших „Известий” (університетських. – К.К.). Дуже дякую Вам за сприяння й турботу”³². Проте „Вісник” у 1913 – 1914 рр. друкували в друкарні Окружного штабу (Банкова вул., буд. 11).

Згідно з правилами, які існували в усіх наукових товариствах, Київський відділ ІРВІТу встановив, що дійсні члени Товариства отримували „Вісник” безкоштовно, члени-співробітники – за невелику доплату (2 крб.) і лише сторонні передплатники – за повну плату (5 крб.).

Програма, яку виробила редакція журналу, передбачала публікацію статей з історії військової справи як загального характеру, так і спеціально присвячених історії розвитку військової техніки (з мапами, схемами), минулому військових частин, боям, які точилися переважно на території округу, а крім того, – історичних досліджень тих сторін суспільного життя країни, що безпосередньо впливали на військову історію³³. „Головне завдання нашого органу, – зазначалося в листі редакції до відомого археолога В.Хвойки від 22 травня 1909 р., – призбирати, групувати й друкувати історичні матеріали не тільки спеціально військової, а також інші, що якось стосуються військової справи”³⁴.

Крім того, часопис планував публікувати військово-історичні матеріали, виявлені в архівах і приватних збірках, передруковувати документи й рідкісні бібліографічні видання. Документи для публікації мали групуватися в трьох розділах: 1) опис відомих у військово-історичному відношенні місцевостей; 2) опис баталій; 3) побут і організація військ³⁵.

Програма „Вісника” включала також опис пам'яток (з ілюстраціями) на теренах діяльності Відділу, військово-історичну хроніку, бібліографію, інформаційні матеріали про діяльність Товариства та його Київського відділу.

Згодом рада Відділу вирішила запровадити в журналі відділ огляду сучасних військових подій і військових подій недалекого минулого, друкувати відомості про тогочасний склад військ іноземних держав. Редакція приділяла увагу матеріалам, що стосувалися історії військових частин, їхніх архівів, полкових музеївних збірок. Зокрема редактор журналу М.Наркевич у 1914 р. запропонував видати каталог колекції Київського військово-історичного музею, заснованого місцевим відділом ІРВІТу³⁶, проте цей задум не був здійснений.

„Вісник” складався з трьох рубрик: власне історичного, бібліографічного та інформаційного – з оглядами діяльності Київського відділу ІРВІТу та його підвідділів (Чернігівського й Проскурівського). Наприкінці майже всіх номерів подавалися оповістки про періодичні видання й комерційні оголошення. Проте чіткої структури розділів редакція не додержувалася. Кілька номерів мали лише два розділи: статті та публікації і огляди діяльності Відділу. Книга друга за 1913 р. включала статті, публікації та бібліографію. У трьох номерах (№5 – 6 і 7 – 8 за 1909 р. та №9 – 10 за 1910 р.) було додано розділ „Академические известия”, де вміщувалися звістки про діяльність наукових інституцій Києва. Крім того, як додатки до окремих номерів виходили історичні дослідження, публікувалися мемуари, листи, записки військових діячів, мапи. Редакція видавала окремими відбитками статті, опубліковані в журналі.

З 1910 р. „Вісник” став також органом новоствореного Київського товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва і з №9 – 10 за той рік в окремому розділі почав друкувати звіти і зведення матеріалів з охорони пам'яток краю, постанови ради цього Товариства тощо.

На сторінках журналу публікувалися також доповіді, прочитані на засіданнях Історичного товариства Нестора-літописця. „Можна плекати надію, – зазначалося в проєкті загального річного звіту Київського відділу ІРВІТу за 1910 р., – що орган нашого Відділу поступово здобуде собі загальну довіру як у військово-му, так і в цивільному середовищі й стане доконечною для громадянства сполучною ланкою між військовим середовищем і рештою культурного населення держави”³⁷. Зацікавлення науковим журналом пояснювалося насамперед тематикою публікацій, які давали серйозний матеріал не тільки з військової історії та історіографії, а й з археології, геральдики, вексилнології, уніформології тощо.

Чимало місця у „Віснику” відводилося публікаціям з історичного краєзнавства. Зокрема друкувалися матеріали про археологічні дослідження Києва та його околиць.

Київський відділ ІРВІТу доручив редакції скласти пам'ятки-написи тих міст і містечок на території Київського військового округу, де були розквартировані військові частини, щоб надати можливість військовикам знайомитися з короткою історією пунктів розташування.

Відділ розпочав роботу з дослідження майже не вивченої історичної теми – оборонного будівництва. Журнал планував підготувати й видати спеціальні дослідження про стародавні укріплення, історичні написи й описи Коростеня, Васильєва (Василівка), Вишгорода, Демидова, Острога, Хотина, Кам'янця-Подільського³⁸.

Серію публікацій „Вісник” присвятив історії замків, фортець, давньоруських укріплень. Першими з військово-історичного погляду досліджувалися білгородські укріплення, розкопи яких провадилися в 1909 – 1910 рр. за активної участі й фінансової підтримки Київського відділу. Описи стародавнього міста-фортеці Білгорода опубліковано в статті Льюкіна „Опыт военно-исторического исследования древнерусских укреплённых пунктов”³⁹ і брошурі Б.Стеллецького („Белгородка (древний Белгород)”). – К., 1909). Під час розкопів члени Відділу приїздили в село Білгородку (на території колишнього Білгорода) для огляду білгородських укріплень і решток архітектурних споруд, відкритих членом Київського відділу ІРВІТу, завідувачем археологічного відділу Художньо-промислового і наукового музею В.Хвойкою. Часопис готував матеріал про поїздки в Білгородку, публікував поради для учасників екскурсій, схеми розкопів стародавніх укріплених пунктів, білгородського храму Св. Апостолів, плани стародавнього Білгорода⁴⁰.

Відомий знавець історичної топографії Києва та його околиць Л.Добровольський видрукував у часописі дві статті про стародавні укріплення („К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева” та „Летописный Дорогожич. К вопросу о давнишних киевских пригородных укреплениях”⁴¹), а також на основі літописних і встановлених ним топографічних даних підготував інші матеріали для публікацій.

У додатках до №7 – 8 за 1911 р. редакція надрукувала карту-схему стародавніх укріплень і шляхів навколо Києва, яку склав штабс-капітан Васильєв і зредагував підполковник Б.Стеллецький.

Планом археологічних і військово-історичних розвідок Київського відділу Товариства на 1914 р. передбачалося дослідити Київське городище, розташоване на південь від Києва на території Київської пустині, що належала Києво-Печерській лаврі⁴². На підготовчому етапі було знято два плани городища. Перший з них – „Военно-археологический план Китаевского городища и прилежающей к нему местности с могильниками и пещерами”, що його зняв підпоручник 6-го понтонного батальйону В.Чеботарьов і зредагував М.Наркевич, видала редакція „Вісника”.

Б.Стеллецький влітку 1910 р. здійснив поїздку в містечко Клевани (Рівенського повіту Волинської губернії), щоб „оглянути колишній замок у м.Клевани, з'ясувати його сучасний стан і характер”⁴³. На початку ХХ ст. в замку, переданому під духовне училище, мала бути зроблена перебудова, зокрема східна вежа пристосована під шпиталь. Підготовлена Б.Стеллецьким для журналу історична довідка про замок у Клевани (з планом та ілюстраціями) порушувала питання про охорону цієї пам'ятки ХV ст. і встановлення нагляду за всіма перебудовами⁴⁴. Повідомляючи члена Відділу, організатора київського військового історичного музею С.Крейтона про надіслання до редакції свого матеріалу про замок у Клевани, Б.Стеллецький підкреслював: „Я глибоко певен, що започатковане торік дослідження рідної старовини не припиниться і що зацікавлення цією справою зростатиме й притягуватиме щораз нові сили”⁴⁵.

На сторінках „Вісника” не лише публікувалися військово-історичні дослідження про замки та укріплення, а й обговорювалися заходи щодо охорони їх. 17 вересня 1910 р. в раді Київського відділу ІРВІТу Б.Стел-

лецький зробив доповідь про стан не досліджених ще на той час з військово-історичного погляду стародавніх Дубенських укріплень, які склалися з систем оборонних споруд. За укріпленнями не було належного нагляду, що загрожувало знищенням цій історичній пам'ятці⁴⁶. В останньому номері „Вісника” за 1910 р. викладено основні пропозиції щодо охорони Дубенських укріплень: встановити їхні межі, скласти докладний план, забезпечити відповідальний нагляд за ними, зробити опис замку, виконати історичне дослідження системи укріплень.

Редакція журналу розробляла широку програму опису історичних місць, пам'яток військової старовини. До таких пам'яток належали давні фортеці, городища, монументи на честь військових діячів і воєнних подій, надгробки, бойові трофеї.

1911 року при імператорській Військово-похідній канцелярії було створено комісію для опису бойових трофеїв і давніх військових прапорів. Комісія організувала виявлення прапорів, що зберігалися у військових частинах, музеях, соборах. У Київському військово-морському окрузі цю роботу провадив Київський відділ ІРВІТу, збираючи відомості про наявність на місцях військово-історичних пам'яток. На жаль, поза увагою редакції часопису залишилося листування з Київським відділом Товариства начальників штабів армійських корпусів, дивізій, полкових командирів, повітових військових начальників, у якому містилися цінні звістки про бойові трофеї, давні прапори та інші військові регалії, а також полкові ікони, пам'ятники, братські могили. Лише в кн. 4 „Вісника” за 1912 р. опубліковано дотичний цієї теми матеріал – доповідь протоієрея Єфимова на зборах Чернігівського підвідділу, присвячену пам'яткам війни 1812 р. в Чернігові.

Дослідник описав 18 прапорів Чернігівського ополчення 1812 р., що зберігалися в Спасо-Преображенському соборі, а також 11 прапорів ополчення періоду Кримської війни.

Журнал розпочав роботу щодо опису Київського військового некрополя. У № 5 – 6 за 1910 р. надруковано статтю заслуженого професора Київської духовної академії М.Петрова „Киевский военный некрополь. Введение”, у якій накреслено програму дослідження історичних поховань у Києві. Члени спеціальної комісії, створеної за рішенням ради Київського відділу ІРВІТу для складання опису Київського військового некрополя, підготували багаті матеріали. Генерал у відставці М.Лопатін зібрав дані про поховання на подільських і старому Байковому кладовищах. Комісія розшукувала також архівні відомості про поховання в Києво-Печерській лаврі й Видубицькому монастирі. На жаль, робота комісії, яку очолював Д.Меньшов, не висвітлювалася в часописі, а публікації про київські історичні поховання з'являлися в інших періодичних виданнях⁴⁷.

Програма „Вісника” передбачала публікацію військово-історичних матеріалів. Проте введення до наукового обігу джерел з військової історії було однією зі слабких ланок у видавничій діяльності Відділу. Виявлення джерел мало в основному принагідний характер, добір матеріалів для публікації не завжди поєднувався з раціональним використанням основного масиву їх, не було усталено правил видання військово-історичних документів. Едиційна програма архівної і редакційної комісії не передбачала серійних видань, які б включали колекції документів або різновиди військово-історичних пам'яток, виявлених в архівах, музеях та книгозбірнях. Тому тематика публікацій визнача-

лася лише науковими зацікавленнями авторів.

Архівні матеріали з військової історії оприлюднювалися окремими публікаціями або ж у додатках до наукових статей. Окремі публікації документів здебільшого не супроводилися археографічними передмовами. Бракувало обґрунтування принципу добору документів, джерелознавчої оцінки публікованих матеріалів, характеристики археографічних прийомів (короткі археографічні й джерелознавчі коментарі іноді подавалися в підрядкових примітках). Не завжди зазначалося місце зберігання документів.

Значна частина документів, опублікованих у „Віснику”, виявлена в київських архівах. Плідно займався пошуками військово-історичних матеріалів член Відділу, товариш (заступник) голови архівної комісії, військовий історик генерал-майор Д.Меньшов. У старому арсеналі (будівля XVIII ст. навпроти Києво-Печерської лаври) його увагу привернули папери початку XIX ст. Це був архів II армії, розквартированої в Україні в 1810 – 1840 рр., справи польових артилерійських управлінь I і II армій, інші матеріали. Протягом кількох років Д.Меньшов упорядковував архів⁴⁸. Виявлені в цьому архіві документи про управління армією, бойові подвиги артилерійських частин він використав у своїх працях. Витяги з архівних справ, що зберігалися на Київському артилерійському складі, опубліковано в перших двох книгах журналу за 1909 р.⁴⁹ Відгуки на ці публікації в „Русском инвалиде” й „Разведчике” підкреслювали важливість оприлюднених матеріалів для складання історій та історичних пам'яток артилерійських батарей. Крім того, Д.Меньшов виступив як публікатор ще низки документів з київських збірок⁵⁰.

В архіві київського губернатора зберігалися справи початку XVIII ст., зокрема укази Петра I про сформування, комплектування та бойову підготовку гарнізонних полків. Член Київського відділу ІРВІТу М.Дітеріхс опублікував у журналі укази Петра I про збирання в Росії історичних документів і пам'яток старовини (1720 р.), сформування в Києві гарнізонного полку (1721 р.), а також список офіцерів Київського гарнізону (1721 р.)⁵¹.

Цілу серію документальних матеріалів про польське повстання 1831 р. видрукував у „Віснику” в 1910 – 1911 і 1913 рр. член Відділу, чиновник для особливих доручень при київському, подільському й волинському генерал-губернаторі О.Мердер. Ці публікації продемонстрували його вміння орієнтуватися в документах, виокремлювати з-поміж них ті, що мають важливе значення для висвітлення теми.

Магістрант Університету св.Володимира Є.Сташевський у московському архіві Міністерства юстиції виявив матеріали про кількість і склад збройних сил Московської держави в XVII ст. 2 березня 1909 р. для членів Товариства Є.Сташевський виголосив доповідь „Смета военных сил Московского государства на 1663 год”. Згодом він опублікував „Смету” у двох номерах „Вісника”⁵². Готуючи монографію, присвячену історії Смоленської війни 1632 – 1634 рр., Є.Сташевський у тому ж архіві виявив „Сметный список 140 года” (1632 р.). Найбільш ранню і, як вважав цей дослідник, головну „Смету военных сил Московского государства на 1632 год” також опубліковано в журналі⁵³. У московських архівах Є.Сташевський розшукав цінний матеріал про „засічну” оборону в XVII ст. Для „Вісника” він дібрав документи, що характеризували стан козаків після смуту „із за-

значенням розданих їм земель, призначеного утримання тощо”⁵⁴.

Редакція часопису прагнула збагатити видання знахідками з історії військових частин. До ювілею війни 1812 р. журнал подав „Выборки из приказов по Кексгольмскому полку за 1812 год”. До друку їх підготував відомий військовий письменник, визначний діяч військово-музейної справи полковник Б.Адамович⁵⁵. Ця публікація містить цінний матеріал про бойові дії, які вела в 1812 р. одна з найстаріших у Росії військових частин.

Часопис опублікував також архівні матеріали в додатку до „Исторического очерка полевых инженерных войск” Д.Івкова. Документи з історії інженерних військ дослідник виявив в архівах Головного інженерного управління. Військово-топографічного депо і в збірці Інженерного музею в Санкт-Петербурзі.

Серед опублікованих журналом документів з петербурзького Військово-ученого архіву заслуговують на увагу „Известия о происшествиях по войску Черноморскому 10 ноября 1810 г.” й листи графа І.Гудовича та М.Милорадовича до М.Барклая-де-Толлі, датовані березнем – травнем 1810 р.⁵⁶

Член Київського відділу ІРВІТу, завідувач Центрального архіву давніх актів у Києві І.Каманін серед рукописів бібліотеки Києво-Софійського собору знайшов рукописну Євангелію з написом про її надання білоцерківським полковником Семеном Палієм „за отпущение грехов” до села Музики. Напис, зроблений писарем Ігнатом Голицьким, свідчив про участь старого полковника в Полтавській битві. Коротку історію побутування Євангелії виклав І.Каманін у невеликій обсягом статті, видрукуваній у першій книжці часопису.

Широким залученням архівних документів (з публікацією деяких з

них) відзначається історичне дослідження А.Шеманського з історії російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. на Чорноморському узбережжі Кавказу. Рукописи, покладені в основу опису кампанії, автор виявив у Тифліському архіві (справи Головного штабу Кавказької армії та Генерального штабу Кавказького військового округу). На основі архівних документів полковник А.Шеманський підготував для „Вісника” також статтю „Русская военная история Средней Азии или русская стратегия в Средней Азии по архивным данным”⁵⁷.

Молодий дослідник з Одеси (згодом відомий український історик, академік Всеукраїнської академії наук) Михайло Слабченко опублікував у журналі (за підписом Меланія Слабченко) два листи графа П.Рум’янцева до свого родича графа Я.Брюса⁵⁸.

Значне місце на сторінках журналу посідали листи, мемуари, записки військових діячів. У травні 1912 р. редакція отримала матеріал про одного з відомих військових діячів доби наполеонівських воєн графа Л.Беннігсена⁵⁹.

1812 р. генерал від кавалерії граф Л.Беннігсен виконував обов’язки начальника Головного штабу російської армії. Серйозні незгоди з М.Кутузовим щодо стратегії ведення війни стали причиною усунення Л.Беннігсена зі служби. Дванадцять його листів (власне записок про події війни 1812 р.) у перекладі П.Майкова з французької мови вийшли як додаток до „Вісника”, а також окремою відбиткою.

Часопис робив передруки важливих історичних матеріалів, уперше опублікованих у XIX ст. Це, зокрема, листи-мемуари вестфальського штаб-офіцера фон Лоссберга, який 1812 року командував батальйоном французької армії (вийшли окремим до-

датком)⁶⁰, уривки з мемуарів генерала, ад’ютанта Наполеона І графа Ж.Раппа⁶¹, записки підполковника артилерії І.Раджицького⁶² та гвардійського сапера Н.Прескотта⁶³.

Публікації історичних документів і матеріалів на сторінках „Вісника” в цілому поступалися науковим рівнем петербурзьким і московським виданням Товариства. Це стосується не тільки складу публікацій, а і їхньої методики. Деякі дослідники підкреслювали консервативний характер публікаторської діяльності Київського відділу⁶⁴. Однак, як свідчать архівні матеріали, Відділ намагався вдосконалити видавничу діяльність, значно розширити коло архівних документів, які вводилися до наукового обігу, передусім зосередитися на публікації місцевих історичних матеріалів. Підсумовуючи чотирирічний досвід видавничої діяльності журналу, редакція зазначала: „...бажано розвинути друкування документів військово-історичного значення”⁶⁵.

Передбачалося публікувати матеріали з наукового архіву, що формувався при Київському відділі. Члени Відділу розшукували військово-історичні матеріали на території Київського військового округу та за його межами. Знайдені історичні документи вони надсилали до архівної комісії Відділу. Так, у приватних архівах Волинської губернії член Відділу, ад’ютант командувача військ Київського військового округу штаб-ротмістр М.Бакулін придбав цінні папери з історії Волині й місцевих родів. Серед рукописів приватної бібліотеки графа К.Ходкевича (м.Млинів Волинської губернії) він виявив документи часів війни 1812 р., серед них журнал військової ради під час облоги фортеці Модлин. Про багаті архівні матеріали Городецького музею барона Ф.Штейнгеля М.Бакулін повідомляв Д.Меншова. Відтак 30

травня 1910 р. Д.Меншов листовно звернувся до барона з проханням скористатися матеріалами, що відповідають програмі журналу⁶⁶. Документи польською мовою, які зібрав М.Бакулін для опублікування, були передані генерал-майорові О.Ходоровичу, що запропонував свою допомогу в перекладі їх.

Під час поїздок на Полтавщину М.Бакулін одержав у однієї приватної особи для тимчасового використання (зняття копії й публікації в журналі) щоденник походу 1813 р. поручника Кавалергардського полку Лизогуба⁶⁸. Та особливу цінність мав знайдений штаб-ротмістром оригінал журналу воєнних дій 1770 – 1771 рр.⁶⁸

На одному із засідань ради Відділу І.Каманін повідомив, що в Кам’янець-Подільському історико-археологічному музеї зберігається „Журнал военных действий отряда под командой полковника (ныне генерал-майора) и кавалера Бердыева 1810 г. мая с 1 дня по 11 декабря 1811 г.” О.Брусевич з Кам’янця-Подільського підготував публікацію тексту згаданого документа, яка значилася в списку рукописів, прийнятих редакцією до друку в 1913 р.⁶⁹ (Дальша доля цього рукопису невідома.)

Науковий архів Відділу за короткий час його існування не був упорядкований. Здійснити визначену програмою публікацію документів, виявлених на території Київського військового округу, „Вісник” не встиг. Скупі свідчення подавав часопис про характер документів, що надходили до архівної комісії. Цінні відомості про обставини виявлення рукописів, географію археологічних експедицій, відображені в листуванні членів Відділу, залишилися поза увагою редакції. Документальною колекцією відав Д.Меншов, який і склав опис наукового архіву Відділу. Проте редакція не опублікувала його.

З початку 1912 р. „Вісник” отримувач матеріали з редакції „Журнала Императорского русского военно-исторического общества”, який через фінансові труднощі й малу кількість передплатників „з широкого наукового часопису... перетворився на невеликий щомісячний журнальчик, що включав хроніку Товариства, цікаві доповіді й дані з поточних питань військової історіографії”⁷⁰. На чолі розформованої редакційної ради „Журнала ИРВИО” став скарбник Товариства, визначний військовий історик, колишній киянин А.Байов (Боїв). „Багаті наукові матеріали, зібрані старою редакцією, — зазначав помічник редактора „Журнала ИРВИО” Г.Габаєв, — були частково передані у „Военно-исторический вестник”, орган Київського відділу Товариства, частково повернені авторам”⁷¹.

Друкуються в авторитетному журналі, яким був „Военно-исторический вестник”, дали згоду відомі історики. Б.Адамович просив Д.Струкова допомогти забрати в редакції „Журнала ИРВИО” свою статтю „Черты военного походного быта 1714 — 1721 гг.”, яку автор мав намір надіслати „Военно-историческому вестнику”⁷². У списку рукописів, прийнятих його редакцією в 1913 р. до друку, ця стаття має назву „Бытовые и походные черты русской армии. 1714 — 1721” (лишилася неопублікованою). Ствердну відповідь на прохання М.Наркевича співпрацювати з „Вісником” дав К.Воєнський — начальник архіву Міністерства народної освіти, автор численних публікацій з військової історії. Відомо, що він готував матеріал для київського журналу⁷³.

1912 року „Вісник” видав ґрунтовну працю Г.Габаєва „Роспись русским полкам 1812 года” (видрукувана як прилога до журналу з окремою пагінацією, а потім випущена окремих виданням з додатками). Ім’я Г.Га-

баєва на той час було широко знаним у колах істориків, архівістів, музейних працівників. Як співробітник багатотомного видання „Столетие военного министерства”, він опублікував у ньому нарис з історії інженерних військ, потім видав „хроніку-родовід” російських інженерних військ, ініціював створення музею лейб-гвардії Саперного батальйону, в якому служив, був співзасновником ИРВИТу, виконував обов’язки помічника редактора „Журнала ИРВИО”.

„Роспись русским полкам 1812 года” була, як відзначали рецензенти, „дуже поважною і вкрай клопітною працею”⁷⁴. Книга-довідник про склад російських регулярних військ періоду війни 1812 р. містила відомості про тогочасні назви полків, належність їх до армій, корпусів, дивізій, а також подальшу долю. „Роспись” подавала опис одностроїв і озброєння різних родів військ, прапорів і штандартів 1812 р., нагород за бойові подвиги в 1812 — 1814 рр. Праця Г.Габаєва була цінним посібником для військових істориків, особливо для полкових історіографів.

Малюнки, фронтиспис, обкладинку й чотири заставки до „Росписи” виконав відомий художник М.Зарецький (автор художнього оформлення диплома й посвідчення на знаки та жетони ИРВИТу). „Малюнки Зарецького, — писав М.Наркевич Г.Габаєву, — мене цілком задовольняють. Він назагал чудово розуміє різні епохи й легко схоплює мотиви”⁷⁵.

Друга важлива робота Г.Габаєва, опублікована у „Віснику”, стосувалася родоводу військових частин. Це — „Артиллерийские понтонные депо и роты 1797—1822 гг. Краткая хроника и родословная”⁷⁶.

Великі обсягом розвідки й статті редакція друкувала в кількох номерах. Проте не завжди додержувала послідовності в подачі їх. Скажімо, нарис А.Шеманського „Скобелев и

его мысли 1879 — 81 гг.” друкувався в двох перших номерах (книжках) за 1912 р. і був продовжений лише через три номери — у другій книжці за 1913 р. І це непоодинокий приклад. Такий підхід створював незручності для читачів і викликав справедливі нарікання й критику⁷⁷.

А втім, автори більшості відгуків і рецензій високо оцінювали публікації часопису, підкреслювали цінність і високий науковий рівень їх. Окремі номери з погляду вимогливих рецензентів мали „видатний інтерес”⁷⁸. Автори бібліографічних оглядів бажали журналу „цілковитого успіху і до того ж довголітнього”⁷⁹.

Як офіційне видання імператорського товариства „Военно-исторический вестник” яскраво виявив „вірнопідданчі почуття”. Кілька статей, наприклад, журнал присвятив 300-річчю ювілею дому Романових. Цю данину Військово-історичне товариство віддавало словна.

Перша книжка „Военно-исторического вестника” за 1914 р. була останньою, яка побачила світ. Вміщене в ній оголошення сповіщало про те, що того року журнал вийде чотирма книжками по вісім аркушів кожна. Перша світова війна перешкодила його дальшому виданню. Зміст і доля невиданих матеріалів наразі невідомі.

ПРИМІТКИ

¹ Дьяков В.А. О возникновении, составе и деятельности Русского военно-исторического общества (1907—1917 гг.) // Проблемы истории общественного движения и историографии. — Москва, 1971. — С. 275—288.

² Записки Разряда военной археологии и археологии Императорского Русского военно-исторического общества. — Санкт-Петербург, 1911—1914. — Т. 1—3.

³ Труды Московского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — Москва, 1911—1913. — Т. 1—4; Труды Орловского отдела Императорского Русско-

го военно-исторического общества. — Вып. 1: Апухтин В.Р. Формирование легионов из пленных французов, итальянцев и голландцев в г. Орле в 1812—1813 гг. — Москва, 1913.

⁴ Сборник Варшавского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — Варшава, 1911. — Вып. 1.

⁵ Военно-исторический вестник (далі — ВИВ). — 1913. — Кн. 1. — С. 8.

⁶ Архів Військово-історичного музею артилерії, інженерних військ і військ зв’язку в Санкт-Петербурзі (далі — ВІМАІВІВЗ). — Ф. 11. — Оп. 95/1. — Од. зб. 29. — Арк. 59 зв.

⁷ Университетские известия. — 1914. — №12. — С. 27.

⁸ Полонська-Василенко Н. До історії архівів Києва: (Зі спогадів) // Український історик. — 1968. — Ч. 1—4 (17—20). — С. 91.

⁹ Центральний державний історичний архів України в м.Києві (далі — ЦДІАУК). — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 43. — Арк. 3.

¹⁰ На першому варіанті обкладинки були зображені давньоруський воїн і план Києва за Ярослава Мудрого. Композиція нової обкладинки журналу мала зображення герба Київського відділу ИРВИТ в облямуванні військової арматурі, герба Києва тощо. Див. опис композиції: ВІВ. — 1911. — №7—8.

¹¹ Відділ рукописів Російської національної бібліотеки (далі — ВР РНБ). — Ф. 1001. — Оп. 1. — Од. зб. 253. — Арк. 11.

¹² ВІВ. — 1911. — №5 — 6. — С. 40.

¹³ Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі — Архів ІА). — Ф. 2. — № 772. — Арк. 1.

¹⁴ ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 33. — Арк. 20 зв.

¹⁵ Ф. 1196 у ЦДІАУК.

¹⁶ Архів ВІМАІВІВЗ. — Ф. 11. — Оп. 95/1, 95/2.

¹⁷ ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 2 зв.

¹⁸ Там само. — Ф. 442. — Оп. 665. — Спр. 355. — Арк. 1 зв.; Архів ВІМАІВІВЗ. — Ф. 11. — Оп. 95/1. — Од. зб. 29. — Арк. 142 зв. — Оп. 95/2. — Од. зб. 155. — Арк. 33.

¹⁹ ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 1. — Арк. 18 зв.

²⁰ Архів ВІМАІВІВЗ. — Ф. 11. — Оп. 95/1. — Од. зб. 15. — Арк. 77—77зв.

²¹ Там само. — Арк. 79.

²² ЦДІАУК. — Ф. 1196. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 1 зв.

²³ ВІВ. — 1909. — №7—8. — С. 164.

²⁴ Архів ВІМАІВІВЗ. — Ф. 11. — Оп. 95/1. — Од. зб. 29. — Арк. 145, 146.

ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ „ВОЕННО-ИСТОРИЧЕСКОГО ВЕСТНИКА”
(1909–1914)

- 25 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 2 зв.
- 26 Там само. – Спр. 33. – Арк. 20 зв.
- 27 Архів ВІМАІВІВЗ. – Ф. 31. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 37 зв.
- 28 ВІВ. – 1911. – №5–6. – С. 41.
- 29 Исторический вестник. – 1913. – №2. – С. 656.
- 30 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 4.
- 31 Там само. – Арк. 3 зв.
- 32 Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – Од. зб. 50237. – Арк. 1, 1 зв.
- 33 Архів ВІМАІВІВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/1. – Од. зб. 29. – Арк. 146.
- 34 Архів ІА. – Ф. 2. – № 790. – Арк. 1.
- 35 ВІВ. – 1909. – №1–2. – С. 83.
- 36 Див.: Климова К. Київський військово-історичний музей за архівними матеріалами // Старожитності. – 1995. – Ч.3–4. – С.13–15.
- 37 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 26 зв.
- 38 Там само. – Арк. 28 зв.
- 39 ВІВ. – 1909. – №3–4. – С. 21–42.
- 40 Зимин Л. Археологическая экскурсия членов Киевского отдела И.Р.В.И.Общества. Поездка в сел. Белгородку // ВІВ. – 1909. – №5 – 6. – С. 55 – 65. Див. також: Архів ВІМАІВІВЗ. – Ф. 11. – Оп. 95/2. – Од. зб. 153. – Арк. 1 – 29.; ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 32. – Арк. 28 – 31.
- 41 ВІВ. – 1912. – Кн. 1. – С. 165–184; 1913. – Кн. 4. – С. 25–49.
- 42 ЦДАУК. – Ф. 725. – Оп. 1. – Спр. 51. – Арк. 32–32 зв.
- 43 Там само. – Ф. 442. – Оп. 663. – Спр. 106. – Арк. 3.
- 44 ВІВ. – 1910. – №11–12. – С. 27–36.
- 45 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 139. – Арк. 1, 1 зв.
- 46 Там само. – Спр. 66. – Арк. 1, 1 зв.
- 47 Див., напр.: Меньшов Д.П. О месте погребения генерал-фельдмаршала Ф.В. фон-дер Остен-Сакена // Русский инвалид. – 1912. – № 161.
- 48 Положенськ-Василенко Н. Зазнач. праця. – С. 90 – 91.
- 49 Меньшов Д.П. Из архивных дел // ВІВ. – 1909. – № 1–2. – С. 100–108; 1909. – № 3–4. – С. 59–62.
- 50 Меньшов Д.П. Москва в 1812 году по выходе из нея неприятельской армии // ВІВ. – 1909. – № 3 – 4. – С. 43–58; Він же. Четыре письма князя А.В.Суворова // Там само. – № 5 – 6. – С. 1 – 3.
- 51 Дитерихс М. Из архива киевского губернатора // ВІВ. – 1909. – № 3 – 4. – С. 1 – 20; Він же.

- Из архивных материалов: Эпоха Петра Великого // Там само. – 1910. – № 1 – 2. – С. 23 – 37.
- 52 ВІВ. – 1909. – № 7–8. – С. 5–42; 1910. – № 5–6. – С. 55–87.
- 53 Там само. – 1910. – №9–10.
- 54 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 42.
- 55 1906–1909 рр. Б.Адамович служив у Києві, очолював музейну комісію Київського відділу ІРВІТу. Див.: Военная энциклопедия. – Санкт-Петербург, 1911. – Т. I. – С. 132.
- 56 ВІВ. – 1912. – Кн. 2.
- 57 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 1.
- 58 ВІВ. – 1910. – № 7–8. – С. 169–171.
- 59 ІР НБУВ. – Ф. 42. – Од. зб. 351. – Арк. 6.
- 60 Лосберг Ф.-В. фон. Письма Вестфальского штаб-офицера: Поход в Россию в 1812 г. – К., 1912.
- 61 Из мемуаров генерала Раппа: 1811–1812 // ВІВ. – 1912. – Кн.3. – С.123–141.
- 62 Походные записки артиллериста 1812 г.: Война в России / Артиллерии подполковника И.Р. С московского издания 1836 г. // ВІВ. – 1912. – Кн.2. – С.1 – 129 (окреимй додаток).
- 63 Прескотт Н.Э. Воспоминания о пережитом в войне 1877–1878 годов: Из записок гвардейского сапера // ВІВ. – 1914. – Кн.1. – С. 25 – 44. (Спогади Прескотта розпочав був друкувати „Журнал Императорского Русского военно-исторического общества” в кн. 5 і 7 за 1911 р.)
- 64 Самошенко В.Н., Петрова Н.А. Научно-издательская деятельность Русского военно-исторического общества // Издание исторических документов в СССР: (Вопросы истории, теории, методики). – Москва, 1989. – С. 206.
- 65 ЦДАУК. – Ф. 1196. – Оп. 1. – Спр. 68. – Арк. 4 зв.
- 66 Там само. – Спр. 10. – Арк. 64.
- 67 Там само. – Спр. 13. – Арк. 1 зв.
- 68 Там само. – Арк. 2.
- 69 Там само. – Спр. 46. – Арк. 1.
- 70 ВР РНБ. – Ф. 1001. – Од. зб. 47. – Арк. 6 зв., 7.
- 71 Там само. – Арк. 7.
- 72 Архів ВІМАІВІВЗ. – Ф. 31. – Оп. 1. – Од. зб. 70. – Арк. 69, 69 зв.
- 73 ВР РНБ. – Ф. 152. – Оп. 2. – Од. зб. 530. – Арк. 1–2.
- 74 Исторический вестник. – 1913. – № 2. – С. 657.
- 75 ВР РНБ. – Ф. 1001. – Оп. 1. – Од. зб. 253. – Арк. 31 зв.
- 76 ВІВ. – 1912. – Кн.3. – С.105–122; Кн.4. – С. 89–124.
- 77 Див., напр.: Журнал ІРВІО. – 1913. – Кн. 2. – С. 92.
- 78 Там само. – 1913. – Кн. 7–8. – С. 378.
- 79 Исторический вестник. – 1913. – № 2. – С. 658.

1. Адамович Б.В. Выборки из приказов по Кексгольмскому полку за 1812 год. – 1912. – Кн. 3. – С. 45–60; 1912. – Кн. 4. – С. 33–48.

2. Академические известия. – 1909. – № 5 – 6. – С. 97–100; 1909. – № 7–8. – С. 67–72; 1910. – № 9 – 10. – С. 141–149.

3. Акимов Н.И. Работы по съемкам и снимкам исторических мест, произведенные летом 1908 года членами Киевского отдела. – 1909. – № 1–2. – С. 108–111.

4. Акт Контрольной комиссии Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – 1912. – Кн. 1. – С. 17–20.

5. Алексеев В. Десять лет в Закаспийском крае: 1870–1880: Записки ген. Н.П.Ломкина. – 1911. – № 1–2. – С. 29–42; 1911. – № 3–4. – С. 61–81; 1911. – № 7–8. – С. 95–112; 1911. – № 11–12. – С. 163–184; 1913. – Кн. 3. – С. 21–44.

6. Андрианов П.[М.] Славное низовое Запорожское войско: Исторический очерк. – Одесса, 1910. – 1911. – № 7–8. – С. 163 – 164.

7. *Арсеньев Ю.В. Дедилов и его уезд в военном отношении по неизданным актам XVII века: Материалы. – 1911. – № 9–10. – С. 103–116; 1911. – № 11–12. – С. 51–65; 1912. – Кн. 4. – С. 65–80; 1913. – Кн. 3. – С. 59–75.

8. Архивная Комиссия. – 1911. – № 5–6. – С. 75–79.

9. Афанасьев Г.Е. Историческое значение франко-германской войны: Публичные лекции. – 1910. – № 9–10. – С. 5–33; 1910. – № 11–12. – С. 5–26; 1911. – № 9–10. – С. 49 – 63; Примечание редакции к публичным лекциям Г.Е. Афанасьева. – 1911. – № 9–10. – С. 63–65.

10. Белинский В. Сражение у Березинской переправы под Борисовом в 1812 г.: (По мемуарам польского генерала Домбровского). – 1913. – Кн. 1. – С. 101–106.

11. Биография Николая Ивановича Панаева, переписанная Марией Николаевной Панаевой в Званке, 14-го декабря 1869 года в память сестре моей Анне Николаевне Кулябко. – 1910. – № 1–2. – С. 53–76; 1910. – № 3–4. – С. 149–195.

12. Борисов В.Е. Страница из жизни древней истории русской жизни. – 1913. – Кн. 4. – С. 75–81.

13. Борисов В.Е. Стратегические заметки. – 1913. – Кн. 3. – С. 77–90.

14. Борский. Курс истории русского военного искусства. Вып. I: От начала Руси до Петра Великого / Сочин. ординарного профессора Николаевской Академии Генерального штаба полковника

А.Банова. – СПб., 1909. – 1909. – № 3–4. – С. 82–86.

15. * Борский. Летопись Хотинского похода: Летопись Иохима Ерлыча: Описание Хотинского похода по Нарушевичу. – 1910. – № 1–2. – С. 39–51; 1910. – № 3–4. – С. 131–147.

16. В память столетия Отечественной войны 1812–1814 гг. / Сост. Н.Иванов. Издание Одесского городского общественного управления. – Одесса. – 1912. – 1912. – Кн. 3. – С. 175–176.

17. Вельмин С.П. Археологические изыскания Императорской Археологической комиссии в 1908 и 1909 годах на территории древнего Киева. – 1910. – № 7–8. – С. 121–153.

18. Вельмин С.П. Экскурсия по Днепру и Припяти для осмотра памятников старины в местечке Чернобыле и его окрестностях, организованная Киевским обществом охраны памятников старины и искусства совместно с Киевским отделом Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – Кн. 4. – С. 89–96 (додатки в конверті).

19. „Военно-исторический сборник”, 1911, № 1, издаваемый при „Военном сборнике”. – 1911. – № 7–8. – С. 161–163.

20. Высочайшая телеграмма председателю Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества генерал-адъютанту Н.И.Иванову по случаю открытия Киевского военно-исторического музея. – 1911. – № 1–2. – С. 3.

21. Вязьмитинов В. Грюнвальд. 15. VII. 1410: Стихотворение. – 1910. – № 7–8. – С. 71–76.

22. Вязьмитинов В. Духа не угашайте. 862 – 1910: Стихотворение. – 1909. – № 7–8. – С. 43–44.

23. Вязьмитинов В. Наш долг: Стихотворение. – 1911. – № 1–2. – С. 43.

24. Вязьмитинов В. Песня арабских воинов X века. – 1910. – № 5–6. – С. 89.

25. * Габаев Г.С. Артиллерийские понтоновые депо и роты 1797–1822 гг.: Краткая хроника и родословная. – 1912. – Кн. 3. – С. 105–122; 1912. – Кн. 4. – С. 89–124.

26. * Габаев Г.С. Ростись русским полком 1812 г. – 1912. – Кн. 1. – С. 1–96; 1912. – Кн. 3. – С. 97–160; 1912. – Кн. 4. – С. 161–298 (окреимй додатками).

27. * Гаврилов В.И. Воцарение и царствование дома Романовых: Военное и политическое развитие России. – 1913. – Кн. 2. – С. 23–56.

28. Гаврилов В.И. „Не нам, не нам, а имени твоему”. – 1912. – Кн. 4. – С. 17–32.

29. Гейсман П.А. Польско-литовско-русский поход в Восточную Пруссию и сражение при Грюнвальде-Танненберге 15 июля 1410 г.: (С 6-ю картами, планами,

* Тут і далі зірочкою позначено публікації, випущені також окремими виданнями.

схемами и иллюстрациями). – 1910. – № 7–8. – С. 37–70¹.

30. * **Гейсман П.А.** Поход великого князя Дмитрия Иоанновича Донского от Москвы к верховьям реки Дона и сражение на Куликовом поле 8 сентября 1380 года. – 1912. – Кн. 1. – С. 5–19; 1913. – Кн. 1. – С. 5–22. (К., 1913. – 32 с.).

31. * **Геруа Б.** Краткий путеводитель для ознакомления с Полтавским полем сражения и историческими памятниками г. Полтавы, относящимися к бою. – 1909. – № 3–4. – С. 63–71 (выправлений и допущений).

32. * **Давыдов Б.** Никольский военный собор в Киеве. – 1910. – № 7–8. – С. 161–168.

33. **Д[а]нко в Ф.** Гастон Буассье (Gaston Boissier). Римская Африка: Археологические прогулки в Алжире и Тунисе. – 1910. – № 11–12. – С. 37–55; 1911. – № 1–2. – С. 45–66; 1911. – № 3–4. – С. 97–120; 1911. – № 7–8. – С. 135–159; 1911. – № 11–12. – С. 201–222.

34. Денежный отчет по постановке Киевским отделом Императорского Русского военно-исторического общества спектакля „Измайл”. – 1910. – № 11–12. – С. 18–19.

35. **Дитерихс М.К.** Адмирал Павел Васильевич Чичагов: Биографический очерк: (1767–1849). – 1910. – № 3–4. – С. 115–130; 1910. – № 7–8. – С. 77–94.

36. **Дитерихс М.К.** Из архива киевского губернатора. – 1909. – № 3–4. – С. 1–20.

37. **Дитерихс М.К.** Из архивных материалов: Эпоха Петра Великого. – 1910. – № 1–2. – С. 23–37.

38. **Дитерихс М.К.** К истории конницы второй половины XVIII века. – 1909. – № 5–6. – С. 5–9.

39. **Дитерихс М.К.** Острог и Острожское княжество: Очерки областной старины. – 1911. – № 7–8. – С. 43–57; 1911. – № 9–10. – С. 25–47; 1912. – Кн. 1. – С. 61–75; 1913. – Кн. 3. – С. 45–57; 1913. – Кн. 4. – С. 51–67.

40. **Добровольский Л.П.** Военные песни александровской эпохи. – 1912. – Кн. 4. – С. 81–87.

41. **Добровольский Л.П.** К вопросу о древних укреплениях в окрестностях Киева. – 1912. – Кн. 1. – С. 165–184.

42. * **Добровольский Л.П.** Летописный Дорогожич: К вопросу о давних киевских пригородных укреплениях: (С планом северо-западной части Киева). – 1913. – Кн. 4. – С. 25–49. (К., 1914. – 25 с.).

43. **Добровольский Л.П.** Солдатские песни царствования императора Николая I. – 1913. – Кн. 1. – С. 95–99.

44. Доклад о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Им-

ператорского Русского военно-исторического общества за отчетный 1909 год. – 1909. – № 7–8. – С. 141–168.

45. Доклад [о финансовом положении Отдела]. – 1913. – Кн. 3. – С. 9–13.

46. **Драгомиров В.М.** Донесение подполковника Стоффелля, военного агента при французском посольстве в Берлине, военному министру в Париже. – 1910. – № 3–4. – С. 101–113.

47. **Драке Л.Л.** В период больших курских маневров 1902 г.: (Отрывочные воспоминания). – 1911. – № 3–4. – С. 31–38.

48. **Драке Л.Л.** Два объявления: К событиям войны 1813 года. – 1913. – Кн. 3. – С. 91–93.

49. **Драке Л.Л.** К событиям в Варшаве в 1862–63 годах. – 1912. – Кн. 1. – С. 77–78.

50. **Дружинин К.** Очерк деятельности Восточно-Китайской железной дороги во время русско-японской войны в 1904–1905 гг. от начала войны до сражения под Мукденом. – 1911. – № 5–6. – С. 67–81; 1911. – № 7–8. – С. 29–41; 1911. – № 9–10. – С. 67–94; 1911. – № 11–12. – С. 37–49; 1912. – Кн. 1. – С. 31–44².

51. **Дунаев Б.** Наполеон, европейские события и русская действительность по „Запискам” галицкого обывателя Зиньвева: 1815 год. – 1914. – Кн. 1. – С. 91–106.

52. **Е.П.** Фон-Курнатовский. 1812 год / Перевод с немецкого. – 1912. – Кн. 3. – С. 143–157.

53. **Елчанинов А.Г.** Иоанн Грозный под Казанью в 1552 году. – 1910. – № 5–6. – С. 43–53.

54. * **Епанчин Н.** Очерк событий 1812 года в пределах Киевского военного округа. – 1911. – № 7–8. – С. 5–11. (К., [Б.р.] – 7 с.).

55. **Ефимов А.** протоиерей. Памятники Отечественной войны 1812 года в г. Чернигове. – 1912. – Кн. 4. – С. 57–63.

56. **Жихор К.** Сандепу и Мукден: Сравнение действий русских и японцев при атаке заблаговременно укрепленных позиций: С 9-ю чертежами и схемами. – 1910. – № 5–6. – С. 103–122³.

57. **Жуков Б.** Геруа, подполковник генерального штаба. Маневр, как средство достижения цели боя. – СПб, 1912. – 1912. – Кн. 2. – С. 91–92.

58. Журнал заседания Архивной и библиотечной комиссии 25 ноября 1909 г. – 1909. – № 7–8. – С. 129–132.

2 Стаття є 4-ю частиною праці К. Дружиніна під загальною назвою „Воспоминания о состоянии и ведении русских вооруженных сил перед войной 1904–1905 гг., их эксплуатации в Манчжурии и ликвидации после войны”. Частина 3-я цієї праці вийшла 1909 р. окремим виданням („Воспоминания участника-добровольца”).

3 Дослідження публікувалося в „Известиях Императорской Николаевской военной академии” за 1909 р.

59. Журнал №1 заседания Киевской междоведомственной комиссии по организации празднования юбилея Отечественной войны 1812 года. – 1911. – № 7–8. – С. 5–12.

60. Журнал заседания Совета Киевского общества охраны памятников старины и искусства. 11 ноября 1911 года. – 1912. – Кн. 1. – С. 3–4.

61. Журнал №1 заседания Совета Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1912. – Кн. 2. – С. 3–6.

62. Журнал заседания Согласительной комиссии по празднованию 200-летия Полтавской победы при Киевском отделе Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 1–2. – С. 75–78.

63. Журнал организационного заседания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, состоявшегося в доме командующего войсками Киевского военного округа 14 июня 1908 года в 3 часа по-полудни. – 1909. – № 1–2. – С. 5–10.

64. Журнал 1-го общего собрания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 1–2. – С. 11–22.

65. Журналы заседаний Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 9–10. – С. 9–15; 1911. – № 11–12. – С. 3–8; 1912. – Кн. 1. – С. 3–4; 1912. – Кн. 2. – С. 3–6; 1912. – Кн. 4. – С. 11–13.

66. Журналы заседаний Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского русского военно-исторического общества: №№ 1–32. – 1909. – № 1–2. – С. 46–74; 1909. – № 3–4. – С. 89–104; 1909. – № 7–8. – С. 117–128; 1910. – № 1–2. – С. 3–12; 1910. – № 7–8. – С. 3–14; 1910. – № 9–10. – С. 3–8; 1910. – № 11–12. – С. 21–32; 1911. – № 1–2. – С. 3–7; 1911. – № 7–8. – С. 9–19.

67. Журналы заседаний Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества под председательством генерал-адъютанта Н.И. Иванова. – 1913. – Кн. 3. – С. 3–9.

68. Журналы заседаний Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1912. – Кн. 2. – С. 7–11.

69. Журналы общих собраний Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – 1910. – № 9–10. – С. 5–15; 1910. – № 11–12. – С. 23–28; 1912. – Кн. 3. – С. 3–5.

70. Журналы Ревизионной комиссии. – 1909. – № 5–6. – С. 112; 1911. – № 5–6. – С. 63–65.

71. Журналы собраний Музейной комиссии: №№ 1–4. – 1909. – № 1–2. – С. 84–88.

72. * **Завитневич В.З.** Военное дело у русских славян в эпоху их выступления

на историческую арену. – 1909. – № 1–2. – С. 11–27. (К., [Б.р.] – 17 с.).

73. **Завитневич В.З.** Идеология Отечественной войны. – 1912. – Кн. 4. – С. 5–15.

74. **Завитневич В.З.** Причины Отечественной войны 1812 года. – 1914. – Кн. 1. – С. 53–89.

75. * **Завитневич В.З.** Религиозно-мистический элемент в избрании на престол царя Михаила Федоровича Романова. – 1913. – Кн. 2. – С. 57–67. (1613–1913. Религиозно-мистический элемент в избрании на престол царя Михаила Федоровича Романова. – К., 1913. – 11 с.).

76. **Загоровский Е.** Очерки по истории славянской колонизации в Новороссии в XVIII веке: Сербские военные поселения. – 1912. – Кн. 1. – С. 87–97; 1912. – Кн. 4. – С. 125–148; 1913. – Кн. 1. – С. 63–85.

77. Записка об Инструкции отделам Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – Кн. 1. – Приложение¹.

78. Заседание киевского Исторического общества Нестора-летописца 8 ноября 1909 года, посвященное памяти Св. Дмитрия Ростовского. – 1909. – № 7–8. – С. 67–72.

79. Заседание Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества 23 сентября 1912 года. – 1913. – Кн. 4. – С. 23–24.

80. Заседание Распорядительного комитета Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – 1912. – Кн. 3. – С. 6–16.

81. **Зимин Л.** Археологическая экскурсия членов Киевского отдела И.Р.В.И. общества: Поездка в сел. Белгородку. – 1909. – № 5–6. – С. 55–65.

82. **И.В.П.** 1812–1912: Исторический очерк в стихах, посвящается родной армии: В память 100-летия сражения под Бородиным. – 1910. – № 11–12. – С. 57–70.

83. * **Ивков Д.П.** Исторический очерк полевых инженерных войск. – 1911. – № 3–4. – С. 39–60; 1911. – № 5–6. – С. 23–65; 1911. – № 7–8. – С. 59–94; 1911. – № 9–10. – С. 117–191; 1911. – № 11–12. – С. 67–162. (К., 1912. – 110, 160 с.).

84. „Измайловский досуг” за XXV лет. – 1913. – Кн. 1. – С. 107–108.

85. **Иконников В.С.** Задачи Киевского отдела Императорского Военно-исторического общества в связи с историей края. – 1909. – № 1–2. – С. 1–9.

86. * **Иконников В.С.** Императрица Екатерина II как историк. – 1911. – № 1–2. – С. 13–24².

¹ Записку склав О.К. Байов, уперше опубліковано в „Журналі ІРВІО” (1913. – № 3. – С. 102–109).

² Передрук: Русский архив. – 1911. – № 7. – С. 305–316.

¹ Опубліковано також у ювілейному збірнику статей членів ІРВІО: Грюнфельд-Танненберг. 15 июля 1410: (Грюнвальдский бой). – К., 1910.

87. **Иконников В.С.** Исторические воззрения Пушкина. — 1911. — № 9–10. — С. 5–23.

88. * **Иконников В.С.** Пребывание Петра Великого в Киеве: (Киев–Полтава). — 1910. — № 5–6. — С. 5–42¹.

89. Инструкция Архивной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества и состоящего при этой комиссии библиотекою Отдела. — 1910. — № 1–2. — С. 23–26.

90. Инструкция казначею Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — 1912. — Кн. 4. — С. 3–10.

91. Инструкция Распорядительному комитету Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — 1910. — № 1–2. — С. 27–28.

92. Инструкция Строительной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — 1909. — № 5–6. — С. 113–114.

93. * **Каманин И.М.** Записка об учреждении в Киеве ученой архивной комиссии. — 1912. — Кн. 1. — С. 131–138. (К., 1912. — 8 с.).

94. **Каманин И.М.** Об описании памятников старины Юго-Западного края при материальной поддержке со стороны Императорского Московского археологического общества, произведенном в 1911 году членами Исторического общества Нестора-летописца. — 1912. — Кн. 3. — С. 17–30.

95. **Каманин И.М.** Об организации областных военно-центральных архивов. — 1911. — № 9–10. — С. 95–102.

96. * **Каманин И.М.** Положение и взаимные отношения сословий Южной Руси накануне войн Богдана Хмельницкого, как причина этих войн. — 1913. — Кн. 4. — С. 5–23. (К., 1914. — 19 с.).

97. **Каманин И.М.** Участие Палия в Полтавском бою. — 1909. — № 1–2. — С. 79–80.

98. **Каменский Е.С.** Аустерлицкое сражение: Материалы к составлению описания его: Дело о генерал-лейтенанте Пришибышевском. — 1912. — Кн. 2. — С. 41–64; 1913. — Кн. 1. — С. 23–38; 1913. — Кн. 2. — С. 91–107. (Аустерлицкое сражение. 20 ноября 1805 года: Материалы к составлению описания его: (С планами и схемами). — К., 1913. — 57 с.).

99. Канцелярия и комиссии Киевского отдела. — 1909. — № 3–4. — С. 138; 1909. — № 7–8. — С. 217–218; 1911. — № 5–6. — С. 99–100.

¹ Див.: Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. — Кн. 22. — Вып. I–II. — Отд. I. — С. 21–24. Библиографичний покажчик праць В.Іконнікова (Університетські звістки. — 1914. — № 12) подає, що статтю було надруковано окремо. Скорочено друкувалася в газеті „Киевлянин“ (ІР НБУВ. — Ф. III. — Од. зб. 59084).

100. * **Карлсон Г.К.** Ф.В. фон Лосберг. Поход в Россию в 1812 году: Письма / Перевод с немецкого. — 1912. — Кн. 1. — С. 1–80; 1912. — Кн. 3. — С. 81–112; 1912. — Кн. 4. — С. 113–163. (Ф.В. фон Лосберг. Письма вестфальского штаб-офицера: Поход в Россию в 1812 г. / С немецкого перевел Г.Карлсон. — К., 1912. — 163 с.).

101. Клич Братства князей Острожских из древнего Острога. — 1912. — Кн. 2. — С. 1–5; 1912. — Кн. 3. — С. 1–5.

102. Книги, материалы и справки, поступившие в библиотеку и архив Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — 1910. — № 1–2. — С. 29–37; 1911. — № 1–2. — С. 1–11; 1911. — № 3–4. — С. 1–6.

103. Краткий годовой отчет Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. — 1912. — Кн. 2. — С. 7–8.

104. **Крейтон С.Н.** Краткий отчет по сооружению в Киеве памятника Св. Ольги. — 1912. — Кн. 1. — С. 3–12.

105. Крепости: (по Н.Закревскому и Фундуклею). 1909. — № 1–2. — С. 83–89.

106. Крымские татары: (по Гийому Левассеру де-Боплану). — 1909. — № 1–2. — С. 89–100.

107. **Кусаков М.П.** Курс русской истории профессора В.Ключевского. Часть IV. — М., 1910. — 1910. — № 7–8. — С. 173–182.

108. **Л.А.** Галкин. Генерального штаба полковник. Четырехдневное сражение второй Маньчжурской армии генерал-адъютанта Гриппенберга: Хейгоутай-Сандепу с 12-го по 15-е января 1905 г. — СПб., 1909. — 1909. — № 3–4. — С. 76–79.

109. **Л.З.** Из местной жизни. — 1909. — № 3–4. — С. 72–75.

110. **Лекин.** Опыт военно-исторического исследования древнерусских укрепленных пунктов. — 1909. — № 3–4. — С. 21–42.

111. * **Ляскоронский Вас. Г.** Поход Карла XII в 1708–9 гг. в пределы России. — 1909. — № 1–2. — С. 29–78; 1910. — № 1–2. — С. 5–21; 1910. — № 3–4. — С. 83–99². (К., 1910. — 82 с.).

112. **М.Д.** Русско-японская война в наблюдениях и суждениях иностранцев. Издание В.А.Березовского. Выпуск XXVII. А.Н. Тактические выводы из боя под Тхавуан-Янзелином 18-го (31-го) июля 1904 года / Перевод с французского А.К. — 1911. — № 5–6. — С. 129–130.

113. **М.Д.** Японо-русская война. Сочинение генерала от инфантерии германской службы Ф.Лигница. Извлечение из П. части. А.К. — 1909. — № 3–4. — С. 79–82.

114. **М.К.** П.Заусинский. Кодификация русского военного права в связи с

² В библиографічному довіднику до „Чтений в Историческом обществе Нестора-летописца“ (К., 1989) що пращо помилково приписано Володимирові Георгієвичу Ляскоронському.

историческому развитию русского войска до реформ XIX века. — СПб., 1909. — 1909. — № 7–8. — С. 59–66.

115. **М.П.** Известия о происшествиях по войску Черноморскому: Письмо графа Гудовича генералу Барклаю де Толли; Письмо М.А.Милорадовича М.Б.Барклаю де Толли; Отрывки из четырех писем с театра военных действий в 1810 г. — 1912. — Кн. 2. — С. 79–89.

116. **Майков П.М.** Биография гр. Л.Л.Беннигсена. — 1912. — Кн. 4 (окрепий додаток).

117. * **Майков П.М.** Гр. Л.Л.Беннигсен. Письма о войне 1812 года / Перевод с французского с примечаниями. — 1912. — Кн. 3. — С. 1–64; 1912. — Кн. 4. — С. 65–152 (окрепийми додатками).

118. * **Меньшов Д.П.** Генерал-майор А.И.Марков: (К столетию Отечественной войны и юбилею 3-й конной батареи). — 1912. — Кн. 1. — С. 45–59; 1912. — Кн. 2. — С. 19–39. (К., 1912. — 37 с.).

119. **Меньшов Д.П.** Из архивных дел. — 1909. — № 1–2. — С. 100–108; 1909. — № 3–4. — С. 59–62.

120. **Меньшов Д.П.** Киевский военный Некрополь: Несколько слов от Архивной комиссии. — 1910. — № 5–6. — С. 91–92.

121. **Меньшов Д.П.** Москва в 1812 году по выходе из нее неприятельской армии. — 1909. — № 3–4. — С. 43–58.

122. **Меньшов Д.П.** Письмо о смерти императора Александра I и приказы о последних произведенных им смотрах войскам. — 1914. — Кн. 1. — С. 45–51.

123. * **Меньшов Д.П.** Расследование генерал-фельдмаршала князя Барклая де Толли об участии в сражениях 1812 года полковника Талызина с бывшим в его командовании артиллерийской ротой: (Из архивных дел). — 1912. — Кн. 3. — С. 93–103; 1912. — Кн. 4. — С. 49–55. (К., 1912. — 19 с.).

124. * **Меньшов Д.П.** Старокиевская и Печерская крепости. — 1914. — Кн. 1. — С. 5–24. (К., 1914. — 20 с.).

125. **Меньшов Д.П.** Четыре письма князя А.В.Суворова. — 1909. — № 5–6. — С. 1–3.

126. * **Мердер А.И.** Древности Луцка и его прошлое: Справка. — 1910. — № 9–10. — С. 35–48; (Древности Луцка и его прошлое: Справка: (С планом Луцка и 6 иллюстрациями). — К., 1910. — 16 с.).

127. **Мердер А.И.** Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 года¹. — 1910. — № 9–10. — С. 117–125; 1910. — № 11–12. — С. 71–79; 1911. — № 3–4. — С. 121–127; 1911. — № 7–8. — С. 113–118; 1911. — № 9–10. — С. 193–196; 1913. — Кн. 1. — С. 87–93; 1913. — Кн. 2. — С. 109–114; 1913. — Кн. 3. — С. 95–100.

128. **Мердер А.И.** Из переписок канцелярии киевского военного губернатора, имеющих отношение к Отечественной

¹ З книги I–I за 1913 р. публікації мали назву: „Из переписок, имеющих отношение к мятежу 1831 года в пределах Юго-Западного края“.

войне и к кампании 1813–1814 гг. — 1912. — Кн. 3. — С. 159–162.

129. **Мердер А. И.** Малоизвестный документ. — 1910. — № 7–8. — С. 119–120.

130. **Н.Н.** Воззвание Барклая де Толли к немцам: Ответ немца на предыдущее воззвание. — 1912. — Кн. 3. — С. 163–170.

131. **Н.Н.** Г.Габаев. История лейб-гвардии Саперного батальона. — СПб., 1912. — 1914. — Кн. 1. — С. 110–111.

132. **Н.Н.** Из мемуаров генерала Раппа: 1811–1812. — 1912. — Кн. 3. — С. 123–141.

133. **Н.Н.** Н.Полонская. Историко-культурный атлас по русской истории. — К., 1913–1914. — 1914. — Кн. 1. — С. 110.

134. **Н.Н.** Эпизод из Березинской переправы. — 1912. — Кн. 3. — С. 171–172.

135. **Н. Н-ч.** Альберт Вандаль. Переправа Наполеона I через Неман (С французского). — 1911. — № 3–4. — С. 87–96; 1911. — № 5–6. — С. 83–98; 1911. — № 7–8. — С. 119–133; 1911. — № 9–10. — С. 197–210; 1912. — Кн. 1. — С. 143–156.

136. **Н. Н-ч.** 1812 год. Эпопея великой армии по французским источникам: (Эпопея великой армии по свидетельству французско-очевидцев). — 1912. — Кн. 1. — С. 157–163; 1912. — Кн. 3. — С. 5–44.

137. **Н.П.** В.Сергеевич. Древности русского права. — Т. I. — Изд. III. — СПб., 1909. — 1909. — № 5–6. — С. 91–95.

138. Надгробные стихи Кочубею и Искре в Печерской лавре по восстановленной редакции профессора русской словесности Мих. Максимовича. — 1909. — № 1–2. — С. 81.

139. * **Наркевич Н.Ф.** Грюнфельде-Танненберг. 1410 г. Рига. 1710: Очерк. — 1910. — № 7–8. — С. 5–35. (Грюнфельде-Танненберг. 1410 г. Рига. 1710 г.: Юбилейный культурно-исторический очерк. (С 16 иллюстрациями). — К., 1910. — 35 с.).

140. * **Наркевич Н.Ф.** Крамола, разруха и воцарение Романовых. — 1913. — Кн. 2. — С. 5–21. (К., 1913. — 17 с.).

141. * **Наркевич Н.Ф.** Марафон XIX века: (К столетию Бородинской битвы). — 1912. — Кн. 3. — С. 1–XXIX. (К., 1912. — XXIX с.).

142. Обзорение лекций и семинарий по русской и всеобщей истории на историко-филологическом факультете Императорского университета Св. Владимира в 1909–1910 акад. году: (Осенний семестр). — 1910. — № 9–10. — С. 141–149.

143. Объявления Распорядительного комитета Отдела. — 1909. — № 1–2. — С. 93–94.

144. Оглавление I тома „Военно-исторического вестника“ за 1910 г. (№1, 2, 3 и 4). — 1910. — № 3–4 (додаток).

145. Опись книгам библиотеки Харьковского статистического комитета. — 1910. — № 1–2. — С. 38–43.

² Оpubліковано також у збірнику: Грюнфельде-Танненберг: 15 июля 1410 (Грюнвальдский бой). — К., 1910.

146. Опросный листок: Киевское общество охраны памятников старины и искусства. – 1910. – № 9–10. – С. 139.
147. От Редакции. – 1909. – № 1–2. – С. V–VI; 1909. – № 3–4. – С. V; 1913. – Кн. 2. – С. 3–4.
148. От Совета Императорского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 9–10. – С. 3–6.
149. Открытие Черниговского подотдела. – 1911. – № 7–8. – С. 23–25.
150. Отчет казначея Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – 1912. – Кн. 1. – С. 15–16.
151. Отчет казначея Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 7–8. – С. 189–190; 1911. – № 5–6. – С. 67–69.
152. Отчет Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1911 год. – 1912. – Кн. 1. – С. 5–14.
153. Отчет Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1912 год. – 1913. – Кн. 3. – С. 2–12.
154. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1909 год. 1909. – № 7–8. – С. 133–140.
155. Отчет Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – 1911. – № 5–6. – С. 3–21.
156. Отчет о деятельности Архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 7–8. – С. 175–183.
157. Отчет о деятельности Архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 5–6. – С. 53–61.
158. Отчет о деятельности Распорядительного комитета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 5–6. – С. 23–36.
159. Отчет Ревизионной комиссии. – 1909. – № 7–8. – С. 187–188.
160. Отчет Редакции „Военно-исторического вестника” и Редакционной комиссии Киевского отдела за 1910 год; Смета Редакции на 1911 год. – 1911. – № 5–6. – С. 37–47.
161. Отчет Редакционной комиссии и Редакции „Военно-исторического вестника” за 1909 год. – 1909. – № 7–8. – С. 169–174.
162. Отчет Строительной комиссии в 1909 году. – 1909. – № 7–8. – С. 185–186.
163. Отчет Строительной комиссии при Киевском отделе Императорского Русского военно-исторического общества за 1910 год. – 1911. – № 5–6. – С. 49–50.
164. Отчет хранителя Киевского военно-исторического музея за 1910 год. – 1911. – № 5–6. – С. 51–52.
165. Отчет Черниговского подотдела за 1911 г. – 1912. – Кн. 4. – С. 21–22.
166. **П. Ж-в, Ф. Сури** (Масальский). Смерть героя Скобелева. – Казань, 1913. – 1914. – Кн. 1. – С. 107–109.
167. **Павлов И. В.** Артиллерия в 1812 году: Очерк боевых действий некоторых артиллерийских рот от Вильны до Бородин включительно, по свидетельству очевидцев и по данным Лесфортовского архива. – 1912. – Кн. 3. – С. 61–92.
168. **Павлов И. В.** История войсковых частей: Заметка. – 1910. – № 9–10. – С. 127–129.
169. **Павлов И. В.** История 1-й батареи 4-й артиллерийской бригады: (1796 – 1896 г.). – 1911. – № 5–6. – С. 99–128; 1911. – № 11–12. – С. 185–200.
170. **Павлов И. В.** Кое-что из военной старины. – 1910. – № 5–6. – С. 123–126; 1910. – № 7–8. – С. 155–160; 1910. – № 9–10. – С. 130–131.
171. **Павлов И. В.** Письмо в редакцию. Список офицеров бат. № 17 17 артиллерийской бригады (ныне 1 бат. 4 артиллерийской бригады), принимавших участие в делах роты. 1911. – № 1–2. – С. 67–70.
172. **Павлуцкий Г. Г.** Проект закона об охране древних памятников в России. – 1912. – Кн. 1. – С. 115–129.
173. **Пахареvский Н. В.** Доклад по поводу полученных с мест сведений о памятниках старины. – 1913. – Кн. 3. – С. 13–24.
174. * **Петров Н. И.** Киевский военный Некрополь: Введение. – 1910. – № 5–6. – С. 93–102. (К., 1910. – 10 с.).
175. **Полонская Н. Д.** Великий Новгород и XV археологический съезд. – 1912. – Кн. 1. – С. 99–114.
176. Порядок торжественного заседания Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества в ознаменование 300-летия царствования дома Романовых, 23 февраля 1913 года. – 1913. – Кн. 1. – С. 7–8.
177. Порядок торжественного празднования в г. Проскурове 100-летия Отечественной войны 26 августа 1912 года. – 1912. – Кн. 4. – С. 18–20.
178. Постановление Архивной и библиотечной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества в заседании, бывшем 5 марта 1909 года. – 1909. – № 1–2. – С. 89–91.
179. Постановление Лекционной комиссии Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. Заседание 25 февраля 1911 г. – 1911. – № 3–4. – С. 23–25.
180. Постановление Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, с участием начальника края и представителей духовного и военного ведомств и министерств внутренних дел и народного просвещения. 28 января 1913 года. – 1913. – Кн. 1. – С. 3–6.
181. Постановления Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 1–2. – С. 23–36; 1909. – № 5–6. – С. 103–111; 1910. – № 1–2. – С. 13–22; 1910. – № 5–6. – С. 3–16; 1910. – № 11–12. – С. 3–14; 1911. – № 3–4. – С. 3–22; 1911. – № 7–8. – С. 3–7; 1912. – Кн. 3. – С. 7–23; 1913. – Кн. 4. – С. 3–10; 1914. – Кн. 1. – С. 3–11.
182. Постановления Совета Общества охраны памятников старины и искусства. – 1910. – № 9–10. – С. 3–4; 1910. – № 11–12. – С. 3–22.
183. Правила для соискания премии в память 50-летия деятельности Императорского Московского археологического общества. – 1912. – Кн. 2. – С. 11–12; 1912. – Кн. 4. – С. 23–24.
184. **Прескотт Н. Э.** Воспоминания о пережитом в войне 1877–1878 годов: Из записок гвардейского сапера. – 1914. – Кн. 1. – С. 25–44¹.
185. Приказ войскам Проскуровского гарнизона 24 августа 1912 года № 103. – 1912. – Кн. 4. – С. 14–17.
186. Программа празднования столетнего юбилея Отечественной войны в гор. Киеве: Проект. – 1912. – Кн. 3. – С. 3–6.
187. Проект родовой иконы князей Острожских, предложенной к сооружению в острожском древле-замковом Богоявленском соборе. – 1912. – Кн. 2. – С. 6–10; 1912. – Кн. 3. – С. 6–10.
188. Протоколы заседаний Проскуровского подотдела. – 1913. – Кн. 4. – С. 11–18; 1914. – Кн. 1. – С. 13–16.
189. Протоколы заседаний Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – Кн. 3. – С. 15–18.
190. * **[Радожницкий И. Т.]** Походные записки артиллериста 1812 г. Война в России. Артиллерии подполковника И. Р. С московского издания 1836 г. – 1912. – Кн. 2. – С. 1–129 (окрепный додаток). (К., 1912. – 129 с.).
191. Распорядительный комитет. – 1911. – № 5–6. – С. 73–74.
192. Речь, произнесенная 7 ноября 1855 г. при погребении киевского команданта инженер-генерал-майора Николая Ивановича Панаева. – 1910. – № 3–4. – С. 195–196.
193. **Рябцев К.** Война Балканского союза с Турцией: Библиографический обзор. – 1913. – Кн. 2. – С. 117–122.
194. **Сапожников, Д. Н.** Трескин. Курс военно-прикладной педагогики. – К., 1909. – 1910. – № 1–2. – С. 77–78.
195. **Слабченко М.** Албанский полк на службе Наполеона I. – 1911. – № 9–10. – С. 211–215.
196. **Слабченко М.** Военная служба в Малороссии XVIII ст.: (Историко-юридический этюд). – 1913. – Кн. 4. – С. 83–88.
197. **Слабченко М.** Два письма гр. П. А. Румянцева к Я. А. Брюсу. – 1910. – № 7–8. – С. 169–171.
198. Смета на 1910 год Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 7–8. – С. 191–192.
199. Смета на 1911 год Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 5–6. – С. 70–71.
200. **Смирнов П. В. О.** Ключевский. – 1912. – Кн. 1. – С. 79–86; 1912. – Кн. 2. – С. 65–77.
201. **Созонов Л.** Последняя воля императора Александра I по решенным военно-судным делам. – 1913. – Кн. 4. – С. 69–74.
202. **Соколовский М. К.** Памятка Вознесенского улана. – СПб., 1912; Соколовский М. К. Памятка Копорца. – СПб., 1912. – 1913. – Кн. 1. – С. 109–110.
203. **Соловьев Н. И.** Колыбель русского флота. – 1909. – № 7–8. – С. 45–58.
204. Состав Киевской междоведственной комиссии по организации празднования юбилея Отечественной войны 1812 года: К 1 февраля 1911 г. – 1911. – № 7–8. – С. 3.
205. Состав Совета Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 3–4. – С. 105; 1909. – № 7–8. – С. 193–194.
206. Состояние денежных сумм Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества к 20 сентября 1910 г. – 1910. – № 11–12. – С. 15–17.
207. Списки действительных членов и членов сотрудников Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 3–4. – С. 107–124; 1909. – № 7–8. – С. 195–212; 1911. – № 5–6. – С. 81–98.
208. Список должностным лицам Общества охраны памятников старины и искусства. – 1910. – № 9–10. – С. 19–20.
209. Список должностных лиц Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1912. – Кн. 3. – С. 25–27.
210. Список книг, поступившим в библиотеку Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 3–4. – С. 129–137.
211. Список лиц, записавшихся членами Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1912. – Кн. 2. – С. 12–16.
212. Список лиц, изъявивших желание вступить в состав Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1912. – Кн. 3. – С. 28–39.
213. Список лиц, записавшихся в члены Общества охраны памятников старины и искусства. – 1912. – Кн. 3. – С. 31–32.

¹ Спогади Прескотта розпочав друкувати 1911 р. „Журнал ІРВІО” (Кн. 5. – С. 1–20; Кн. 7. – С. 21–43.)

214. Список лицам, избранным членами Киевского общества охраны памятников старины и искусства. – 1910. – № 9–10. – С. 17–18.

215. Список лицам, изъявившим желание вступить в члены Киевского общества охраны памятников старины и искусства и утвержденным Советом общества. – 1910. – № 11–12. – С. 29–32.

216. Список наместников и князей литовских, также воевод литовских, польских и российских, генерал-губернаторов, губернаторов, польских кастеллянов и комендантов российских, начальствовавших в Киеве с 1320 года; Хронологический список гетманов козацкого малороссийского народа: (Из Киевского Синописа 1836 года). – 1909. – № 5–6. – С. 67–85.

217. Список памятников, находящихся в Дубенском уезде Волынской губернии. – 1910. – № 9–10. – С. 133–138.

218. Список членам Проскуровского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – Кн. 4. – С. 19–22.

219. Список членов Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества, выразивших желание работать по некоторым историческим специальностям. – 1909. – № 3–4. – С. 125–128; 1909. – № 7–8. – С. 213–216.

220. Список членов Черниговского подотдела Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1913. – Кн. 4. – С. 25–27.

221. Сташевский Е.Д. Смета военных сил Московского государства на 1632 год: (Сметный список 140 года). – 1910. – № 9–10. – С. 49–85.

222. Сташевский Е.Д. Смета военных сил Московского государства на 1663 год – 1909. – № 7–8. – С. 15–42; 1910. – № 5–6. – С. 55–87.

223. * Стеллецкий Б.С. Замок в Клевані: Справка. – 1910. – № 11–12. – С. 27–36. (Клеванский замок: Историческая справка: (С планом и 5-ю иллюстрациями). – К., 1911. – 10 с.).

224. Стеллецкий Б.С. Польско-казацкая война с Турцией 1621 года. – 1909. – № 5–6. – С. 11–53; 1909. – № 7–8. – С. 1–13.

225. Стеллецкий Б.С. Родословная владетельных князей дома Рюрика. – 1911. – № 1–2. – С. 27–28.

226. Столетие Бородинской битвы / Сост. Н.Иванов; Издание общества „Русская речь“. – Одесса, 1912. – 1912. – Кн. 3. – С. 176–177.

227. Телеграмма его императорского величества государя императора по случаю открытия Отдела. – 1909. – № 1–2. – С. 3.

228. Титов Ф.И. Речь, сказанная при открытии музея Киевского отдела Импера-

торского Русского военно-исторического общества. – 1911. – № 1–2. – С. 25–26¹.

229. Торжественное открытие Киевского отдела Императорского Русского военно-исторического общества. – 1909. – № 1–2. – С. 37–45.

230. Третьяков Н. Мои опровержения и пояснения на статью генерала Фока „Кинджоусский бой“, помещенную в журнале „Русская старина“ за 1909–1910 г. – 1910. – № 7–8. – С. 95–118; 1910. – № 9–10. – С. 87–115.

231. Труды Общества исследователей Волыни. – Т. 1. – Житомир, 1902. – 1909. – № 5–6. – С. 87–90.

232. Тучемский М. Царская милость Братству имени князя Острожских. – 1913. – Кн. 2. – С. 115–116.

233. Ф.К. М.К-й. А. Андреев. Конная артиллерия и ее действия с кавалерией. 2-е издание. – СПб., 1911. – 1911. – № 9–10. – С. 217.

234. Фарфоровский С. В. Переправа через Березину и деятельность Павла Васильевича Чичагова по мемуарам французского генерала Марбо. – 1911. – № 3–4. – С. 83–85.

235. Фарфоровский С. В. Подготовка Наполеона к походу 1812 г. по мемуарам Пакье (Pasquier). – 1912. – Кн. 1. – С. 139–141.

236. Фарфоровский С. В. Русские в Париже 1814 году. – 1912. – Кн. 3. – С. 173–174.

237. Шемаковский В.Н. Царь Михаил Федорович и восстановление Русского государства: (Военная деятельность первой половины царствования). – 1913. – Кн. 2. – С. 69–78.

238. Шеманский А.Д. Ахаль-Теке: Очерк из истории русской армии и флота в Средней Азии: (Новое освещение по архивным данным). – 1913. – Кн. 3. – С. 5–20.

239. Шеманский А.Д. Геок-Тепинский юбилей. 1881. 12. 1. 1911. – 1911. – № 1–2. – С. 5–11.

240. Шеманский А.Д. Русско-турецкая война 1877–78 гг. на Черноморском побережье Кавказа: (По архивным документам-рукописям). – 1911. – № 3–4. – С. 5–30; 1911. – № 5–6. – С. 5–21; 1911. – № 7–8. – С. 13–27; 1911. – № 11–12. – С. 5–35; 1913. – Кн. 1. – С. 39–62.

241. Шеманский А.Д. Скобелев и его мысли: 1879–81 гг.: (Очерк). – 1912. – Кн. 1. – С. 21–30; 1912. – Кн. 2. – С. 5–17; 1913. – Кн. 2. – С. 79–89.

242. Эртель А.Д. Отчет о наблюдении за земляными работами в районе Старокиевского участка в 1912 году и о найденных при этом предметах. – 1913. – Кн. 4. – С. 1–7.

Уклала Катерина КЛИМОВА

¹ Промову опубліковано також в газеті „Киевлянин“: К открытию Киевского военно-исторического музея // Киевлянин. – 1910. – 31 груд.

„БРАНЦІ СТАЛІНА”: ПРАВДА ПОВЕРТАЄТЬСЯ ДО ЯПОНІЇ

Тема японських полонених була в Радянському Союзі суворо табуована. В Україні це задоволене табу порушила праця Віктора Карпова*. Переклад її японською мовою**, що вийшов цього року, свідчить про актуальність праці українського історика для Країни Сонячного Сходу. Сибірський полон японської армії, мало відомий у країнах колишнього СРСР, у Японії добре пам'ятають. Там, зокрема, створено Товариство збору мемуарів японських полонених у СРСР, яке видало вже вісім томів „Записів про особистий досвід у полоні”. Вміщена в перекладі праці В.Карпова япономовна бібліографія налічує 53 назви публікацій лише японських авторів. Але й для японського читача „Бранці Сталіна” відкривають багато нового: адже книжку написано на основі таємних документів з радянських архівів, що підкреслює і підзаголовок японського видання: „Розповідають радянські секретні матеріали”.

Японські видавці доповнили книжку довідковими матеріалами – мапою таборів, де утримували японських військовополонених, та хронологічною таблицею. Додали й нові документальні світліни. Наприкінці, як заведено, фото й коротка біографія автора.

Передмовою до видання написав проф. Ямамото з Університету Мейдзі – теж колишній „бранець Сталіна”. Він згадує, що потрапив у полон під Харбіном у складі „загону з викладання російської мови”. Працював на лісопавалі в Сибіру. „У „Сибірському демократичному русі” участі не брав, з газетою „Ниппон сімбун”***

*Карпов В. Пленники Сталина: Сибирское интерпретирование японской армии. 1945 – 1956 гг. – Киев; Львов, 1997. – 327 с.: іл.

**Карпов В. Бранці Сталіна / Пер. з рос. Нагасе Рьодзі. – Саппоро: Хоккайдō сімбун, 2001 (японською мовою).

***Дослідно – „Японська газета”. Її видавали для японських військовополонених радянські політичні органи з метою комуністичної пропаганди.

не співпрацював. Просто диво, що я живим повернувся на батьківщину”, – пише він. Японський учений високо оцінює працю В.Карпова: на його думку, вона „не втратить цінності ще понад триста років”. На жаль, проф. Ямамото не дожив до виходу в світ перекладу „Бранців” – передмова до цього видання стала останньою його роботою.

Переклав книжку Нагасе Рьодзі. Він народився 1949 р. на Хоккайдō, 23 роки працював у фірмі „Міцубісі”. Через хворобу йому довелося звільнитися. З 1995 р. вивчає російську мову у філії Російського далекосхідного університету в м.Хакодадате. Проф. Ямамото високо оцінив працю цього „невідомого новачка”. Нагасе Рьодзі доклав багато зусиль у процесі перекладу, консультувався зі спеціалістами, зокрема – щоб знайти японські відповідники до манджурських, китайських та російських топонімів. Перекладач написав докладну післямову до „Бран-

ців", яка відображає його глибокий інтерес до теми книжки й обізнаність з питанням. З післямови можна висувати також, що саме в праці В. Карпова викликає найбільше зацікавлення в японського читача.

По-перше, це точна кількість загиблих у полоні: 92 152 особи, що значно перевищує загально визнані дані японської науки (понад 60 тисяч осіб). Це число включає й загиблих у таборах на теренах Північної Кореї та п-ва Ляодун. По-друге, це загальна кількість „бранців Сталіна” (понад 560 тис. осіб). По-третє, вперше з цієї праці японці детально повідомилися про те, як діяла система сталінських таборів, а також про організацію „промивання мізків” бранців. Нарешті – last but not least – японський читач уперше дізнається про те, як відбувалася репатріація полонених (і депортація цивільної населеності) і чому „сибірський полон” так затягнувся.

У своїй післямові Нагасе Рьодзі порівнює „Бранців Сталіна” з працею російського дослідника Кузнецова на ту саму тему. Його праця вийшла також 1997 року й перекладена в Японії (п. Нагасе критикує переклад як „недбалий” і зазначає, що зробив власний переклад). На думку перекладача, переваги „Бранців Сталіна” – у ретельному опрацюванні матеріалів російських архівів МВС і КДБ. З іншого боку, праця Кузнецова ширше охоплює проблематику. Нагасе Рьодзі висловлює надію на подальше співробітництво японських, російських та українських учених у дослідженні трагедії бранців.

Про Україну та українців у Японії знають мало, видання творів українських авторів у цій країні усе ще велика рідкість. Тож і відновуємо цей непересічний факт – перевидання там у перекладі цінної праці українського дослідника, яка відкриває японцям гірку правду про трагедію сотень тисяч їхніх співвітчизників.

Сергій КАПРАНОВ

ПРО АВТОРІВ

Безкоровайний В., віце-адмірал
Бойчак М., начальник Головного військового клінічного госпіталю МО України, генерал-майор медичної служби
Бурдо Н., науковий співробітник Інституту археології НАНУ, кандидат історичних наук
Верига В., історик, д-р філософії (Канада)
Відейко О., старший науковий співробітник Інституту археології НАНУ, кандидат історичних наук
Зубар В., провідний науковий співробітник Інституту археології НАНУ, доктор історичних наук
Капранов С., науковий співробітник Інституту сходознавства ім. А.Кримського НАНУ
Кентій А., головний зберігач фондів ЦДАГО України
Климова К., доцент кафедри архівознавства Київського національного університету культури і мистецтв, кандидат історичних наук
Кучерук О., директор Бібліотеки ім. О.Ольжича
Луговський О., молодший науковий співробітник Інституту архівознавства Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського
Лякіна Р., науковий співробітник Центрального музею Збройних Сил України
Максим'юк М., голова Надвірнянської районної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців
Муравйов О., начальник Военно-геральдичної служби ГШ ЗСУ, полковник
Назаров В., молодший науковий співробітник Інституту археології НАНУ
Пахля А., заступник Головнокомандувача ВМС ЗСУ з виховної роботи, генерал-майор
Чмир М., спеціаліст Военно-геральдичної служби ГШ ЗСУ

Літературна редакція **Олександра Рибалка**
Коректа **Антоніни Жихорської**
Складання **Оксани Жихорської**
Макет, верстка **Олени Михайлець, Наталії Бойко**

У цьому числі використані електронні світліни рекламної агенції ПТР (с. 1 обкл.), М.Михайленка (с. 2 обкл.), Д.Дорошенка (с. 4 обкл.)

За вірогідність поданої інформації відповідає автор

У разі передруку посилання на „Військово-історичний альманах” обов'язкове

Видання зареєстроване Держкомінформполітики України 28.04.2000 р.
Свідоцтво: серія КВ, № 4170

Почтова адреса редакції:
01001, Київ – 1, а/с 91

Тел. (044) 294-64-77, 294-62-12
Факс (044) 294-64-76

Друк: АТ фірма „Віпол”
03151, Київ-151, вул. Волинська, 60
Замовлення № 1-3225Л

*Галицький замок. Руїни
Шляхетської вежі*

Стрільниці Шляхетської вежі

Про Галицький замок див. статтю
М.Максим'юка „Мури над
Дністром” (с. 58–63)

На 1-й стор. обкладинки:
*Медаль „10 років Збройним
Силам України”*

На 4-й стор. обкладинки:
*Київський князь Святослав.
Фрагмент експозиції
Центрального музею Збройних
Сил України*

Військово-історичний альманах. – 2001. – Ч.2. – С.1–160. Індекс 21813

E-mail: [milmuz @ carrier. kiev.ua](mailto:milmuz@carrier.kiev.ua)

Адреса в інтернеті: www.milmuz.com.ua і www.uarmy.com.ua

